TÓTH BÉLA

MENDEMONDÁK

A VILÁGTÖRTÉNET FURCSASÁGAI

VÁLOGATÁS

VÁLOGATTA ÉS A SZÖVEGET GONDOZTA
STEINERT ÁGOTA

AZ IDEGEN KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA
MAJTÉNYI ZOLTÁN MUNKÁJA

TARTALOM

BEVEZETÉS

I. / MAGYAR TÖRTÉNET
Hadúr
Buda és Etzelburg
A nyereg alatt puhított hús
Lehel kürtje
Gyászmagyarok
Vajk keresztelése
A szent korona keresztje
Szent István köpönyege
Könyves Kálmán és a boszorkányok
Bánk bán
Melinda
Reginam interficere
Mic bán
Zách Klára
Vágd, fiam, vágd, Forgács
Kont
Janus Pannonius magyar grammatikája
A budai könyvsajtó
A budai egyetem
Száraz Albert
II. Lajos törpesége
II. Lajos halála
Dobó Katica
Zrínyi halála
A nagyidai cigányok
Báthory Erzsébet
Zrínyi, a költő halála
Herkó páter
A komáromi szűz
Fringia
Petényi Péter sírja
Varulla Jakab
Mária Terézia són szánkázik
Grassalkovich
Mária Terézia és Pompadour, Marie Antoinette és Du Barry
Marie Antoinette születése napja
Hadik András Berlinben
Kempelen sakk-automatája
Hatvani István
A magyar jakobinusok
Sándor Lipót halála
Napóleon diadalszekere
Simonyi óbester
Sobri
Batthyány és a gyújtó
Mit Rebellen unterhandle ich nicht
A szent korona és Bónis Sámuel
A szent korona Kossuth fején
A Lánchíd kőoroszlánjai
Damjanich kivégzése
Hentzi
A Lánchíd felrobbantása
Görgey sebe
Az aradi vértanúknak adott kegyelem
Gróf Batthyány Lajos tőre
Csernyus és Csernátony
A szent korona elásása
A szent korona megtalálása
Haynau halála

II. / A RÉGI KELET
A piramisok
A múmia-búza
Memnón szobra
Kleopátra gyöngye
Kleopátra kígyója
A találmányok és a véletlenség
Az üveg feltalálása
Az alexandriai könyvtár
Mohamed és a hegy
Mohamed koporsója
A szuezi csatorna
A földből növő birka

III. / A GÖRÖGÖK
Homérosz
Türtaiosz
Aiszóposz
Püthagorasz
Híres emberek halála
Szappho halála
Szophoklész és fia
Xanthippé
Diogenész
Xerxész
Szübarisz
Dionüsziosz füle
Makedóniai Fülöp
Nagy Sándor
A rhodoszi kolosszus

IV. / A RÓMAIAK
Arkhimedész
Hannibál
Néró
Titus
Androclus oroszlánja
Belizár

V. / AZ OLASZOK
Petrarca Laurája
A pisai torony
Manetto Magyarországon
Lucrezia Borgia
Estei Hyppolit és Ariosto
Anch'io sono pittore!
Acqua alle corde!
Eppur si muove!
Acqua Toffana
A fornaretto
Shylock háza
Othello és Desdemona háza
A velencei Scala dei Giganti
A velencei kúttömlöcök
A velencei ólomfödél
Casanova szökése
A Márk téri galambok
Napóleon a Campanilén
Magyar alak a dogék palotáján
Vedi Napoli e poi mori!

VI. / A SPANYOLOK
Kolumbusz
Amerika
Loyolai Ignác szíve
A jezsuiták morálja

VII. / A FRANCIÁK
Buridan szamara
Aubry kutyája
Az orléans-i szűz
A chilloni fogoly
Rabelais
IV. Henrik
Richelieu
XIV. Lajos
Pascal
A trappisták
A vasálarcos
Ninon de Lenclos
A guillotine
Charlotte Corday
A Marseillaise
Lamballe hercegné
La mort sans phrase
XVI. Lajos kivégzése
Marie Antoinette
XVII. Lajos
Az ál XVII. Lajosok
Naundorf
Robespierre öngyilkossága
I. Napóleon
Cambronne
Hudson Lowe
A reichstadti herceg

VIII. / AZ ANGOLOK
Hony soit qui mal y pense
Stuart Mária
Raleigh
Shakespeare
I. Károly
Milton
Anna királynő
Malthus
Nelson

IX. / A NÉMETEK
Canossa
Tell Vilmos
V. Károly
Savoyai Eugén
II. József
Goethe

X. / SZLÁV NÉPEK
Žižka dobja
Mazeppa
Patyomkin falvai
Finis Poloniae!

IDEGEN KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

BEVEZETÉS

E könyv aközben keletkezett, hogy a magyarság szállóigéit kutattam, *Szájrul szájra*[1] művem adatait gyűjtve.

A szállóige és a mendemonda „két atyafi gyermek", írtam az első kiadás bevezetésében. Mert rokon a nyelv kincsévé lett idézet és a köztudattá vált históriai pletyka. Mind a kettő szájrúl szájra jár, mind a kettő nemzetek lelkének megnyilatkozása. Hasonlatosak a kelendőség dolgában is. A világ legmélyebb elméinek gondolatai, a legnagyobb művészek remekei nem repülnek szét olyan gyakran a szállóige szárnyán, mint az olcsó, hétköznapi portéka. A világtörténet igazi tanulságai, hiteles adatai nem forognak annyit az emberek ajkán, mint a mendemondák. A históriát kevesen tudják; a furcsaságokat ellenben mindenki ismeri. Szóval az igazság nem olyan kapós, mint a hazugság.

A szállóigék eredetével és történetével foglalkozva, nemegyszer kellett régi közhiedelmeket lerontanom. Sőt néha azon vettem magamat észre, hogy egész lapokat írok tele cáfolgatással; s mégis azt éreztem, hogy nem mondok eleget, mert a dolgok mintegy egymásból és egymásba folynak. Akkor támadt az az ötletem, hogy (mint a francia FOURNIER cselekedte) én is összegyűjtöm szállóigés könyvem párjaként a történeti mendemondákat. Nem lévén történetíró, csakis gyűjtőmunkára vállalkoztam; s még erre is aggodalommal. De azt hittem, nem vétek nagyot, ha legalább elkezdem a gyűjtést. Mert jóllehet az ilyen könyvre szükség van nálunk, szakbeli tudósaink között senki sem akad, aki megírná. Bizakodtam benne, hogy e gyűjtésemet majd éppúgy javíthatom és bővíthetem a bírálók és a tudós érdeklődők szívességéből, mint a szállóigék könyvét, mely ama réven valóban sokat nyert. De, sajnos, csalódtam. A *Mendemondák*at a kritika csak jóakaratával halmozta el, az érdeklődők pedig csak olvasták és új kiadását tették lehetővé. A javítás és bővítés munkájában tehát úgyszólván magamra maradtam, szünetlenül érezve gyöngeségemet. Ezért mondom azt, amit kevés szerző mond a munkájáról: hogy e könyvet jelen alakjában sem adom örömmel a közönség kezébe.

Ami magát e gyűjtés tárgyát illeti, ismételnem kell azt, amit az első kiadás bevezetésében írtam, mert felfogásom nem változott. Erről a könyvről szinte mindenki azt fogja mondani, hogy a „történet hazudságaival" bíbelődik; mert az ilyes munkához már egészen hozzátapadt ez a szólás. Hát a mendemonda, ha már épp ilyen rideg meghatározást akarunk csinálni, csakugyan hazudság. Én azonban nem ítélem mindig annak, mert legtöbbször nincsen meg benne a rosszhiszemű szándék. Vannak rút történethamisítások, célzatos rágalmak. De ezek - mintha csak a magyar lélek nem tűrne magában salakot - nálunk alig váltak köztudottá, és nem tartoznak a mi históriai mendemondáink kincséhez. Mert, hiába, kincs ez a sok valójában érdektelen dolog is. Feltárja gondolkozásunkat, érzésünket, világot vet egész korszakokra, számot ad szeretetünkről, gyűlölségünkről, tudásunkról, ízlésünkről - éppúgy, mint a szállóige.

A mendemonda szereti a nagyot nagyobbá, a szörnyűt szörnyebbé tenni. Megnyugvást keres képzelt büntetésben, mikor a földön nem talál igazságszolgáltatást. Gyanakszik és kémlel. Csupa nemzeti hiúság. Sóvárog a dicsőségre. Az ellenséget pusztítja. Isteneket alkot szeretetében. Ördögöket teremt gyűlölségében. Aztán olyan, mint egy kuriózumkedvelő művészlélek; kedves neki minden festői, minden romantikus, minden furcsa, minden elmés, minden csattanós dolog, s ha nincs ilyesmi a közelben, csinál. De a valószínűség és a józan ész ellen ritkán vét, mert kedveli az igazságot a koholmányban. Szóval mindig jóhiszemű. Ezért mikor

[1] TÓTH BÉLA: *Szájrul szájra. A magyarság szállóigéi.* Budapest, az Athenaeum RT kiadása, 1895.

mendemondákat hüvelyezünk, legtöbbször rábukkanunk a szecska közt a gyöngyszemre: a pletykában az erkölcsi értékre.

Nem igaz, hogy Mátyás király negyvenezer deákot befogadó akadémiát akart építeni; nem igaz, hogy könyves házában ötvenezer kötet volt; de ezek a nagyzások reá vallanak, mely határt nem ismerőnek ítélte a világ az ő tudománykedvelését. Nem igaz, hogy Báthory Erzsébet leányvérben mosdott; de ez a rege festi öldökléseinek rejtelmes céltalanságát, és megoktat bennünket arra, hogy a csejtei vérengzések pszichopatológiai nyitját az egykorúak nem is sejtették. Nem igaz, hogy gróf Zrínyi Miklóst, a költőt, a bécsi udvar gyilkoltatta meg, s a vadászszerencsétlenség csak ürügy; de ez a gyanú feltárja előttünk a kor képét s az emberek szívét; hogy mit nem tettek föl az osztrák ármányról. Nem igaz, hogy Haynau a boncoló-asztalon fölébredt; de leírhatatlan gyűlölségről és az ég bosszújára való sóvárgásról teszen tanúságot, hogy a régi sötét történetet reá forgatták az aradi vérbíróra.

Ez a könyv az igazságot keresi. Holott csak furcsaságok gyűjteménye, és nem is akar egyéb lenni. Írója nem történetbúvár. Pragmatikába és kritikába avatkozni nincsen jussa. Amit a tudományos ítéletekből közöl: egyszerű idézetek. E dologban alig tett egyebet, minthogy végiglapozott egy csomó könyvet olvasója helyett; és minden eredetiség követelése nélkül elmondja, mely stádiumban van ma egy s más kérdés. A holnap talán mást fog tudni, mint amit a ma tud.

A tárgy összekeresésében az a szándék vezérlett, hogy csak a szükségeset adjam. A szükséges pedig az, ami közismeretű. Ezért olyan aprólékos részletekre, amelyeket csak a szakemberek tudnak, nem terjeszkedtem ki. Nem említettem a hirtelen támadt, hirtelen múlt sejtéseket sem, aminő például Zrínyi, a költő, öngyilkossága vagy az a konjektúra, hogy báró Liszti László, az epikus, nem egy a hóhérpallos alatt elvérzett Lisztivel. A cáfolatra nem szoruló meséket is mellőztem. Vagy szükség-e bizonygatni, hogy a Mátyás hollója nem történeti valóság, s ezzel egyben az sem igaz, amit a hízelgő udvari historiográfus ír: hogy a Hunyadiak ősei a római Corvinusok. Nem elegyedtem a vallásos vitákba. Az enyimhez hasonló külföldi könyvek rendszerint tele vannak e rút patvarkodásokkal, melyeknek módszere és hangja ma is a XVI. századé valamennyi félen.

Könyvem külföldi adatait szintén említett szempontjaim szerint válogattam össze. Mindig arra gondoltam: mit ismerünk mi, miben tévedünk leggyakrabban, minek a tisztázása kívánatos; s ebben a részben is kevés lap van, melyen magyar vonatkozás ne volna. Számos világtörténeti adatot kölcsönöztem W. L. HERTSLET nagy szorgalommal összegyűjtött *Treppenwitz*[2] könyvéből és E. FOURNIER[3] híres művéből, hogy az angol és olasz irodalom hasonló munkáit itt ne is említsem. Néhány közlés teljesen Nagy Gézától való; de tudós barátom egyébként nem vett részt a gyűjtésben és feldolgozásban.

Köszönettel fogadok minden helyreigazítást, pótlást és új adatot.

Budapesten, 1900 novemberében TÓTH BÉLA

---

[2] HERTSLET (W. L.), *Treppenwitz der Weltgeschichte.* Vierte, neu bearbeitetete Auflage. Berlin, Haude und Spener, 1895.

[3] FOURNIER (Édouard), *L'esprit dans l'histoire. Recherches et curiosités sur les mots historiques.* Cinquième édition. Paris. E. Dentu, 1883.

I. / MAGYAR TÖRTÉNET

Hadúr

Sok nagy dolgot csempészett a mendemonda a nemzetek történetébe; de akkorát egyikébe sem, mint a mienkbe. Nekünk a mendemonda - *istent* adott. Ez a reánk tukmált égi felség a *Hadúr:* „a magyarok istene a kereszténység befogadása előtt" - írja BALLAGI MÓR *A magyar nyelv teljes szótárá*ban (Budapest, 1873), és ugyanezt mondja akárhány régibb, de azért mindmáig közkézen forgó iskolai históriánk is.

Hadúr kétség nélkül a legfiatalabb isten a világon. Alig hetvenkét esztendős. Mert 1823-ban adta ki IGAZ SÁMUEL a *Hébe* zsebkönyvet, melyben közzé lett Aranyosrákosi Székely Sándor (sz. 1797, † 1854) *A székelyek Erdélyben* című háromének hősköltemény; e kis eposz I. énekének 80. sorában jelenik meg ugyanis elsőben az új-régi isten:

„Zágon, Haddúrnak Fő-Papja, beszélleni így kezd."

A mendemondák szinte babonás humora intézte talán, hogy a merész istenalkotó épp törhetetlen monoteista unitárius lelkipásztor legyen. Holott a jó SZÉKELY SÁNDORnak esze ágában sem volt reánk istent tukmálni. Az ő, versmérték kedvéért két *d*-vel írott *Haddúr*ja nem egyéb a krónikáinkban emlegetett és a népnyelvben ma is élő „magyarok istenénél"; az érdemes poéta csak a nevet gyártotta, nem a fogalmat. A *Haddúr* talán feledésbe is merül, ha VÖRÖSMARTY MIHÁLY a *Zalán futásá*ba (1826) át nem kölcsönzi, mint saját költésű magyar mitológiájának főalakját, ellenlábasává tevén az *Ármány*t, a gonosz istenséget. Az ármányosból a neológia szócsonkítása révén keletkezett *Ármány* csak a nyelvészeknek adott dolgot; az úgynevezett perzsa *ahriman*ban keresték etimonját. És bár a Magyar Tudományos Akadémia Nagyszótára (1862) határozottan mondja róla: „őseink által a pogány hittel behozott régi szó, mely gonosz szellemet, ártalmas istent jelent, ki minden jót gátolni törekszik", a közfelfogás nem fogadta mitológiánkba, mint a Hadurat. [...]

Buda és Etzelburg

A hun történet tele van nevekből kiinduló mendemondákkal. Ilyen az is, hogy Etele király székhelye *Óbuda* volt, melyet előbb Sicambriának neveztek, Eteléről azonban a németek Etele várának, *Etzelburg*nak kezdték hívni, ellenben a hunok testvéréről, Budáról nevezték el, miért is Etele féltékeny lett Budára s megölette. A monda kiindulási pontja az *Etzelburg* név, melynek ó-német alakja *Aziloburg* vagy *Azilburg* volt. Ez pedig nem egyéb, mint az ősi *Aquincum* névnek az elnémetesítése. Aquincumot már az V. század második felében élt Sidonius Apollinaris *Acingó*nak írja, amiből kitűnik, hogy a latin köznyelv ekkor már elejtette a szóvégi *s*, *m* betűket s az *e* és *i* előtti *k* már *c*-nek hangzott. Ezt az *Acingo* formát vették át a népvándorláskor a germánok, s lett a névből *Acingoburg, Acinburg,* később pedig összezavarva Attila nevének germán alakjával: *Azilburg.* Az egykori nagyváros romjai aztán könnyen fölkelthették azt a gondolatot, hogy a város csakugyan Attila királyi székhelye volt, s a kiemelkedő romok palotájának a maradványai. A monda további fejlődése aztán Attila testvérében, kinek a magyarok a nálunk nagyon elterjedt *Buda* nevet adták, talán a történeti *Blida* név hun alakjának *(Bilida, Buluda, Bulda)* valamely változatát őrizvén meg, Óbuda

magyar elnevezésének magyarázatát is megtalálta. A két név azonban semmiképp sem függ össze; *Bud*, *Buda* mint helynév Csehországban és más szláv vidéken gyakran előfordul, s alighanem összefügg a német *Baute* szóval, mely épületféle jelentéssel *buda* s a szlávos *butik* alakban a magyarba is átjött, úgy látszik, a germánok vagy szlávok valamelyik nagyobb aquincumi épületmaradványt nevezték el Budának, melyet aztán a magyarság később az egész városra átruházott. Mi szolgáltatott okot a magyar krónikák amaz állítására, hogy Budát előbb Sicambriának nevezték; bajos megállapítani. A régészeti kutatások meghazudtolták BONFINI felfogását, aki szerint a rómaiak idejében Sicamber törzsbeli germán csapatok tanyáztak Óbudán, s tőlük vette a város e nevet; sőt ma már abban sem kételkedhetünk, hogy az a római feliratos emlék, melyre állításának bizonyítása végett hivatkozik, az ő koholmánya. A Sicambria név mindenesetre frank forrásra vezethető vissza, s nem lehetetlen, hogy azok a germánok, kiket a magyarok Óbudán találtak a honfoglalás idején, Nagy Károly hódításai után frank földről vándoroltak Pannóniába.
[...]

A nyereg alatt puhított hús

Gyakran halljuk emlegetni, hogy a honfoglaló magyarok, az egykorú idegen krónikások szerint, a nyereg alatt puhították meg a nyers húst, s úgy ették meg. Ez tévedés; ilyet nem állított Árpád magyarjairól senki. De a hunokról írja a IV. századbeli AMMIANUS MARCELLINUS, hogy a tűz használatát nem ismerik, s csupán gyökerekkel és főleg nyers hússal táplálkoznak, melyet testök melegével combjuk és a ló háta között „főznek meg". NAGY GÉZA az Athenaeum Millenniumi Történetében (I. k. CCC. l.) azt mondja, hogy ez világos túlzás. „Egészen más jelentősége lehet e szokásnak. Úgy látszik, már a hunok is értettek ahhoz, amit ezer évvel később Villani írt a magyarokról, hogy a húst nemcsak friss állapotban tudták fölhasználni, hanem kiszárítva is, és magukkal hordva, sok ideig konzerválták." GIOVANNI VILLANI, a XIV. századbeli firenzei író, a korabeli magyarokról azt jegyzi föl, hogy a marha húsát nagy üstökben megfőzik. „Mikor jól megfőtt, leszedik a csontról, besózzák és kemencében vagy másképp megszárítják; mikor pedig megszáradt, porrá zúzzák, és ily módon élnek vele: nagy sereggel járva a pusztákon, hol semmi eleség sincs, kazánokat és üstöket hordanak magukkal; és mindenkinek van egy zacskó ilyen pora. Fejedelmök is sokat vitet utánok szekéren. Ha vízhez érnek, leszállnak a lóról, vizet forralnak, és a vitézek száma szerint olyan port tesznek bele. A por megdagad, egy-két maroknyitól megtelik az edény, mintha kása volna benne. Ez eledelnek nagy a tápláló ereje: egy kevés kenyérrel vagy anélkül is, erőt ad az embernek. Nem csoda hát, ha olyan nagy sokaságban és olyan hosszú ideig járnak a pusztán, hol nem találni semmit; mert lovaik füvet és szénát esznek, ők meg ilyen porrátört húst." MARCZALI HENRIK az Athenaeum Millenniumi Történetében (I. k. 57. l.) erre azt jegyzi meg: „A flórenci író a XIV. századi magyarokról ír ugyan, de világos, hogy ez élelmezésnek a régi pusztai hazában keletkezett a használata. Montaigne híres *Essay*-jeiben megemlíti, hogy az ő korában a török katonák szoktak magokkal vinni húsporral tölt zacskót. Vámbéry fölteszi, hogy a török népeknek volt valami konzervféléjük húsból, de ez adatokat nem ismeri. Meglehet, hogy ennek a húspornak tokány volt a neve."

Lehel kürtje

Nyugati kalandozásaink korának legnevezetesebb mendemondája a kürtös Lehel vezérről szól. A *Bécsi Képes Krónika* (II. 33.) jegyzi föl elsőben ezt az anekdotát. Az augsburgi ütközet után (955) Lehel és Bulcs hadnagyokat Konrád császár (?) elé vezetik. A magyar vezérek kijelentik, hogy az isten őket a népek ostorául rendelte, s hogy nemzetök léte a többi népek üldözéséhez van kötve. „Válasszatok, a halálnak mely nemével akartok meghalni?" - szól a császár. Lehel válaszol: „Előbb hozzák ide kürtömet, ha megfúttam, majd felelek." Elhozzák neki kürtjét, Lehel pedig a császárhoz közeledvén, amint kürtölni készült, azt mondják, oly erősen vágta homlokon a császárt kürtjével, hogy Konrád ettől az egy ütéstől szörnyethalt. „Előttem mégy és szolgám leszel a másvilágon" - szólt Lehel. „Mert a szittyák hite, hogy akiket életökben megöltek, azok lesznek a másvilágon az ő rabjaik. Mindjárt megfogták és Regensburgban felakasztották őket." Már KÉZAI SIMON is kétségbe vonja ezt a mendemondát, (II. 15.): „E mese ellenkezik a valószínűséggel és nem sok észre vall, ha valaki elhiszi; mert a bűnösöket összekötött kézzel szokás a fejedelmek elé vezetni." Ez a kritika nem valami erős; mert ha a császár megengedte Lehelnek, hogy még egyszer megfúhassa kürtjét, bizonnyal föl is oldoztatta a kezét; különben hogyan fogta volna a kürtöt? Azt nem vette észre a régi kritikus, hogy Lehel 955-ben öli meg Konrádot, noha I. Konrád még 918-ban meghalt, II. Konrád pedig csak 1027-ben lett császárrá.

De ezt a mendemondát cáfolgatni úgyis fölösleges. Sokkal érdekesebb kérdés maga a Lehel kürtje. Ez a hangszer a *Bécsi Képes Krónika* egyik kezdőbetűjében le is van ábrázolva; csaknem embernyi hosszú, igen karcsú, egyenes trombita, mellyel a magyar vezér nyugodtan kólintja főbe a még nyugodtabban ülő császárt. E miniatűrkép arra vall, hogy a XIV. században még nem volt általánosan ismeretes Lehel kürtjének később hagyományossá lett agyar- vagy tülökformája. Az időtlen idők óta Jászberényben levő csorba elefántcsont kürtöt a tudákos hiedelem már a XVII. században is Lehel vezérének tartotta. GYÁRFÁS ISTVÁN *A jászkunok története* című munkájában (IV. k. 407. l.) közli MIKÓ JÁNOSnak, a felcsíki hadak hadnagyának 1682-i naplójegyzetét, mely azt mondja: „28. aug. voltam a jászberényi templomban, és úr Haller Pál uram őmaga és Apor Lázár is jöttek; ott ettünk fölöstököt, ott láttam a Leend kürtjét, mellyel megölte volt a királyt." Mikor és miként keletkezett ez a hiedelem, nem tudni; az bizonyos, hogy a jász községek pecsétjén is látható kürtöt általánosan csak „jász kürtnek" hívták. Hogy a kürt Lehelé volt, s akkor csorbult ki, mikor a vezér agyonütötte vele Konrádot, tudományosan bebizonyítani elsőben MOLNÁR FERENC, a jászkun kerületek ügyésze akarta, ki 1779. újév napján Jászberény város senatorialis gyűlésében egy *Notitia de cornu Leelis* című értekezést olvasott fel. Tudákos művét aztán ki is nyomtatta, majd magyarra fordította, és 1788-ban e címen adta ki Bécsben: *Jászberény Várossában lévő Leél Kürtének vagy Jász-Kürtnek Esmérete.* Nagyon jellemző, hogy a mű címében nem tudja elkerülni a néptől használt ősi elnevezést, mely különben egynéhány régi községi vendégfogadó cégérében is fennmaradt. SIPOSS ISTVÁN közlése szerint Jászberény városa a XVIII. század közepén vendéglőt építtetett (ebben van most a jász múzeum) és *Jász kürt*nek nevezte el. Ugyancsak *Jász kürt* volt Jászárokszállás nagy vendéglője, melyet közköltségen a régi pest-egri postaút mellé emelt, szintén a XVIII. században. Volt egy *Jász kürt* nevű vendéglő Szolnokon is. Ez mind annak a bizonysága, hogy a mesterségesen gyártott Lehel-kürt elnevezést a jászság csak nehezen akarta bevenni.

MOLNÁR FERENC állításai ellen 1814-ben vitatkozó munka jelent meg. NEMES DÉCSY ANTAL „törvényes ügyellő Miskolcon" írta és adta ki *Az jász vagyis íjász kürtön lévő metszésekről és azoknak értelméről* cím alatt. DÉCSY azt mondja: soha sem bizonyítható be, hogy a kürt Lehelé volt (amiben teljes igaza van), de maga is merész föltevéssel áll elő.

Szerinte a kürt pogány szertartásos edény volt, mert a rajta levő ábrázolatok Belphegor moabita istenség priapisztikus tiszteletére vallanak. Majd Bizáncba került, és Teodóra császárné, mikor Morvaországban Cirill és Metód által a keresztény hitet megalapíttatta, a welehradi nagy templomnak ajándékozta. Itt a papok kenettartónak használták a kürtöt. Akkor csorbult ki, mikor keresztet akartak a szélére vésni. A pogány kunok innen rabolták el, a templom egyéb drágakő-kincseivel együtt. Hogy milyen rendszerű és erejű a DÉCSY kritikája: mutassa ez az egynéhány sor, mely abból kiindulva, hogy a kunok drágakő-kincseket ragadtak el, azt következteti, hogy ez az elefántcsont-tárgy voltaképpen - gyémánt. „Ha - úgymond a miskolci törvényes ügyellő - az jász kürtön vagyon példának okáért fejérség, kékség, veres tseppek, tehát bátran lehet róla mondani, hogy saphír, mely magában is drága, de ha tudós mesterember által kitisztíttatik, tehát legdrágább diemántkő lenne belőle, úgy hogy a mostani négy fontos jászkürt lenne négy fontos diemántkő, mely legalább egy millió ezer rhénes forintokat megérhetne. Méltó lesz ezt kitanulni és megtudni."

Igen kétséges: igaz-e, hogy a híres jász kürt a XVII. században a Rákócziak munkácsi kincstárába került. Az kétségtelen, hogy az 1685-88-i ostrom alatt volt Munkács várában valami kürt, melyet az inventarium így említ: *„unum cornu quasi venatorium, a Duce Hungarorum condam Lehel remansum"* (vadászkürtféle, mely a magyarok hajdani vezéréről, Lehelről maradt); az is való, hogy mikor a vár 1688. január 27-én Carafa előtt kaput tárt, ezt a kürtöt is Bécsbe vitték a többi jószággal. Itt készült el aztán április elején a kincsnek és egyéb holmik említett inventariuma Zrínyi Ilona, Kollonich kardinális, gróf Csáky István országbíró és egy udvari biztos jelenlétében; s a tárgyakat ugyanakkor két bécsi szakértő mester meg is becsülte. E mesterek szerint a kürt értéke 18 rénes forint. S ez a bökkenő. Ezt az avatatlan ember szemében is feltűnő díszű faragványos elefántcsont kürtöt Bécs legkiválóbb régiségszakértői a XVII. században sem becsülhették csak 18 rénes forintra; hiszen az anyaga is sokkal többet ér. Továbbá azt is tudniok kellett, hogy ez a kürt nem *„cornu quasi venatorium"*, hanem *olifant:* elefántcsontból való jeladó kürt.

Lehelének mondott kürt különben akárhány lehetett a régi ritkasággyűjteményekben. Ilyen például az a XVII. vagy XVIII. századbeli vadászkürt, melyet a melki Benedek-rendű apátság 1816-ban József nádor közvetítésével (Vö. *Cimeliotheca Mus. Nat. Hung.*, Buda, 1825; 65. l.) a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, talán épp a MOLNÁR-DÉCSY-féle vita alkalmából. A régiségtárban ma is látható tárgy teljesen érdekesség, és érték nélkül való. Közönséges nagy ökörszarv, csont csutora van rajta, tág szája körül pedig ezüstlemezből való széles pánt, melynek belső részén együgyű karcolás ábrázolja a tábor sátrai közt álló Lehelt. Az újabb kézre valló gót betűs aláírás: „*Lehel der* XI. *Herzog in Hungarn a.* DCCCCLV."[1]

A jászság a maga kürtjét igen nagy becsben tartja, és az 1867-i koronázáson a kerület bandériumának élén lovagló jászkun főkapitány, Ráday Gedeon, a vállára akasztva viselte. Ünnepi alkalmakkor, noha nem ivótülök, áldomást isznak belőle; jobban mondva: az öblébe szorított vékony aranypohárból.

Ez régi szokás. GVADÁNYI *Peleskei nótárius*a (1788) is iszik belőle, mikor Jászberényben van, s régi iskolatársa, a város sáfára megvendégeli:

Jó egri bort töltött Lehelnek kürtjébe,
Színig tele lévén tartotta kezébe,
Megitta érettem, nem maradt cseppjébe
Semmi. Álmélkodva néztem a szemébe.

Nékem is megtőltvén, azt kezembe vettem,
Ő érette iván, kétszer pihentettem;
Oly *perfectióra,* mint ő, nem mehettem,
Egy húzomba aztat belém nem önthettem.

De a mesterségét a két vendég tudta,
A kürtöt mind kettő oly gyorsan hajtotta,
Hogy míg szem pillantott, üresen tartotta
Kezébe: s hogy újra töltsék, óhajtotta.

A fő kapitánynak az egészségéért,
Más kapitányokért és a hadnagyokért,
Ittunk azoknak is a feleségökért,
Végre fegyvereik bóldogulásáért.

Egész mostanig az a mendemonda volt a kürtről elterjedve, hogy megszólaltatni nem tudja többé senki; Lehel vezér volt az utolsó, aki megfújta, s olyan tüdő ma már nincs a világon. Ezt a mesét Káldy Gyula 1893-ban igen alaposan cáfolta meg azzal, hogy a kürtből hatalmas *esz* skálát harsantott ki; a megfúvása éppenséggel nem nehéz. - A jászberényi úgynevezett Lehel kürtje, Pulszky Ferenc szerint, X. századbeli bizánci munka. Mindenesetre értékes és ritka elefántcsont faragvány; de se történetéről, se a rajta levő ábrázolatok jelentéséről nem tudunk semmi bizonyosat.

Gyászmagyarok

Hogy a 955-i augsburgi ütközet után levágott füllel hírmondónak hazatért hét magyar menekültet hol *gyászmagyarok*, hol *gyászvitézek*, hol *gaz magyarok*, hol *magyarkák* néven nevezzük, a régi krónikák betűjének hibás olvasásából keletkezett tévedés; mint azt SEBESTYÉN GYULA az *Ethnographia* 1900-i 1. és 2. számában kétségtelenül bebizonyítja. Ezt a hét menekültet a *Bécsi Képes Krónika* szerint *Lázárok*nak csúfolják; a *Budai Krónikáb*an nevök már *„het magiar et Gyak”*, a *Dubnici Krónikáb*an *„Lazari”* és *„Heth magiar és Gyak”*, THURÓCZI JÁNOS *Krónikáj*ában *„margyorkak* et *gyoz,* sive *lazari”*, a SAMBUCUS-féle kéziratban *„het mogor* et *Gok”,* a vatikáni kódexben *„het mogor et Woh”*, MUGLEN HENRIK-nél *„Ecciogor* und *tziack”*, s ugyanennek egy jobb kéziratában *„ecciogor* und *gyak”.* SEBESTYÉN GYULA meggyőz bennünket róla, hogy a másolók kezén annyiféleképpen változott *gyak* helyes olvasása nem „gyász” (mint alkalmasint BUDAI ÉZSAIÁS vélte legelébb), hanem *gyiák,* azaz *diák;* s ez az elnevezés onnan ered, hogy a hét megcsonkított és ivadékaik házrul házra jártak énekelni, mint „Szent Lázár szegényei”; mert Szent István rendnek okáért a Szent Lázár-rend esztergomi kereszteseinek hatósága alá vetette őket. A nép kóbor énekes *diákokat* látott bennök.

Vajk keresztelése

BENCZÚR GYULA 1869-ben festette meg *Vajk keresztelése* című képét, mely ma a Nemzeti Múzeum egyik dísze.[4] Ha magyarázni akarnám: mit ábrázol ez a festmény, a legtöbb olvasó megneheztelne. Hiszen azt a gyermek is tudja! Szent Adalbert prágai püspök a keresztség szentségében részesíti a pogány Vajkot, Géza vezér fiát, a mi első királyunkat, akit Szent István néven tisztelünk. Csakhogy épp itt a bökkenő! PAULER GYULA (*A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I. k.) bebizonyítja, hogy István 977 táján, tehát már kereszténynek született, mert szülei és nagybátyja, Mihály, még 974 táján fölvették a keresztséget. Géza fiát minden bizonnyal csecsemőkorában tartották keresztvíz alá; a BENCZÚR GYULA képén tehát történelmi botlás a kondor fekete hajú, izmos, barna vállú levente, aki, mint egykoron Klodvig - *„mitis depone colla, Sicamber”*[II] -, szelíden hajtja meg büszke fejét a szentség malasztjának alatta. Az is kétségtelen, hogy Istvánt nem Adalbert keresztelte meg, Libicensky Vojcek (Vojtěch) gróf, a prágai püspök, az egyház Szent Adalbertje, elsőben 993 felé jött Magyarországra, mikor István már tizenhetedik évében járhatott. Kétségtelenül hatott az ifjú lelkére; s talán része van benne, hogy István 995-ben Gizella bajor hercegkisasszonyt vette feleségül. István „pogány” Vajk neve alkalmasint az Adalbert cseh Vojtech nevével való összetévesztésből eredt. BENCZÚR GYULA képe tehát, a címével együtt csak festett mendemonda.
[...]

A szent korona keresztje

Miért ferde a magyar szent korona keresztje? És jobbra dől-e vagy balra? Emberi tulajdonság, hogy szeretünk nagy dolgok apró gyarlóságaival bíbelődni. Ezért e kérdés is kedvelt tárgya vitatkozásainknak, s nemegyszer ostromoljuk az újságokat, hogy feleljenek rá a mindentudó „szerkesztői üzenetekben”. Két igen ismeretes hiedelem van e dologról. Az egyik mátyusföldi néplegenda. Mikor Hunyadi Mátyás parasztfiú korában szántott - a folklór mindig levon mindent a föld fiaihoz -, egyszerre nagy szárnycsattogással jönnek az angyalok, és hozzák a szent koronát. Mátyás megrémül, s mikor az angyalok a fejére akarják tenni a koronát, hatalmasat suhintva az ösztökével, elhárítja magától. Az ösztöke épp a keresztet érte - azóta ferde. A másik mendemonda már történelmi. A kereszt akkor görbült volna el, mikor bajor Ottó 1305-ben a Venceltől visszakapott koronát csobolyóba rejtve, a nyeregkápán hozta hazafelé, és Fischamendnél leejtette, elvesztette.[5] A korona keresztje görbeségének oka azonban sokkal kevésbé romantikus.

Már KAZINCZY FERENC írja, ki az 1792-i koronázáskor az egész díszebéd alatt közelről szemlélte a koronát: „... a kereszt a korona közepén azért áll görbén, mert lyuka, melybe be van srófolva, kibővült, s a sróf nem jól szoríthatja.” (*Pályám emlékezete*, VI. szak.). IPOLYI ARNOLD (*A magyar szent korona*, Budapest, 1886; 84. l.) azt írja, hogy a kereszt jelenleg és régóta már félredőlve mozog. És egynéhány sorral odább: „A korona újabb vizsgálata szerint görbe helyzetének oka, hogy az alsó csavar, mely a pántba helyezve tartja, nem a kereszt hosszú szára tengelyének irányulva van befúrva, hanem oldalt. De ezt másfelől az okozhatta,

---

[4] Napjainkban a Magyar Nemzeti Galéria tulajdona. (A szerk.)

[5] Furcsaság kedvéért említem a franciák ama hiedelmét, hogy a korona keresztje akkor ferdült el, „amikor Kossuth 1849-ben elásta”. (Vö. *Intermédiaire*, XXXII. *k.*)

hogy a korona azon felső, gyenge, törékeny lemezének átfúrása, melybe a kereszt szára helyeztetett, erősebben kitágult, s a kereszt szára idővel a kitágult nyílásnál nem lévén megerősítve, oldalt dőlt." Ez a beszéd nem egészen világos. Ezt (hogy ti. a kereszt hosszú szára oldalt van befúrva) semmi esetre sem okozhatta a nyílás tágulása. A kereszt görbeségének csakis az az oka, hogy a latin korona Krisztus képének, e zománcműnek, épp közepében levő nyílás kitöredezett, nagyobb lett, s a kereszt gömbjének szege lazán van benne. Vagyis a kereszt hol erre, hol amarra dől.

Igaza van hát mindeneknek, akik különféle magyar pénzeket szedve elő, bizonyítgatják, hogy de mégis jobbra vagy de mégis balra hajlik a kereszt. És igaza van a pénzmetszőknek is, akik hol emígy, hol amúgy ábrázolták és ábrázolják a szent koronát.

Hogy *mióta* ilyen dőlt a kereszt, nem tudjuk bizonyosan. Vas vármegye levéltárában van a szent koronának egy alkalmasint 1621-ben festett képe, melyet BALOGH GYULA főlevéltáros természet után készültnek hisz, noha egy drágakő színe más, mint az IPOLYI-féle fölvételen. Ezen a képen a korona keresztje egyenes; miből BALOGH GYULA azt következteti, hogy az elferdülés csak 1621 után történhetett. De mi bizonyítja azt, hogy a képíró - ha természet után festett is - nem a maga ízlése szerint rajzolta a keresztet egyenesre.
[...]

Szent István köpönyege

A pannonhalmi Benedek-rendű főapátság kincsei között egy palást formájú vékony szövetet őriznek, melyre csekély eltéréssel a Szent István köpönyegének hímzetei vannak reá festve. Eredetéről csak annyit tudni, hogy a XVIII. század közepe táján találták a bécsi császári kincstárban, s onnét a Benedek-rend visszaállításakor került Pannonhalmára. Némelyek, pl. FRANZ BOCK és IPOLYI ARNOLD, hajlandók azt hinni, hogy ez a képes szövet a magyar koronázási palást mintája. RADISICS JENŐ azt hiszi, hogy a pannonhalmi palást valamely régi másolat. Mert ha az eredeti volna, olyan formájúnak kellene lennie, aminő hajdan Szent István palástja volt, s nem abban az állapotban tüntetné föl ez ereklyét, amelybe későbbi átalakítások és csonkítások révén jutott, szóval, aminő ma. Szent István köpönyege tudvalevőleg eredetileg casula volt, melyet Szent István és Gizella királyné 1031-ben a székesfejérvári Boldogasszony-templomának ajándékozott. Ezt mondja felirata is. A casula az időben még harangalakú bő köpönyeg volt, közepén nyílás a fej számára. A pap, hogy kezét használhassa, két oldalt karjára szedte a köpönyeg redőit. Ebben a diakonusok vagy a ministerek is segítettek neki, sőt tartották a casula gyakran nehéz szövetét. A XIII. század vége felé oldalt fel kezdték hasítani a casulát, hogy a pap kidughassa kezét; s ezen a réven keletkezett a misemondó ruha mai alakja. A régi formára való emlékezés az a ma is meglevő szokás, hogy a diakonusok vagy a ministerek Úrfelmutatáskor fölemelik a casula alsó szegélyét. Szent István köpönyegét a XIV. században szabhatták mai, elül nyitott formájára, mikor kifoldozták és mindenestül fölvarrták egy violaszínű, leveles mustrájú selyem szövetre.

Könyves Kálmán és a boszorkányok

Hitt-e Könyves Kálmán királyunk a boszorkányokban?

Erre a kérdésre persze minden írástudó azt feleli: Már hogyan hitt volna, mikor híres törvénye világosan rendeli: *„de strigis vero, quae non sunt, ne ulla quaestio fiat”* - boszorkányok ellen pedig, minthogy nincsenek, semminemű kereset ne legyen.

Középkori bölcs királyunknak e felvilágosodott törvénye azonban csak fél érdem; mert ma már bizonyosan tudjuk, hogy Könyves Kálmán csupán a boszorkányok bizonyos fajtáját tagadta a *strigá*ban; amaz idők általános boszorkányhite alól ő sem vonhatta ki magát. Tulajdon abban a dekrétumában, melyben az idézett híres tétel van, a 60. bekezdés úgy szól, hogy az esperes és az ispán hírével, tudtával rontóknak találtak *(malefici)* elítélendők. A Kálmán idejében tartott esztergomi első zsinat határozatainak 50. bekezdése szerint, ha valakire, akit rontással *(maleficium)* vádolnak, reá bizonyosodik a dolog, a törvények szerint bűnhődjék.

Eldöntendő: mit jelent a *maleficus*, *malefica* és *maleficium*, s mit a *striga.* - A középkori latinságban a boszorkányok, rontók, bűbájosok, kantairesek neve mindig *maleficus*, *incantator* vagy *veneficus*, esetenkint nőnemű alakjában. Szent István törvényei (II. könyv, 31. és 32. fejezet) ezekre nézve igen keményen intézkednek, azt rendelvén, hogy a rontó átadandó a megrontást szenvedett rokonainak, akik tetszésök szerint büntethetik meg őt. Szent István törvénye megemlékszik még a hamuból vagy egyébből jövendölőkről is *(sortilegi).* Ezekkel már sokkal enyhébben bánik el, csak azt rendeli, hogy a püspökök megkorbácsoltassák őket. Szent István törvényei a *strigá*t külön, harmadik kategóriába helyezik, és azt mondják ki rá, hogy mikor első esetben kapják rajta a bűnön, eklézsián vezekeljen, böjtöljön, és a paptól hitet tanuljon; ha másodízben vétkezik, ismét böjtöljön, böjt után pedig a templom megtüzesített kulcsát keresztalakban nyomják mellére, homlokára és lapockája közé, azután menjen haza. Ha pedig harmadszor is visszaesik, akkor át kell őt adni a bíráknak.

Szent Lászlónak törvénye (I. könyv 34. fejezet) a *strigá*kat a *meretrix*ekkel helyezi egy sorba, és azt rendeli, hogy a püspök tetszése szerint ítélje el őket. Minek tartotta az egyházi és világi törvény a *strigá*kat? Az adatok abban megegyeznek, hogy a *striga* bűvös erővel állatalakot ölt; de a VII. és VIII. századbeliek elágaznak abban, hogy a magát fenevaddá változtatott bűvös fölfalja az embereket. A rómaiak ugyan azt hitték, hogy a *striga* éjjel kiszívja az emberek vérét, húsát pedig megeszi. (Ez a vámpír-babona eredete.) A frank *lex salica* úgy rendelkezik, hogy ha egy *striga* megevett egy embert és reá bizonyosodik, 8000 denárt, vagyis 200 arany solidus bírságot fizet. (Vagyis annyit, amennyit a gyilkosságot elkövető szabad ember.)

A *strigá*kra vonatkozó hitet később minden egyházi törvény vétkes babonának bélyegzi. A 785-ben tartott paderborni zsinat kimondta, hogy halált szenvedjen, aki az ördögtől elvakítva, pogánymódra azt hiszi, hogy valaki *striga* lehet, s ezért valakit megéget. Nagy Károly e határozatot megerősítette, s a frank egyházban ez a törvény uralkodott a következő századokban is. Ugyanígy beszél az úgynevezett ancyrai zsinat 900 körül keletkezett *Kanon Episcopi*ja, mely kimondja, hogy csakis a pogánynál rosszabb hitetlen tarthatja valónak azt, hogy valamely teremtés isten akarata nélkül más alakot vehessen föl, mint amellyel ura teremtője fölruházta. A *Kanon Episcopi* kiközösíti azokat, akik az éjjel járó asszonyokban hisznek. S ezek a rendelkezések fönnmaradtak egész a XIII. századig.

Lehetetlen, hogy Szent István csak olyan, aránylag enyhe büntetést mérjen a *strigá*kra, ha az ő idejében is még az a hit él, hogy ezek a varázslók fenevadakká változván, eleven embereket falnak föl.[6] A teológiai műveltségű Könyves Kálmán egyszerűen az egyház, valamint a frank és lombard törvények felfogását követi, midőn a *strigá*k létét tagadja. A boszorkányokban, ismétlem, hitt, mert hiszen dekrétuma a rontás megbüntetéséről intézkedik. Az tagadhatatlan, hogy ebben is józan, mert a boszorkánypörökben a vizsgálatot félig kiveszi a papi kézből, ahol addig volt, és az esperes mellett részben az ispánra bízza. Milyen volt Könyves Kálmán idejében a *strigá*kra vonatkozó babona, meghatározni alig lehet; de a *striga*, *stryx* etimonja a szorongató, fojtogató értelem felé tereli sejtésünket; nem lehet egészen alaptalan tehát az a találgatás, mely szerint a *striga* a tudatlan nép hitében akkor már csak olyan bűbájos nő volt, aki éjszakának idején állat-alakot öltve, szorongatni jár az alvókat; vagyis a dolog nem egyéb, mint a még napjainkban is hívőkre találó lidércnyomás. A mi fölvilágosodott Könyves Kálmán királyunk tehát nyilván a lidércekre mondotta, hogy, mert nincsenek, vizsgálat alá nem vonhatók.

Bánk bán

KATONA JÓZSEF *Bánk bán*ja tudvalevőleg nem egészen a történet Bánk bánja. A mendemonda szerint Bánk bán, II. Endre idejében az ország nádorispánja, megölte Gertrúd királynét, ki elősegítette és pártolta testvére, állítólag Ottó meráni herceg, parázna erőszakját a nádorispán felesége, Melinda ellen; így fogta fel és dolgozta ki ezt KATONA is. A történelem azonban más színben tünteti föl Bánkot. Gertrúd meggyilkolása nem volt a bán magánbosszújának műve; a királynét nem is ő ölte meg, hanem Péter, Imre alatt országbíró és szolnoki ispán, Endre alatt a királyné udvarbírája s előbb csanádi, majd bácsi ispán. Ez a királynégyilkosság inkább politikai bosszú műve, nem első és nem utolsó nyilvánulása a nemzet elégedetlenségének Endre kormányzása alatt. A király bátor, sőt vakmerő, de egyszersmind ingadozó, és nem önálló ember létére, szertelen sok befolyást engedett az ország kormányzása körül első nejének, Gertrúd meráni hercegleánynak, akit nagyon szeretett, de szomorú halála után könnyelmű, sőt léha természeténél fogva könnyen meg is vigasztalódott.

Gertrúd királyné, aki talán elsőként rendszeresítette Magyarországon a *„Sippenwirtschaft-ot”*,[III] egész pereputtyát az országba hozta, és jövedelmező állásokba helyezte. Főleg negyedik testvérét, Berchtold nagyprépostot, egy huszonöt éves és egyházi dolgokban fölöttébb járatlan fiatalembert halmozott el kitüntetésekkel; 1206-ban a kalocsai érseki székbe ültette, majd vajdává, bánná, bácsi és bodrogi főispánná tette. Gertrúd persze nemcsak erről a testvéréről gondoskodott, hanem a többiről is, aminthogy kiváló karaktervonása az, hogy övéi és a velök jött német kalandorok számára halomra gyűjtötte a kincseket. Ottó, testvére, aki a hagyomány szerint Melindát meggyalázta volna, alkalmasint sohasem is járt Magyarországon. Az érdemes hazafiak mellőzése (úgy látszik, 1211 után Péter ispán is ezek közé tartozott) nagy elkeseredést szült. Különben is az idegenek, de főleg a németek kegyelése sohasem volt

---

[6] MARCZALI HENRIK az *Athenaeum Millenniumi Történeté*ben (II. k. 222. l.) azt írja, hogy ezért nem ért egyet a *Szájrul szájra* első kiadásának 10-12. lapján olvasható és itt ismételt okoskodásommal, mert „ez a két törvény (Istváné és Lászlóé) világossá teszi, hogy a striga alatt a magyar kuriális stílus nem értett vámpírokat, vérszopó, akaratuk szerint állati alakot öltő, vagy mást állattá változtató rémeket. Ilyennel csak nem bántak volna ilyen enyhén”. Hiszen épp ez az én főargumentumom arra nézve, hogy a *striga* akkor már nem lehetett valami ádáz szörnyeteg, hanem alkalmasint csak az alvókat szorongató lidérc. A *malefici* (rontók, azaz boszorkányok) István törvénye szerint sokkal súlyosabb büntetésben részesülnek, mint a *strigae.*

nálunk népszerű dolog; a jövevények viselkedése is aligha volt olyan, hogy csillapította volna az ellenszenvet, sőt bizonyára fokozta. Mindezek közreműködtek abban, hogy összeesküvés keletkezett e visszás állapotok megalkotója, a királyné ellen. Ez összeesküvésnek egyik főrészese volt az esztergomi érsek, János, akinek jövedelmét és hatalmát a kalocsai érsek, Berchtold, ugyancsak megdézsmálta. Tudott az összeesküvésről a nádorispán, a Bor nemzetségéből való Bánk is, aki 1211-ben ült Lébényi Póth után a nádori székben, továbbá veje, a Tököle nembeli Simon, sárosi és beregi, s egy másik, a Kacsics nembeli Simon nógrádi birtokos úr és az utóbbinak testvére, Mihály, aki Berchtold után 1211-től 1212-ig bán lett a Dráván túl. Az összeesküvés 1213 őszén tört ki, mialatt Endre Galíciában harcolt. A királyné Berchtold érsek és Leopold ausztriai herceg társaságában a Vértes hegyekben, a pilisi erdőkben járt valószínűleg vadászni, amikor - talán szeptember 28-án - az összeesküvők rátörtek sátrára. Nem orozva, hanem nyíltan támadták meg kíséretét és őt; míg Lipót és Berchtold megmentették irhájukat, addig a magyarok a kíséret egy részét kardélre hányták, s a királynét a szó szoros értelmében darabokra szabdalták. A halálos csapást Péter csanádi ispán mérte Gertrúdra. A kíséret megmaradt tagjai azonban még az éjjel összeszedték magukat, és az összeesküvőkre törvén, szétverték őket, s akkor esett el Péter. Endre a gyászhír vétele után nemigen mert bosszúra gondolni, Bánk és az összeesküvők egy része állásukat vesztették, egyébként minden a régiben maradt. Már 1216-ban megint kedvelt hívének mondta Endre Bánkot, mikor pedig 1217 nyarán Endre a Szentföldre indult, Bánk nem ment vele, hanem itthon maradt; kétségkívül azokhoz az urakhoz tartozott, akikre Endre az ország kormányát bízta, mert az 1217-19-i oklevelek bánnak emlegetik. 1219-20 közt azonban sehol sem fordul elő Bánk neve. De mikor az Endre kormányával elégületlenek száma egyre nőtt, s majdnem anarchia uralkodott már, Endre az időközben mellőzött Bánkot 1221-ben megtette a királyné udvarbírájának s Fejér, majd Bodrog megyei ispánnak. A nemzet előtt nagy tekintélyben álló Bánk e méltóságában meg is maradt 1223-ig, de ezentúl nem találkozni vele többé az oklevelekben.

Egy 1268 után Ausztriában írt verses krónikában leljük legelőször azt az adatot, hogy Bánk azért ölte meg Gertrúdot, mert ez öccsének, a kalocsai püspöknek (tehát nem Ottónak) megkerítette Bánk nejét. Egy másik ausztriai krónika, a *Continuatio Praedicatorum Viennensium*, ugyanezt állítja; később azonban a mendemonda átmegy - *crescendo*[IV] - a XIV. és XV. század kompilációiba, az *Anonymus Leobiensis*be, ahol a meggyalázott nő a gyilkosnak, Péternek neje; a *Bécsi Képes Krónika* (1358) már szintén Bánk bosszúját látja Gertrúd halálában. Később lassankint formát változtatott ez a mendemonda Gertrúd javára, főleg a nép szájában, sőt már a Gertrúdról írt számos nekrológok legrégibbje is, mely 1234 körül íródott, azt mondja, hogy „hisszük, hogy Krisztusért szenvedett, és a legtakarékosabb volt a fejedelmi személyek között”; - harmadfél évszázaddal később azt olvassuk, hogy Berchtold pátriárka Budán erőszakot tett egy szép magyar grófnén; a férj élvén a gyanúperrel, hogy a királyné is ludas a dologban, bérgyilkosok segélyével bosszút akart állani, de a tettesek, amint a bűnt elkövették, rögtön némává és inaszakadttá lettek, nem menekülhettek, s reggel egy közülök, aki nem némult meg, vallott. Más csodák is történtek, úgyhogy az egyház Gertrúdot a szentek közé sorozta (CERTI, *M. Germ.* S. S. XVII. 381.). Mindebben sok a mendemonda, s emiatt történetíróink közül többen teljesen elvetik azt, amit Bánk bűnrészességéről és bosszújának okáról mesélnek e krónikák; ezen felfogás szerint nincs bebizonyítva, hogy Gertrúd öccsének a nádor nejét prokurálta, az pedig éppenséggel bizonyos, hogy nem Bánk, hanem Péter ölte meg a királynét. (Vö. PAULER GYULA, *A történet Bánk bánja; Nemzet*, 1883. ápr. 29. és május 1. *Magyarország története az Árpádházbeli királyok korában.* II. k. 68-69. és 636. l., 53. jegyzet.)

Melinda

Költött alak szerintük KATONA JÓZSEF Melindája[7] is. „Bánk nejéről mit sem tudunk” - írja PAULER GYULA az idézett helyen. „Katonának spanyol Melindája a történelem Totájára, a szép spanyol nőre emlékeztet, ki aragóniai Simonnak és Bertramnak testvére és Benedek vajdának és bánnak neje volt. Ez Imre alatt és II. Endre első éveiben 1209-ig szerepelt; a király haragját szintén magára vonta, és hűtlenségbe esett, de egész különböző személy volt a mi Bánkunktól. Mert Bánk lehetett ugyan eredetileg Benedek, de külön formáját, melyet egy-egy bihari, nógrádi, veszprémi helynév és talán a Pest megyei Bánkháza puszta is fenntartott, sohasem cserélik fel a Benedekkel.”

PÓR ANTAL (*Bánk bán Melindája*, Kolozsvár, 1890) ellentétes álláspontot foglal el. Szerinte Benedek - Bánk, Tota pedig a felesége, kit KATONA JÓZSEF Melindának keresztelt. PÓR vélekedését a következőkben ismertetem. Imre király (III. Béla fia) spanyolországi feleségével (II. Alfonz [de Aragon] és neje kasztíliai Sancha leányával), Konstanciával, ennek egyik udvarhölgye, Tota leányasszony is eljött Magyarországba. Ez a Tota előkelő nemzetségből származott, Spanyolországban több vára volt; ezek fővára pedig a Bojót nevet viselte. Nagyon szép volt a Tota, és KÉZAI SIMON szerint (*Gesta Hungarorum* II. 95), aki a bájos spanyol nőt ifjúkorában ismerhette, a kerek világon oly szép és gyönyörű leány nem volt több. Nem csoda hát, ha Benedek (=Bánk) vajda (fia Korlátnak, vagyis Konrádnak, de genere Bor) megszerette, és feleségül vette. A vajda nem messze a Nyergesújfalutól levő birtokára vitte asszonyát, és e fészkét elnevezte *Bojót*nak. Itt éltek ők addig, amíg Imre és III. László halálával II. Endre és vele neje az andechsi és meráni trónra léptek. Bánk és neje az udvarhoz kerültek, ahol Tota asszony a királyné öccsével, Berchtold kalocsai érsekkel (más krónikások szerint Eckberttel, Berchtold bátyjával) bűnös viszonyt szőtt, amit a buja és szeretkező természetű spanyol nőről föltennünk éppen nem lehetetlen. Hogy Totán, a Gertrudis udvarmesternőjén, erőszakot tettek volna, lehetetlen. A királyi paloták a XIII. században a mi fogalmaink szerint vajmi szűkek voltak; a főudvarmesterné egy hívására az összes cselédség talpon lett volna; s végül egy főpap, aki nem volt *persona grata*[V] a pápánál, ugyancsak sokat kockáztathatott volna, ha attentátumot követ el Tota ellen. Az összejátszás a tüzes gavallér és a forró vérű asszony között lélektanilag bizonyos. Hogy Bánk leleplezett nejét megveti, szeretőjét pedig megbotoztatja, eloszlat minden homályt. Még kérdés, ki kettejük közül az elcsábított? A püspök vagy a nő? A királyné abban hibázott, hogy elnézte, elősegítette a bűnös viszonyt. Nélküle aligha történt volna meg a hűtlenség. Az egykori írók nem egyeznek meg a királyné bűnös testvérére nézve. Eckbert gyakran jött Gertrúdhoz látogatóba; tán ő fődözte föl a parázsnaságot? Annyi áll, hogy Berchtold volt az, aki rajtavesztett. Nem lehetetlen azonban, hogy a ledér spanyol Tota mindkét német lovagot kegyeiben részesítette. A megcsalt (és korosabb) férj szarvait megaranyozták; nádorrá tette őt Endre, felesége tanácsára. A király persze nem is gyanította, mi indította Gertrúdot. Elkövetkezett aztán a királyné halála, ez a politikai gyilkosság, de vérbosszúról szó sem volt; csak némely krónikás említ ilyet, de csupán oly krónikás, aki már a Zách Felicián esete után élt. Bánknénak sem lett bántódása; csak közmegvetés sújtotta.

Hogy a két ellentétes felfogás közül melyik a valószínűbb, jóformán azon fordul meg, hogy Benedek vajda, ki 1202-ben nőül vette a csodaszép spanyol Totát (Melindát), Bánk bánnal volt-e egy személy vagy azzal a Benedekkel, ki 1206-1209 között volt erdélyi vajda? Ez az utóbbi semmi esetre sem lehetett Bánk, mert ugyanazon oklevelek említik Bánk bánt is,

---

[7] KATONA e nevet MÜLLER *Leithold, ein Fragment aus der Geschichte fürstlicher Leidenschaften* (Bécs, 1782) regényéből kölcsönözte.

Benedek vajdát is. De ebből még nem következik, hogy az 1202-1203-i vajdának az 1206-1209-i vajdával egyazon s így Bánk bántól különböző személynek kellett lennie. Nem következik pedig azért, mert Imre király alatt két Benedek nevű előkelő úr vitt szerepet; ugyanakkor, mikor az egyik vajda, a másik (1202-1204 közt) nádorispán volt, s Imre halálával mind a kettő elvesztette a méltóságát, nevezetesen 1205-1206-ban Smaragd, a volt országbíró követte Benedeket a vajdaságban. Már most az a kérdés, nevezhették-e közülök az egyik Benedeket, nyilván azt, ki 1199-ben a báni méltóságot viselte, megkülönböztetendő a másiktól, a horvátok módjára Bankónak, Bánknak? PAULER tagadja, de van rá hiteles adatunk, hogy igen. 1221-ben, midőn Bánk a „királyné udvarbírája" (vagyis rangban a második országbíró) volt, egy bizonyos egyezség alkalmából kiállított oklevélben *Benedek*nek, a királyi udvar albírájának nevezi magát, s hogy ez csakugyan Bánk bán, mutatja az oklevélről csüngő és csakis a legelőkelőbb személyektől használt lovaspecsét körirat: *„Sigillum credibile Benedicti bani"*, azaz „*Benedek bán* hiteles pecsétje". (Közli az *Arch. Ért.* 1878. XII. k. 6-10. l.) XIII. századbeli oklevelekben többször olvashatjuk a vajdákat és bánokat *dux* címmel, így említi II. Endre is az 1202-i Benedek vajdát, a Tota asszony férjét abban az 1221-i oklevélben, melyben a száműzött Benedek duxtól egyéb javaival együtt elkobzott Martonfalvát és Bojótot mint Tota asszony nászajándékát, visszaadja Totának. Mi volt az oka Benedek dux számkivetésének: Endre nem említi. De ha számba vesszük, hogy Benedek dux kegyvesztettsége körülbelül abba az időbe esik, amíg Bánk bán eltűnik a szereplők közül (1219-20): csaknem bizonyos, hogy a Gertrúd elleni összeesküvésben részes Bánk bánról van itt szó, aki Endre szentföldi hadjárata alatt talán nem is a király megbízásából vett részt Magyarország kormányában, hanem Endre távollétét felhasználva, tért vissza a számkivetésből, s midőn a hadjárat után Endre úgy-ahogy rendet csinált az országban, Bánk ismét menekülni volt kénytelen. De már az 1221-i oklevél hangja mutatja, hogy Endre kiengesztelődött. Nagyon is kiemeli Benedek dux hűséges szolgálatait, és csaknem sajnálkozva mondja, hogy kénytelen volt őt számkivetni és javaitól megfosztani. És csakugyan, még ugyanennek az évnek a folyamán Bánk nevét ismét ott találjuk Endre kormányában. E szerint Tota asszony, kihez hasonló szépség KÉZAI szerint abban az időben aligha volt a kerek ég alatt, Bánk bánnak volt a felesége, s egyáltalában nincs benne semmi lehetetlenség, hogy amiről nálunk még száz év múlva is beszéltek, nyugati szomszédaink pedig Gertrúd meggyilkolása után már fél század múlva kezdik emlegetni, a szép s férjénél jóval fiatalabb, kéjre vágyó délvidéki asszony szerelmi viszonyt folytatott Gertrúd valamelyik öccsével. Nagyon természetes, hogy az egykorú krónikaírók, kik valamennyien külföldi barátok voltak, semmit sem hallottak a magyar udvar titkairól; azon sem csodálkozhatunk, hogy a szűkszavú oklevelekben sem találjuk semmi nyomát. De egykorú adat hiányában is kell valami alapot tulajdonítanunk a későbbi följegyzéseknek. A „hűtlen" Bánk bánt csak Gertrúd fia, IV. Béla tartja gonosztevőnek, ki halálra lett volna érdemes; a férj, Endre hangjában mindig van valami kímélet iránta, mintha meg akarná különböztetni a többi „elvetemedett" és „átkozott" felségsértőtől, sőt annyira megy Bánk bán iránt, hogy utóbb ismét kegyelmébe fogadja.

Reginam interficere

Gertrúd megölése történetének van egy híres epizódja: János esztergomi érseké, aki az összeesküvők kérdésére: mi tevők legyenek, meggyilkolják-e a királynét, vagy sem, kétértelmű választ ad. Ezt a deákos anekdotázók között ma is sokat emlegetett választ ALBERICUS trois-fontaines-i francia cisztercita őrizte meg 1241-ig terjedő krónikájában: *„Reginam interficere nolite timere bonum est et si omnes consenserint ego solus non contradico."* (A

királynét meggyilkolni nem kell félnetek jó ha mind beléegyeznek én nem ellenzem.) A kétértelműség nyitja az írásjelek hiányában van; mert a válasz a vesszők, pontosvesszők különböző elhelyezése szerint mást-mást jelent: „A királynét meggyilkolni nem kell; félnetek jó; ha mind beléegyeznek, én nem; ellenzem” és: „A királynét meggyilkolni nem kell félnetek; jó, ha mind beléegyeznek; én nem ellenzem.”

Bár a dolgot az elsőrangú kútfőnek mondható ALBERICUS jegyzi föl: az *„ibis redibis nunquam per bella peribis”*[VI] kaptájára csinált szintaktikus játéknak, mendemondának kell tekintenünk, mert józan ésszel nem tehető föl, hogy az esztergomi érsek ily együgyű, gyermekes kétszínűsködéshez folyamodjék, mikor arról van szó, hogy majdan elháríthassa magától a cinkosság vádját. Nem hiszi ezt a dolgot föltétlenül már ALBERICUS sem, mert a választ *„talis esse perhibetur”* (ilyennek mondják) megjegyzéssel közli. SCHIER SIXTUS *(Reginae Hungariae,* 189. l.) ezt írja e válaszról: „Majdnem ugyanilyet olvashatsz a franciáknál Johannáról, Szép Fülöp feleségéről, és az angoloknál II. Eduárd elvesztéséről.” Párizsban a nominalisták iskoláiban az unalomig gyártották az efféle kétértelműségeket. Bővebb adatokat közlök minderről *Szájrul szájra* könyvemben.

Mic bán

Történetünk egyik legismertebb és egészen néphagyománnyá vált mendemondája a Mic bán család története. SZAMOSKÖZY ISTVÁN és ALVINCZI PÉTER jegyezte föl a hagyományt, mely szerint a XIII. század elején élt egy Mic bán, másként Simon nevű magyar úr, kinek felesége legyalázott és elűzött egy koldusasszonyt, mivel három iker gyermek anyja. Bujaság jelének ítélte ezt a bő áldást. Isten ezért azzal büntette meg Mic bánnét, hogy egy év múlva hét fia született egyszerre. Szégyenében hat gyermekét egy vénasszonyra bízta, hogy vessze el őket. A férj azonban fölfedezte a dolgot, a hat fiút titkon fölnevelte, s mint felnőtt ifjakat vitte anyjuk elé. A néplegenda nevekkel nemigen törődik, de a tudományos színű följegyzés megőrizte ama családok nevét is, amelynek a hét Mic bán-fiú lett az ősatyja; ezek a Csapy, Bocskai, Szürthey, Soós, Ráskay, Eszenyi és Kövesdy családok. Tudósok alapos genealógiai adatokkal cáfolták meg e családok ilyetén származását; munkájok, ha nem jár egyszersmind sok érdekes és fontos más dolog kiderítésével, szinte fölösleges vala, mert a Mic bánék története minden részében annyira magán viseli a mendemonda bélyegét, hogy komoly ellenvetésre nincsen semmi szükség.

A Mic bán-legendát KATONA JÓZSEF is fölhasználja *Bánk bán*jában. Simon bán (Mic bán) ott Melinda bátyja, és az első szakasz legelején így beszéli el a történetet bátyjának, Mikhálnak:

Hallgass meg engem: tegnap estve a
Vadászaton egy őzet kergeték,
És - egy banyát találtam. Ő alig
Látott meg engemet, s leroskadott
Térdére, és tudtomra adta, hogy
Feleségem immár megszült. Szinte el-
Indultam amidőn *hatot* felém nyújt.
Óh, légy kegyelmes (úgymond) asszonyodhoz,
Ő egykor egy szegény koldus személyt
Elkergetett magától, s becstelennek

Nevezte, mert *kettős* szülöttje volt:
Hogy most az istenség adott *hetet*
Neki, nyomban emlékébe jött az, amit
Mondott. Megindúlván azon, nehogy
Feslettnek ítéltessék, egy fiat
Megtart magánál - a többit, hogy öljem
Meg, azt parancsolá...

MIKHÁL Tigris anya!

SIMON Megesketém, és titkon általa
Neveltetém mindnyáját.

MIKHÁL Hát az anyjok?

SIMON Mindég keservesen zokog, midőn
Az *egyet* a kezébe veszi, és
Nem tudja azt, hogy én tudom, miért sír?

MIKHÁL Aztán mi lesz?

SIMON Mikor majd nagyra nőnek,
Akkor fogom mutatni csak, hogy ő,
Haljon meg akkor - de örömében haljon.
Minő öröm lesz ez!

Mint látjuk, KATONA már csak két ikret ad a koldusasszonynak, és Mic bánné büntetése sem következik el olyan hamar. De a hetes ikrek természetesen megmaradnak, annyira belevették már magukat a köztudalomba. Hogy az ikrek száma éppen hét, azt eléggé megmagyarázza minden mesének nagy vonzalma a hét iránt. De ez a szertelen nagy áldás egészen eltörpül más legendák mellett, amelyek sok ikerről szólnak. Loosdujnen falvában Hága mellett, Margareta van Henneberg grófné 1270 táján egyszerre háromszázhatvanöt gyermeket szült, akiket Guido püspök keresztelt meg - a fiúkat mind Jánosnak, a leányokat mind Erzsébetnek. E gyermekek sírkövét még ma is mutogatják a falu templomában, valamint a medencét is, amelyből megkeresztelték őket. Ez a mendemonda alkalmasint egy tréfából keletkezett. A grófné az év utolsó előtti napján két ikret szült, s valaki azt az évődő megjegyzést tette rá, hogy annyi gyermeke lett, ahány nap van az esztendőben. Még csak azt említem, hogy az orvostudomány története tud egy vagy két hetes szülésről; de természetes, hogy az ilyen gyermekek között életrevaló nem volt egy sem. Statisztikusok szerint minden 400 000 rendes szülésre esik egy négyes ikerszülés s minden harminc milliomodikra egy ötös.
[...]

Zách Klára

Hazai történetírásunkban nincsen egykorú nyoma, hogy Zách (az oklevelekben Zah[8]) Felicián leányának, Klárának becsületét akarta megbosszulni, midőn 1330. április 17-én Visegrádon gyilkos szándékkal tört a királyi családra. Újabbkori tudósaink pedig sokat vitatkoznak azon a kérdésen: - lehet-e kerítés gyanújával illetni az istenfélő Erzsébet királynét, Nagy Lajos anyját.

[8] Néhai NAGY IVÁN azt írta nekem, hogy e Nógrádban, a palóc vidéken, a honfoglalás óta birtokos nemzetség nevét, szerinte, „Zaáh”-nak kell ejteni.

PÓR ANTAL felfogása (az Athenaeum Millenniumi Történetében) az, hogy Zách Klára egész története mendemonda. Erőssége pedig az egykorú történetírás némasága; és az, hogy hallgat a dologról még a jól értesült NEUENBURGI MÁTYÁS is, holott Róbert Károly iránt ellenséges indulatú. Okait így csoportosítja: Az első, aki Zách Klárát belekeveri e dologba, egy nápolyi olasz névtelen, ki az alkalomból, hogy az özvegy királyné 1344-ben Rómába zarándokolt, említi, hogy a királynénak a jobb kezén nincs négy ujja, mert egy Felicián nevű magyar főúr levágta. Tette pedig ezt azért, mert leányát, Erzsébetet (!) a királyné megkerítette öccsének. Mikor Felicián később férjhez akarta adni leányát, Erzsébet azt mondta: nem illik, hogy férje legyen annak, kinek becsülete a király árnyékában elveszett. Felicián erre bosszút forralt. Előbb meggyónt, aztán elkövette felségsértését. A második, ki a királynét Klára megkerítésével vádolja, MUGLEN HENRIK, a német hegedős († 1365). A harmadik forrás DLUGOSZ, a lengyel történetíró, ki mintegy száznegyven esztendővel az esemény után jegyezte föl Klára tragédiáját. Erzsébet királyné öccse beleszeretett a szép Zách leányba, és betegnek tétette magát, pedig csak a szerelem betege volt. Ekkor küldötte hozzá a királyné Klárát. BONFINIUS († 1503) csak futólag említi Klára meggyalázását, de a királynét nem vádolja. A Nemzeti Múzeumban őrzött Istvánffy-kódexben ISTVÁNFFY MIKLÓS kezével van beírva a jegyzés, mely szerint az annálisok elhallgatják Felicián tettének okait, de a közhagyomány és a hegedősök énekei Klára becsülete sérelmének tulajdonítják. („*A citharoedis ad lyram canitur*”) ISTVÁNFFY szerint a királyné 1329. adventjén Klárával a templomba ment, és a leányt visszaküldte olvasójáért, melyet otthon feledt; ekkor gyalázta meg Kázmér a szüzet. Klára újév napján vallotta meg atyjának a sérelmet. Hihető-e, hogy az apa csak négy hónap múlva gondoljon a bosszúra, és addig a kerítő királyné közelében hagyja gyermekét? Ez szinte képtelenség. Még kevésbé egyezik össze a mendemonda Erzsébet királyné egész lelkével. Róbert Károly felesége hatvan évig ült trónon, és minden forrás szerint maga volt az isteni félelem, a tisztaság. Fontos kérdés az is: miért nem vette elő a bosszúálló apa magát Kázmért?

Zách Felicián felségsértésének okát PÓR ANTAL másban keresi. Már a bíráskodó országgyűlés egy része „vérre szomjazó őrültségnek” mondotta az öreg Zách lelkiállapotát; Felicián, Csák Máté egykori pártosa, egész életében dúlt, rablott, gyilkolt, nem kímélte még saját rokonait sem, és annál vérengzőbb lett, mentől inkább emelkedett a király kegyében. A többi bíró közönséges gonosztevőnek ítélte őt, ki, midőn a király végre megunva garázdálkodásait, méltóság- és jószágvesztéssel akarta büntetni, vak dühében a fejedelmi család életére tört.

MARCZALI HENRIK a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1899. novemberi ülésén tartott felolvasásában magából a Zách-pör ítéletéből vonja le azt a következtetését, hogy e tragédia mégiscsak az volt, aminek a köztudat tartja. Az ítélet Felicián tettének indító okául csak annyit tud felhozni, hogy Zách teljes világéletében megrögzött gonosztevő, gyilkos volt, de a király mégis udvarába fogadta őt, Csák Máté egykori hívét, s elhalmozta kegyességével. Felicián azonban, mennél inkább kitüntette őt a király, annál kegyetlenebb és gonoszabb lett, annál jobban örvendett az ártatlanok vére ontásának. Végre a szelíd király is megsokallta bűneit, de, bár száz halált érdemelt volna, csak méltóságának elvesztésével lakoltatta. S ezért támadt a királyi családra Zách, ki különben eretnek is volt. Mi volt a méltóság, melytől a király Feliciánt megfosztotta, nem tudjuk; s azt sem gondolhatjuk el, milyen eretnekségben leledzett az öreg magyar nemes, kihez éppúgy nem hathatott el a boszniai patarenizmus, mint az Ausztria némely városaiban terjedni kezdő herézis. „Az eretnekség szorosabb meghatározásáról le kell tehát mondanunk - írja MARCZALI -, úgy, amint lemondott róla a törvényszék is. Föltűnő lehet ugyan, hogy azon időben, amidőn oly részletesen szokták elsorolni és megbélyegezni az Isten és emberek ellen elkövetett vétkeket, az ítélet ezen a folton, valamint Zahnak előbbi tettein oly könnyedén, egy pár szóval, átsiklik. Az eretnekség, úgy, mint a

folytonos vérontás, nem bíróilag megállapított tény, hanem jelszó. És ki ne tudná, hogy a tömegeknek - és az izgatottság perceiben ezek gondolkodása és érzülete áthat az intéző körökre is - egy jelszó többet mond a legpontosabban bebizonyított és okadatolt tényeknél." - „Az ítélet Felicián gyermekeinek vérét követeli. Kvalifikált halálos büntetésről, aminőkben annyira leleményes volt azon kor szelleme, abban a vérengző szentenciában szó sincs. El is mondja a krónika, hogy Felicián férjnél levő leányát, Sebét, lefejezték. Nem csodálatos-e, hogy történetíróink, s éppen a legmodernebbek, nem akarják észrevenni a két nővér kivégzése módjának különböző voltában rejlő történeti tanulságot? Ha a pör hivatalos indokolása igaz, vajon miért kellett akkor Felicián gyönyörű hajadon leányának, kinek sorsán még a krónikás szerzetesnek is megesik a szíve, levágott ajkakkal és ujjakkal, lófarkon végighurcoltatni a városok terein és utcáin? Ujjait megtorlásul vesztette el a királynő ujjaiért, ajkait, mint az olasz kútfő mondja, a maga nyelvéért, beszédéért. Nyelve, mely a rajta ejtett gyalázatot nem bírta elhallgatni, volt tehát az egész katasztrófának előidéző oka. És ha valaki ezentúl még a hivatalos fölfogást akarná elfogadni a népies ellenében, előbb magyarázza a két nővér büntetése közti eltérést!"

Vágd, fiam, vágd, Forgács

Vágd, fiam, vágd, Forgács,
Tied leszen Gímes és Gács.

Mindnyájan tudjuk, Erzsébet királyné, Nagy Lajos özvegye, biztatta így Forgách Balázst, hogy ölje meg a trónbitorló Kis Károly királyt. A biztatásnak foganatja is lett, mert 1386. február 8-án Forgách Balázs csakugyan halálos csapást mért fokosával a király fejére. A tusában maga is megsebesült. Jutalma három vármegyében fekvő negyvenkét falu lett: visszakapta a családnak Csák Máté idejében elveszített Gímes várát, uradalmát is, de az akkor nyert adományai között Gács nem fordul elő. Gácsot a Forgách család vagy azelőtt is bírta már, vagy csak azután kapta meg. A királynék valóban háládatosak voltak hívök iránt, aki különben ugyanazon év szeptemberében elesett a Kis Károly pártján levő horvátok kardcsapásai alatt.

Már BUDAI FERENC (*Polgári Lexikon*, Nagyvárad, 1805. II. k. 26. l.) mondja a két híres verssorra, hogy a királyné aligha ösztökélte a gyilkosságra Forgách Balázst kádenciában. Erre a komoly cáfolatra nincs szükség, mert hiszen nyilvánvaló, hogy az a két sor egy régi, alkalmasint egykorú népballada töredéke. Több változás van: „Vágd csak, fiam, vágd Forgács, tiéd leszen Gímes és Gács" (SZILÁDY ÁRON), „Vágjad, fiam, vágjad Forgács, tied leszen Fülek és Gács" (JÓKAI MÓR), „Vágd, vágd, Forgács, tied leszen Gímes és Gács" (BUDAI FERENC), „Vágd csak, fiam, vágd Forgács, tied legyen Gímes és Gács" (NAGY IVÁN) és a legközkeletűbb, melyet IMRE SÁNDOR is közöl. 1861-ben Gács környékén a nép ajkán élt ez a - legteljesebb - változat: „Vágd, Forgács, vágd, tied Gímes és Gács, s onnan ahova látsz." (Vö. *Szájrul szájra* könyvem 18. lapjával.)

Kis Károly megöléséről volt egy másik népballada is, melynek két sorát LISZTI JÁNOS püspök († 1577) saját kezével jegyzette föl Bonfinius *Decades*ainak ama példányára, melyet Zsámboki saját kiadásából (Basel, 1568) küldött neki ajándékba. (LISZTI e jegyzetét kiadta KOVACHICH M. G.: *Scriptores rerum hung. minores*, Budae, 1789; 1. k. 332-338. l.) A püspök e jegyzete így szól:

Balázs ewld meg az királt,
Neked adom Ghímes várát.

LISZTI e jegyzetében alkalmasint tollhiba van; „Ghímes várt” lehet a helyes, mert a népköltés a mértéken és a rímen nem szokott rontani. A két balladatöredék közül csak ez utóbbi vall a dolgok ismeretére, mert Gímest a Forgách család elvesztvén, e várat Forgách Balázs csakugyan Mária királyasszonytól kapta vissza 1386-ban. (FEJÉR, *Cod. Dipl.* X. 1. 278.) Gácsról akkor szó sem lehetett, mert annak birtokába csak kétszáz év múlva jutott Forgách Zsigmond, a felesége: Losonczy Kata jogán.

Kont

„Kont, a kemény vitéz”, nem egészen az a legendás szabadsághős, akinek a GARAY JÁNOS népszerű költeményéből látszik, s akiről ötszáz esztendő óta „sokszor hegedősök csácsogtak” (TINÓDI). Hédervári Kont István harminckét nemes társával együtt a Horváti János-féle lázadás részese volt, és abban a gyűlölségben, mellyel Zsigmond király ellen viseltetett, a szabadságszeretetnek és erős magyar érzésnek vajmi kevés része van. Bátor levente volt ez a pártos, és kevélyen fogadta a hóhér csapását, az bizonyos; de nemzeti nimbusz nem övezi fejét a történeti kritika szempontjából. „Vajdafi”, aki „eladta” őt és társait, Lackfi György macsói bán; azért „vajdafi”, mert atyja, Lackfi András, erdélyi vajda volt.

TÓTH KÁLMÁN 1861-ben írott és mindmáig közkeletű *Ki volt nagyobb?* című verse, „a fajbüszkeség e kitörése” (mint a költő maga karakterezte), szintén ünnepli ezt a nemzeti hőst, és azt mondja róla: „Hédervári, öregapám valamelyik öregapja”. Ez az egynehány szó a közönségben mindmáig éppolyan találgatás tárgya, amilyen a *Fóti dal* e töredéke volt: „Hol van a hal, mely dicső volt és remek?” VÖRÖSMARTY MIHÁLY borénekének e két sorából ma már mindenki tudja, hogy a *„hal”* nem *dal* és nem is *hon* (mint annyi verseskönyvben olvasható), hanem szó szerint értendő: a terített asztal mellett ülő poéta még egyszer kívánja maga elé a halastálat.[9] A *Ki volt nagyobb?* ama két sorának igazi értelme azonban ma is csaknem ismeretlen, jóllehet SZÁSZ KÁROLY egy, a hatvanas években megjelent kresztomátiájában a „Hédervári, öregapám valamelyik öregapjá”-ra megjegyzi, hogy a költő, úgy látszik, Kont Istvántól származtatja magát. SZÁSZ KÁROLY ezt a magyarázatot nyilván magától TÓTH KÁLMÁNtól kapta. Családunknak valóban apáról fiúra származó hagyománya, hogy mi a Hédervári Kont Tóth (!) István ivadékai vagyunk. Én azt hiszem, ez puszta mendemonda, bár sohasem tartottam érdemesnek, hogy alaposan kutassam a dolgot. Az az egy bizonyos, hogy Vas megyei eredetűek vagyunk. Címerünk kerek pajzsában egy bal felől, felhők közül kinyúló férfikéz három galambnak hint magot; az Anjou-koronán gólya tart a szájában zöld ágat. Azon kívül, hogy én vagyok családunk utolsó férfi ivadéka, nem tudok egyebet. Ne vegye senki rossz néven, hogy e dologról szóltam. Nem tehetek róla, ha e könyvem természete olyan tárgy említését kívánja, mely reám nézve véletlenül személyes.
[...]

[9] GYULAI PÁL szerint VÖRÖSMARTY a *bort* dicsőítve kérdezi: hogy is lehetne dicső és remek állat a hal, mely mindig vízben él.

Janus Pannonius magyar grammatikája

Volt-e magyar könyv a Corvinák között? Eldöntetlen kérdés. Irodalomtörténetírók még ma is hiszik, hogy JANUS PANNONIUS magyar grammatikát szerzett. Ennek alig lehet alapja. CSEZMICZEI JÁNOS, a szlavóniai születésű humanista, aki külföldön nevelkedett, nemigen foglalkozhatott a *vulgus*[VII] nyelvével. Nyilván igaza van IMRE SÁNDORnak, ki azt hiszi, hogy a JANUS PANNONIUS-féle sehol semmi hiteles nyommal nem igazolható grammatika egyszerű összetévesztés a JOHANNES SYLVESTER (ERDŐSI JÁNOS) 1539-ben megjelent *Grammatica Hungaro-Latina*jával. - Megemlítek itt egy súlyos mulasztást, melyet a magyar kormány akkor követett el, mikor 1877-ben II. Abdülhamid szultán visszaajándékozott a nemzetnek a hadi zsákmányból való harmincöt kódexet. A török udvarbeliek röstellték, hogy a kéziratok tábláit megviselte a sok idő és viszontagság, hát arra a rettentő gondolatra vetemedtek, hogy a könyveket újra köttessék. A kódexek között volt több papiros táblájú is, mint arról a konstantinápolyi Topkapu Szerájban meggyőződtünk. Tudjuk, hogy a XV. században a lemezpapiros még ismeretlen volt: a könyvkötők fából vagy összeenyvezett régi iratokból csinálták a könyvtáblákat. E kódexek elveszett tábláiban ki tudja, milyen becses kéziratok pusztultak el! Értesülve a történtekről, Ipolyi Arnold püspökkel Trefort Ágoston miniszterhez siettem, sürgetni, hogy ha még lehetséges, a régi könyvtáblákat mentsék meg. A török udvart azonban csak diplomáciai úton lehetett volna erre kérni; ezt pedig a miniszter az akkori kényes politikai állapotok között nem ítélte ildomosnak. Nyolc év múlva Konstantinápolyban nyomoztam az udvari könyvkötőnél a régi táblákat; de hiába, rég befűtöttek velök.

A budai könyvsajtó

„Jogosult büszkeséggel szokta hirdetni” - írja FRAKNÓI VILMOS (*Akadémiai Értesítő*, 1898, 174. l.) - „a magyar nemzet kifejlett kultúrai érzékének bizonyítékául azt, hogy a könyvnyomtatás meghonosításában hazánk Angliát, Spanyolországot, Ausztriát, Lengyelországot több esztendővel megelőzte. Ekkorig az volt az általános nézet, hogy ezt a dicsőségünket Geréb Lászlónak, Mátyás király unokaöccsének köszönhetjük; mert ő lett volna az, ki mint budai prépost Hess András nyomdászt Olaszországból meghívta, Budán megtelepítette, általa a *Budai Krónikát* kinyomatta, amely 1473-ban az őhozzá intézett ajánlólevéllel látott volna napvilágot. Azonban Geréb László sohasem volt budai prépost; a *Budai Krónika* élén álló ajánlólevél nem őhozzá van intézve. Múlt századbeli történetíróink a rendelkezésökre álló okiratokban 1468-1475 között László budai prépostot, 1476-tól pedig Geréb László erdélyi püspököt találván, ebből a két tényből azt az önkényes következtetést vonták le, hogy a budai prépostból lett Geréb László erdélyi főpappá, s így a *Budai Krónika* ajánlólevelének László prépostja Geréb Lászlóval azonos. Ezen kombináció alapossága iránt ekkorig kétség sem merült föl.” FRAKNÓI VILMOS a vatikáni levéltár okirataiból kétségtelenül kiderítette, hogy az a László budai prépost, ki Hess András könyvnyomtatót Magyarországba hívta, Karai László volt, ki 1470 őszén Rómában járt, kieszközölni II. Pál pápa erkölcsi és pénzbeli támogatását Mátyás király csehországi vállalata számára. Rómában látta a három évvel ezelőtt német mesterektől fölállított könyvnyomtató műhelyt, s ugyanakkor szerződtette a német munkások egyikét, Hess Andrást. Karai László 1485-ben halt meg mint budai prépost. Hess András budai sajtója alól csak a krónika került ki és két apróbb termék. Nyilván az általános részvétlenség miatt szakadt félbe munkássága. Hogy aztán a mesterrel mi lett: eddig nem tudni.

A budai egyetem

Hogy Mátyás király Budán negyvenezer tanuló számára kezdett akadémiát építeni, elsőben HELTAI GÁSPÁR említi. Két XVIII. századbeli történetíró, KAPRINAI ISTVÁN (*Hungaria diplom.* I. k. 71. l.) és WALLASZKY PÁL (*Tentamen hist. litt.* 59. és köv. l.) már bővebben szól erről a dologról. A rengeteg nagy épület a budai Víziváros legvégén épült. A terv szerint két hosszú, tágas udvar közül a nagyobbikat három oldalról kétemeletes házak veszik körül, melyekben annyi szoba lesz, hogy negyvenezer tanuló kényelmesen lakhatik bennök a király költségén, kellő fegyelem alatt. Körös-körül hét nagy zárt csarnok, mindenikben díszes oszlop, kristály lámpásokkal, magas előadószék a professzor számára és emelkedő padsorok a hallgatóknak. A nagyobbik udvar negyedik oldalán lesz a professzorok lakóháza, mely egyszersmind a kis udvarra is szolgál. A kis udvar nyugati oldalán lesznek a tisztességes lakások az orvosok, patikáriusok, borbélyok, továbbá a betegek és a lábadozók számára; az északi részben laknak a gazdák, sáfárok, szolgák, pékek, serfőzők; ugyanott vannak a borospincék, éléskamrák és szellős csűrök. A keleti oldal közepén lesz a nagy kapu; ugyanott az akadémia fő elöljárójának pompás palotája. Ez elöljáró alá van rendelve valamennyi tanuló, lector, mester és doctor. A déli oldalon, Buda felé, csupa műhely és bolt, melyben a kézművesek munkáikat, a kalmárok áruikat rakják ki, de ott lakniok nem szabad. Az intézetet mindenkor egy esztendőre látják el élelemmel, hogy se a tanulók, se a tanítók, se a szolgák ne legyenek kénytelenek minduntalan a várossal érintkezni. Ez volt Mátyás király nagy terve.

Minderről SALAMON FERENC *Budapest történeté*ben ezt a kritikát írja: „Mondják, hogy Mátyás egy nagyszerű egyetem tervén dolgozott, oly nagyszerűn, amilyen sohasem volt, sőt tán elmondhatjuk, sohasem is lesz a földön: negyvenezer tanuló lakott volna benne, amennyi lakosa nem volt sem Budának, sem Pestnek, sem akármely magyarországi városnak abban az időben. Az illető tervet nem az egyetem, hanem egy állandó tábor tervének tekintem, mert alakjára nézve *római castrum.* Legelfogadhatóbb, hogy a Gellérthegytől délre eső tájon volt ezen hegy lankásan körülárkolva, egy hajóhíddal keresztül a Dunán. Szóval Mátyásnak terjedelmes árkolata a Duna partján, Budán *alól*, nem éppen közművelődési, hanem közvédelmi intézkedés akart lenni." SALAMON kétségével szemben érdekes az olasz BRANDOLINI egy, a köztársaságot és a királyságot összehasonlító dialógusa, melyben az egyik közbeszóló, maga Mátyás, említi, hogy a párizsi egyetemen harmincezer tanulót oktatnak a tudományokra. De francia forrásokban (minő CREVIER nagy műve: *Histoire de l'Université depuis son origine jusqu'en l'an 1700, Paris,* 1761) nem találom a deákoknak ilyen hihetetlenül nagy számát. A legsűrűbb népesség is csak öt-hatezer körül járhatott.
[...]

Száraz Albert

Hogy Albrecht Dürer, a nagy német képíró (sz. 1471, † 1528) magyar származású volt, mindig tudtuk. Hiszen maga írja ezt meg autobiográfiája elején. De sokáig azt hittük - és még ma is akad, aki hiszi -, hogy Dürer családjának *Száraz* volt az eredeti neve. Ezt a német *dürr* szóból csinált etimológiát, azt vélem, PONORI THEWREWK JÓZSEF gyártotta, és bocsátotta világgá egy Dürerről 1844-ben írott füzetében. HAAN LAJOS békéscsabai prédikátor 1878-ban kiadott művecskéjével teljesen tisztázta a kérdést. Bebizonyította, hogy az az *Eytas* község, melyet Dürer családi fészkének állít, a Gyula mellett fekvő Ajtós falu volt, melyet a törökök pusztítottak el a hódoltság alatt. Dürer magyar neve tehát *Ajtósi.* Erre vall a család nemesi címere is, mely hármas halmon kitárt ajtót ábrázol; de meg Dürer nem egyszer írta

magát *Thürer*-nek, ami az *Ajtósi* egyszerű fordítása. A sokáig komolyan emlegetett *Száraz* tehát csak a délibábos nyelvészkedés gyártmánya, sok társával egyben, akiket, ha elé akarnék sorolni, épp teli lenne velük ez a kis könyv.

II. Lajos törpesége

A bécsi udvari múzeum ama részében, melynek hivatalos neve *Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*, a XXV. teremben, 69. szám alatt, megvan II. Lajos királyunknak egy teljes páncélöltözete.[10] Az 1896-i millenniumi kiállításra leengedték Bécsből az ereklyét; s itt nálunk ezt az évszámot írták rá: 1526. Ebből sokan azt hirdették, hogy II. Lajos ezt a páncélt a mohácsi csatában viselte, mikor már húszéves volt. A páncél pedig oly kicsiny, hogy viselője, ha húszéves vala, csak törpe lehetett. Ezt a tudákosabbak is hiszik; mert II. Lajosról az a közhiedelem, hogy idétlen, kis termetű ifjú volt. E hiedelem forrása CSEREI MIHÁLY *História*ja, melyben az van: „Lajos király felől négy nevezetes dolgot írnak a historicusok, tudni illik; 1. *ante diem natus;*[VIII] mert az anyja holta után metszék fel a holt testet a doktorok, s úgy vevék ki méhéből a gyermeket, s nagy mesterséggel úgy nevelék, amíg születésének rend szerint való ideje eljöve; 2. *ante diem barbatus;*[IX] mert tizenöt esztendős korában már bajusza, szakálla nagyon kijött vala; 3. *ante diem uxoratus;*[X] mert még tíz-esztendős nem vala, mikor megmátkásodék; 4. *ante diem mortuus;*[XI] mert igen ifjú korában a mohácsi mezőn szultán Szolimán török császár nagy erejétől megvereték, a harcon az egész magyarországi püspökök, urak ott veszének. Aznap lőn vége a magyarországi birodalomnak, mert maga a boldogtalan király futtában a Carassus, kit magyarul Csele pataknak neveznek, sáros vizében dőle mind lovastul, s ott fullada meg." - Azt a bécsi páncélt II. Lajos több okból nem viselhette Mohácsnál. Először is minden egykorú író vallomása szerint bizonyos, hogy a fiatal király korát meghaladó magas termetű és erős ifjú volt; másodszor az a páncél nem hadi fegyverzet, hanem bajvívó játékhoz való; amit minden szakértő szem első pillantásra meglát: a mellvért jobb oldalán, a hónalj mellett megvan az az acél csukló, mely arra való volt, hogy az „öklelő fa" végét tartsa. Ez a páncél tehát II. Lajos *gyermekkori torna-fegyverzetéhez* tartozott. A bécsi gyűjtemény katalógusa szerint 1520-ból, vagyis a király tizennégy éves korából való. De alkalmasint még régibb, mert nagysága tíz-tizenkét éves gyermek alkatának felel meg.
[...]

II. Lajos halála

II. Lajos király halálát forrásaink igen röviden adják elő. Mikor a mohácsi ütközetben (1526. augusztus 29-én) a csatarend már megbomlott, a király kedvelt kamarásával, Czettrichhel menekülni akart; de Csele falu mellett a megáradt mocsaras ér partjáról lova lecsúszott, és a királyt maga alá temette az iszapba. A kamarás, ki már átjutott a vízen, látta, hogy segítség nincsen többé; megjegyezte hát a helyet, és előbb Székesfejérvárra, aztán pedig Mária királynéhoz, Pozsonyba ment a szomorú hírrel.

---

[10] Ma a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona. (A szerk.)

SZERÉMI GYÖRGY, II. Lajos káplánja, 1840-ig ismeretlenül hevert egykorú emlékiratában és a hozzákapcsolt *Epistola Flebilis*-ben (mely ERDÉLYI LÁSZLÓ gondos kutatásai szerint[11] bizonyosan TATAI MIKLÓS káplántól ered) egészen másként tűnik föl a király halála. Ez előadások szerint II. Lajos gyilkosság áldozata lett.

SZERÉMI először 1528-ban egy lengyelországi plébánostól hallotta, hogyan ölte meg Lajos királyt Szapolyai György Székcsőn, és újra hallotta egy magyar vitéztől, aki szemtanú volt, de csak János király halála után vallotta meg a titkot, nem bírván tovább elviselni a lelkifurdalást. Összefoglalva SZERÉMI előadását az *Epistola Flebilis* teljesen parallel adataival, a történet a következő: Mikor a csata elveszett, II. Lajos királyt Szapolyai György és Tomori Pál érsek az est sötétében a Csele patakon át Székcsőre vitte, a plébános házába. Velük volt Czettrich királyi kamarás is többedmagával, és Szapolyai Györgynek egy kapitánya. Mikor a király a sebtiben készített kis vacsorához ült, Tomori Pál azt mondta neki: „Egyék felséged gyorsan, mert a török a nyomunkban van." Ezután az érsek Szapolyai Györgyöt sürgette, hogy menjen a szállására felkészülni, mert azonnal indulniok kell Buda felé. „Én készen vagyok - felelt György -, menjen csak tisztelendő uraságod a szállására; én a király mellett maradok." Mikor az érsek távozott, Szapolyai György rákiáltott a királyra: „*Te bestye tanchos*[12] *kiral,* te parázna, te igazságtalan király! Elvesztetted Magyarországot!" Mire Lajos király azt mondta: „Nem az én akaratom volt ez, hanem a rendeké és a főpapoké." Ekkor Szapolyai György kirántotta háromélű cseh kardját, és háromszor a király jobb oldalába mártotta. Lajos leesett a földre. Czettrich és a többi kamarás erre Tomori Pál szállására szaladtak, és ott azt kiabálták: „Hamar, hamar, nagyságos uram, mert Szepesi György megölte Lajos királyt!" Az érsek ezt hallván, berontott a szobába, és megölte Szapolyai Györgyöt. Ott vala azonban Szapolyai György kapitánya, aki hallván, hogy urát megölték, előrohant, és Tomori Pált legyilkolta. Hárman feküdtek hát ott halva. Történt pedig mindez késő éjszaka, *pentekre verradoban*, mint a magyar vitéz vallotta. Szapolyai Györgyöt és Tomori Pált a székcsői templomba temették el. A királyt lepedőbe csavarták. Mezítláb, hajadonfőtt volt, rajta az aranyos ing, melyet a királyné készített, nyakán az aranylánc kis kereszttel, az ujján a jegygyűrű. Reá adták véres ruháit is, és éjfélkor kivitték a Csele falucska mellett levő mocsár partjára. Itt egy kis sírt ástak neki lámpavilágnál, és ott hagyták. Ezen a helyen feküdt szegény Lajos király János fővételétől Márton-napig. TATAI MIKLÓS káplán, ki a holttest föltalálásakor jelen volt, látta a király jobb oldalán a három szúrást.

JÁSZAY PÁL a két káplán előadásának szinte hajlandó hitelt adni. (*A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után*, 1846) „Kétségtelen - úgymond -, hogy Szapolyai György holttestét a mohácsi csatatéren nem találták meg; bizonyos, hogy a török táborban az ütközet után hosszú dárdán körülhordozott fejet csak némelyek mondották a Tomori Pálénak; igaz, hogy a király holtteste nem a Csele patakban találtatott meg;[13] közhír volt SPERFOGEL szerint, hogy a király áruló kezek által esett el; SZERÉMI és SZOLAKZADE török író mondja, hogy a király testén sebek voltak; és a legnevezetesebb az, hogy ezelőtt néhány évvel a székcsői egyházban, ugyanott, hová SZERÉMI utasíta, felásás történvén, két holttest maradványaira akadtak." A szemtanú SÁRFY FERENC jelentése szerint azonban a király teljesen ép és romlatlan

---

[11] ERDÉLYI LÁSZLÓ: *Szerémi György és emlékirata.* Budapest, 1892.

[12] SZERÉMIben így, ERDÉLYI LÁSZLÓ kérdőjellel „táncosnak" véli. Nyilván helyesen. Erre vall az *Epistola Flebilis*-ben előforduló barbár *korizator* szó, mely egyértékű.

[13] Hanem, a szemtanú SÁRFY FERENC győri várkapitány 1526. okt. 26-án kelt, Brodarics István kancellárhoz intézett levele szerint, egy kissé távolabb, friss hányású sírban. A mocsárból csak a fegyverei kerültek elő.

holttestén a legcsekélyebb sebzés nem látszott. A káplánok tanúságtétele hát megdől. Történetírásunk különben SZERÉMI GYÖRGY és az *Epistola Flebilis* mendemondáját még a megcáfolás figyelmére sem méltatta soha.

Dobó Katica

Dobó Katica, vagy az egri szép napok, TÓTH KÁLMÁN történeti népszínműve, történet dolgában véges-végig *licentia poetica.* Dobó István, Eger vára vitéz kapitányának leányát nem Katicának, hanem Krisztinának hívták. *Dobó Krisztina* azonban nemigen lehetne színdarabcím, vagy legalább nem olyan csengő és kedves, mint a *Dobó Katica.* 1552-ben, mikor a várat a török ostromlotta, Krisztina még nem is élt, s Balassi Bálint, az ő unokabátyja, aki a színdarabban a vár vívása alatt ismerkedik meg vele, ez időben alig volt több egyesztendősnél. Báró Balassi Bálint az ostrom után harminckét évvel, 1585-ben vette feleségül Dobó Krisztinát, Várday Mihály özvegyét. Első és egyetlen szerelme Losonczy Anna volt. Mindnyájan tudjuk, milyen szerencsétlen lőn az unokahúgával kötött házasság, melyet sokan haszonlesésnek tulajdonítanak, s mely még vérfertőzés vádjára is adott alkalmat a Krisztina vagyonára vágyakozó kapzsi atyafiságnak.

Zrínyi halála

Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, 1566. szeptember 8-án nem ott esett el, ahol KRAFFT PÉTERnek a Nemzeti Múzeumban levő képe[14] mutatja, vagyis az óváros és a külső vár között, a hídon; sem ott, ahová a szigetiek a Zrínyi-emléket állították; hanem a belső várnak (ahová az óváros és a külső vár eleste után háromszáz vitézével menekült) a puskaporos torony mellett levő kapujából kirohanva, a kis fahídon. (Vö. STEPHANIE ADOLF, *Hadtört. Közl.* 1896. 208-219. l.)

A nagyidai cigányok

A nagyidai cigányok gyászos esete sem egészen történeti hitelességű dolog. Az 1557-i ostromról a legrégibb följegyzés az ISTVÁNFFY MIKLÓSÉ (Hist. XIX.), ki csak annyit mond, hogy Kassáról a Perényi Mihállyal egyesült sereg a nagyidai vár megvételére indult. Ezt a várat Perényi Mihály egyenlő részben bírta testvérével, Perényi Ferenccel; Perényi Ferenc azonban Mihályt kizárván, Izabella királynéhoz pártolt. A várat teljes húsz napig vívták ágyúkkal, egészen rommá lőtték, végre az őrség megadta magát. Cigányokat nem is említ ISTVÁNFFY. A nagyidai história mai alakjában, amint ARANY JÁNOS eposzának is tárgyául szolgált, először THURÓCZI LÁSZLÓ múlt századbeli jezsuitánál (*Ungaria suis cum regibus*, 1726) jelenik meg. Ez az anekdotakedvelő páter, ki a népies hagyományokon is mindig kap, azt beszéli, hogy a Perényi Ferenc várát minden reményen felül vitézen védő

[14] A kép címe: Zrínyi kirohanása. Ma a Nemzeti Galériában található a Szépművészeti Múzeum tulajdonaként. (A szerk.)

cigányság ágyúival már elvonulásra kényszerítette az ellenséget; a barna hősök azonban utánakiáltottak a falakról az elfele cihelődő németségnek: „Menjetek a manóba, hitványak! Az isteneknek köszönitek, hogy éltek. Egy sír nyelt volna be mindnyájatokat, ha még volna egy kis puskaporunk!” Mire az ellenség természetesen visszafordult, és a lőni nem bíró cigányokat - szám szerint ezeret - egy lábig levágta. - Hogy Perényi Ferenc a vár védelmére kényszerítette a környék cigányait is, hihető dolog; de a híres ostoba dicsekvés már nagyon anekdotaízű, és mivel épp THURÓCZI LÁSZLÓ jegyzi föl, alkalmasint a nép humorának terméke.
[...]

Báthory Erzsébet

„A büszke Csejte várnak hatalmas asszonya”, Báthory Erzsébet, nemcsak hagyományunkban, de közfelfogásunkban is úgy él, mint vénülő, hiú nő, aki szörnyű babonából leányvérrel akarta megmenteni arcának ifjúságát; és hogy vérben mosdhassék, szüzek százait ölette meg.

Ez mendemonda. Báthory Erzsébet nem mosakodott vérben, hanem hisztéria vagy épp perversus sexualis ösztön révén kegyetlenkedő lelki beteg volt. A vér szépítőszerül használásának hírébe THURÓCZI LÁSZLÓ múlt századbeli jezsuita keverte őt, aki elsőként mondja el deák nyelven írott munkájában azt az anekdotát, amelyet mindnyájan ismerünk: „Az asszony mindenképpen azon volt, hogy tessék férjének. Tehát minden gondját s az egész napot a maga ékesítésére fordította; most így, majd amúgy öltözött; fejét hol fürtökbe fodoríttatta, hol üstökbe fonatta; aranyosra festette, drága gyöngyökkel rakatta meg. Történt, hogy tükre előtt ült, és szobaleánya ékesítgette gyors kézzel; fésűvel megbontotta a haját nagy csínján, meglocsolta illatos vízzel és fodorító-vassal hullámos fürtökbe szedte össze. E gondos, gyöngéd munka közben, nem tudni, hogyan, a kényes úrnő egynéhány hajszálát kitépte; Erzsébet haragra gyúl és hatalmasan arcul üti. És íme, a leánynak elered az orra vére, az úrnő arcába egy vércsöpp szökken, amelyet kendővel letörülvén - *mirabile dictu!*[XII] -, helyén a bőr üdébb és tetszetősb, akár mert ezt az embervér okozta; vagy, ami hihetőbb, a sátán ravasz mesterkedéssel megcsalta az asszonyi szemeket. Bárhogy volt is, az a parányi vércsöpp, haj! mekkora vérontást szült. Mert Erzsébet az eszelősségig törődvén a maga szépségével, amint ezt észrevette, így gondolkozott: „Micsoda? Ha egy csöppnyi vér ekkora szépséget adott, mennyit fog adni, ha egészen benne mosakodom? Kötelességem, hogy tessem az uramnak, s hogy szerethessen, a legszebbnek kell lennem; a sors és az Isten megmutatta a módját, balga volnék, ha nem használnám.” (*Ungaria suis cum regibus*, 1726; az 1768-i kiadásban már nincs benne.)

Noha Báthory Erzsébet pörének iratait a *Tudományos Gyűjtemény* már 1839-ben közölte, s a tanúvallomásokból kiderül az egész dolog mivolta; s noha nem egy történetírónk foglalkozott alaposan azóta is a szomorú alakkal: a vérrel mosdás mendemondája még mostanig kísért, tudományos könyveinkben is. Így DR. HEIL FAUSZTIN a *Pallas Nagy Lexikona* II. kötetének 724. lapján ezt írja Báthory Erzsébetről: „Abban a babonás hiedelemben, hogy embervérben való fürdés a női szépséget biztosítja és emeli, már férjének életében, de még inkább özvegy korában udvari szolgálatában alkalmazott 600 nemes leányt áldozott fel hiúságának” stb. ZILAHI KIS BÉLA (Junius) az utóbbi években többször csoportosította erős kritikával a Báthory Erzsébetre vonatkozó adatokat; előadásomban őt követem.

THURÓCZI páterre, mikor ezt a később világgá elterjedt mendemondát leírta, bizonyosan hatottak az embervér gyógyító és szépítő voltára vonatkozó följegyzések és hagyományok. PLINIUS írja, hogy az egyiptomi királyok elefantiázisát embervérrel gyógyították az orvosok.

Nagy Konstantin is gyermekek vérével készített fürdőtől remélt gyógyulást bélpoklosságában, de álmában megjelent előtte Péter és Pál apostol, megmondani neki, hogy nyavalyáján csak a keresztvíz segít. V. Sixtus pápát, mikor haldoklott, orvosai két levágott, egészséges fiúgyermek vérével akarták visszaadni az életnek. Borgia Lukréciáról máig hirdeti a hagyomány, hogy szépségét meggyilkolt hajadonok vérében fürödve tartotta fönn. Mondom, a rettenetes anekdotát író jezsuitára okvetetlen hatottak ezek a régibb mendemondák; és itt ismét látjuk, milyen gyakori és könnyű a történetben is a pletyka vándorlása.

Báthory Erzsébet 1575 táján lett az akkor még csak húszéves Nádasdy Ferenc felesége. Házasságuk tíz évig meddő volt. Az úrnő sokat betegeskedett. Följegyzések megőrizték, mily összevissza kotyvasztott babonás orvosságokat használt baja ellen, mely többnyire mint főfájás jelentkezett. Nyilván idegbajban szenvedett. Tíz év múlva végre megszűnt a meddősége, és négy gyermeke született; három leány, egy fiú, akik közül egy leány kicsiny korában halt meg. Huszonkilenc éves házasság után 1604-ben jutott özvegységre.

Hogy szörnyű lelki betegsége, a kínzásban való gyönyörködés, mikor kezdődött, nem tudják pontosan megállapítani; de bizonyosan már férje életében. Nádasdy Ferenc még élt, mikor Magyari István lutheránus lelkipásztor a sárvári templomban Báthory Erzsébetnek a község előtt szemére hányta, hogy már két leány halt meg kegyetlenségei miatt; a pap még azt is mondta, hogy ám ássák föl a sírból a tetemeket, és meg fognak rajtok látszani a kínzások nyomai. Báthory Erzsébet indulatosan felelt a prédikátornak, fenyegetőzött, hogy megírja urának: milyen gyalázatot költenek rá és hogyan pellengérezik. Nádasdy csakugyan neheztelt Magyari Istvánra e nyilvános feddésért; ebből látszik, hogy ő is tudott feleségének kegyetlenségeiről. Sőt a pörben később Jó Ilona, az öreg dajka, Báthory Erzsébet fő cinkosainak egyike, azt vallotta, hogy Nádasdy Ferenc látta, mikor a saját húgát a nagyságos asszony parancsára mézzel kenték be és úgy állatták, hogy a bogarak egyék. A gonosz szipirtyó e vallomása talán csak arra való volt, hogy Nádasdyt is befeketítse; de az bizonyos, hogy ez a hatalmas főúr legalábbis szemet hunyt felesége gonosztettei előtt. Báthory Erzsébet szörnyű dolgait úgyszólván országszerte tudták tíz éven át; mert hiszen mindenünnen hordatta magának az áldozatokat. Ahol csak lakott, udvarából minduntalan temettek; hol titokon, éjszaka, hol nyilvánosan, harangszóval. A halott mindig fiatal leány vagy menyecske volt, kisebb nemesi házak gyermekei, akik nem bérért szolgáltak a nagyságos asszonynál, hanem mintegy iskolázás végett voltak a nagyúri háztartás körül. Ezek a leányok, menyecskék egymás után tünedeztek el, sőt néha többen is egyszerre. Szülék, rokonok hiába keresték övéiket Báthory Erzsébet udvarában. Sárvárott volt egy nagy láda, amely mindig halottszagot árasztott magából. Csejtén a kastély kertjében egy leány tetemét kaparták ki az ebek a földből, és marakodtak rajta. Éjszakánkint sírás, jajgatás hatott ki a várból. A kastélyba nyalábszámra hordták a vesszőket. Ha a nagyságos asszony Csejtére látogatott, a leányok, menyecskék megszökdöstek a környékről, mert a miavai majorosné fel szokta őket küldözni a várba, ahonnan többé nem tért vissza senki. A sárvári várnagy éjszaka néha teljes hat óra hosszáig hallotta, hogy vernek valakit odabenn. Egy szolga Csejtén megleste, amint éjszaka egy meztelenre vetkőztetett leány körül a vén asszonyok égő gyertyákkal forgolódtak. Báthory Erzsébet még utazás közben sem tudott lemondani kegyetlen gyönyörűségéről. Hintajában láncokkal, lakatokkal teli táskát vitt magával, hogy a vele utazó leányokat éjjel megláncolja és lelakatolja. A szegény leányok keze, arca egy seb volt, némelyiköket már úgy elgyöngítette a kínzás, hogy alig bírtak mozdulni. A társzekeren gyakran rejtegettek holttestet, hogy magányos helyen hirtelen elföldeljék.

Végre 1610 tavaszán II. Mátyás király parancsára Thurzó György nádor vizsgálatot indított Báthory Erzsébet ellen, aki „vadállat kegyetlenségével, nyilván az ördög sugallatára”, háromszáznál több leányt és menyecskét ölt meg ártatlanul. Tanúvallomások folytak az összes

uradalmakban, tíz vármegye területén; százával jelentkeztek a papok, várnagyok, udvari tisztek, cselédek és gyermeköket vesztett szülék. Vallomásaikból példátlan kegyetlenségek derültek ki. Báthory Erzsébet meztelen leányokról tövissel szaggattatta le a húst, aztán jeges vízbe lökette vagy csalánnal söprűztette őket. Kosztolányban léket vágatott a patak jegén, s egy leányt megfürösztett benne. Csikorgó télen a vár udvarán meztelen leányokat jeges vízzel locsoltatott. (CSÓK ISTVÁN fiatal képírónak az 1895-i párizsi Salonban feltűnést keltett és ősszel Budapesten is kiállított hatalmas erejű festménye ezt a jelenetet ábrázolja.)[15] Báthory Erzsébet kifogyhatatlan volt a kínzások kiállításában: tüzes vas, forró víz, eleven parázs, köröm alá vert tű, a tagokat a csontig összeszorító zsineg - ezek hóhéreszközei.

Az áldozatoknak csaknem mindig meztelenül kellett tűrnie e tortúrákat. A tanúvallomások között van egy, mely azt mondja, hogy Báthory Erzsébet szobájában mindig négy-öt meztelen leány varrt és kötött recét. A leplezetlen testben való e gyönyörködés egyik erős bizonysága annak, hogy ez a nő perversus ösztönök betege volt, és szörnyű nyavalyáját a kínzások kedvelése amaz elmebajnak minősíti, melyet az elmeorvosok a hírhedt marquis de Sade-ról (sz. 1740, † az őrültekházában 1819) *szadizmus*nak neveznek. Mindehhez még bűvös mesterkedések, boszorkányságok is járultak.

Báthory Erzsébetet 1610. december 30-án fogta el Thurzó György nádor Csejte várában. Az úrnő két vejével: Zrínyi Miklóssal (a szigetvári hős unokájával, Zrínyi György fiával) és Homonnai Drugeth Györggyel jelent meg ott, és az úrnő kamarájában egy halottat, szobájában pedig egy véresre marcangolt leányt talált. A nádor elfogta a szörnyeteg nő cinkosait is: két vén asszonyt, Ilonát és Dorottyát, akik a kínzásokban segítségére voltak, és egy Újvári (másképp Fickó) János nevű inast, aki vagy tizenhat esztendeig vett részt e mészárlásokban. Ez inasról külföldi forrásokban azt olvasom, hogy ocsmány, púpos törpe volt. Ez aligha igaz; valószínűnek látszik, hogy Fickó az Erzsébet szeretői közé tartozott. A vén asszonyok harmadika: a vak Darvolya (Darvulia) Anna már nem élt, amikor a büntető igazság keze utolérte őket. Egy másik banyát, aki „csak" öt évig vett részt e borzalmas bűnökben, nem bántottak.

A nádor kurta processzust csinált; egy hét múlva: 1611. január 7-én válogatott kínokkal végeztette ki a két vénasszonyt, Ilonát és Dorottyát Bicssén. A hóhér harapófogóval tépte ki ujjaikat és karjaikat, aztán máglyán égették el őket, a lefejezett Fickó Jánossal együtt. Báthory Erzsébetet - bár II. Mátyás király az ő kivégzését is sürgette - hatalmas rokonsága megmentette a vérpadtól; de életfogytiglan való fogságra ítélték. Elfalazták a csejtei várnak egy kamarájába, s csak akkora nyílást hagytak a falon, hogy benyújthassák ételét-italát. Egyetlen vén asszonyt adtak szolgálatára, és a három várnagyot megeskették, hogy papokon kívül mást nem bocsátanak hozzá. A hagyomány szerint a vár négy sarkára bitófákat tűztek; de ennek egykorú írott bizonysága nincs. Báthory Erzsébet ZÁVODSZKY GYÖRGY naplója szerint 1614. augusztus 21-én halt meg, KAPRINAI szerint 1616. augusztus 14-én, „*morte repentino, sine cruce, sine luce.*"[XIII]

Ezek után fölösleges bizonyíthatni, hogy koholmány (még nyelv dolgában is ügyetlen koholmány) az az ítélet, mely állítólag a leleszi levéltárban van, s melyet 1872-ben a napi sajtó közölt: „Mivelhogy Báthory Erzsébet asszonyunk, az mi tekintetes és nagyságos gróf urunk Nádasdy Ferencnek ő kegyelmének a felesége, és az modernus időbeli lengyel király ő felségének Franciscusnak, genuinus édes testvérje, aki Erdélyországban született, és harminchét annusokat egészben betöltött légyen, asszonyi nemű személy, annak nélküle, hogy arra

[15] A kép a II. világháború idején megsemmisült. (A szerk.)

csak valamiben persvadeáltatott volna, mi előttünk ő se-ipse, önkényt megtollotta: - hogy a mióta Franciscus Nádasdy gróf urunk ő kegyelmének a feleségéül lett, és véle együtt Csejte vári palotában lakott legyen, attól az időtől fogvást ad nunc etiam,[XIV] a csejtei palotának egy sötét pincéjében, annak nélküle, hogy férfi urának a nagyságos gróf Nádasdy Ferenc urunk ő kegyelmének is híre, tudta volt volna felőle, senkitől sem persvadeálva, sem komittálva nem volt, hanem ő se-ipse kényekedve akaratjából, és szántszándékosan apródonkint egy-egy legszebb ifijú leányokat, kiknek numerusa moderno tempore már háromszázban van,[XV] ő mindezeket azon palotának sötét pincéjében szolgáival megkapatta, megölette és meggyilkoltatta, csupán csak azon inanis cupiditásának kedvéből, hogy az ők szűz vérökben megmosdjék és ennek általa orcája szép ifijú simájú legyék, - mi subscriptorok, akiket (II.) Mátyás királyunk és kegyelmes fejedelmi urunk ő felsége ezen iszonytató furtive gyilkossági factumoknak dolgában inquisitorokká és plenipotentialis ítélő bírókká is kirendelni méltóztatott, Istenünk és jó indulatú conscientiákra megvalljuk, hogy ámbár nagy szomorúságunkra ütött ki a dolog, de mi csupán csak az Istent és a haza törvényeit teneáltuk ante oculos,[XVI] és ezen sententiát hoztuk Báthory Erzsébet grófi asszonyunkra: hogy kegyelmes királyi urunknak misericordiásságából, élete meghagyassék, de ő maga usque még csak élne mind örökké-örökre a Holicsi vártömlöcben, örökös sötét helyre vinculálva és clausálva tartassék és vigyáztassék. Datum Waagh Ujhelini die 9. M. Februarii Anno Domini 1610. Georgius Thurzó de Bethlenfalva gr. m. p. judex Reg. - Joannes Angyalos m. p. íródeák."

Zrínyi, a költő halála

Gróf Zrínyi Miklós, a nagy költő és hadvezér haláláról egy régi mendemonda lappang mai napig. A történetírás egyhangúlag elfogadta BETHLEN MIKLÓS, a szemtanú előadását, mely szerint Zrínyi 1664. november 18-án, Csáktornya mellett, vadászaton egy vadkan áldozata lett. És mégis sok emberben mindmáig kiirthatatlan az a hit, hogy Zrínyit a bécsi udvar vagy Montecuccoli gyilkoltatta meg.

Ez a mendemonda Zrínyi halálával egykorú. Kitűnik, ez CAVALIERE GIOVANNI SAGREDO, Velence bécsi követének a dogéhoz intézett jelentéséből:

Le condizioni della Pace trà Imperiale e Turchi sono quelle accennate nell' ultimo dispaccio dal Sig.[r] *Cancellier Grande, eccettuato però il punto della morte del Conte Serinio ch' egli presuppone concertato e fù casuale, com' è noto alla Ser.*[tà] *v. occasionato dal di lui coraggio, che non pauentò nè huomini nè belue, onde conuenne cedere alla fierezza d'un cignale irritato e ferito, che con sette colpi l'atterrò in un bosco, dopo di che senza articolar parola, battendosi il petto diede l'ultimo segno di contrizione... La Corte appena colla dissimulazione potè mascherare la sua allegrezza della perdita d'huomo creduto la pietra dello scandalo et il fomento della rottura co'Turchi per la fauilla che poteua riaccendere il fuoco. (Archif für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen*, Wien, 1858; XX. k. 313. l.)

Magyarul: A császáriak és a török között kötött béke dolga az, amit a nagy kancellár úr említett utolsó tudósításában; kivéve azonban a Zrínyi gróf halálát, melyet ő előre elvégzettnek feltételez, holott véletlen volt, s mint fenséged tudja, Zrínyi gróf bátorsága okozta, mely nem rettent vissza se embertől, se fene állattól, de nem bírt egy bőszült és megsebesített kan vadságával; amely hét agyarcsapással terítette le az erdőn, minek-utána a gróf nem tudott többé egy szót sem szólani, és csak mellét verve adta jelét, hogy töredelmesen készül a halálra...

Az udvar színleléssel is alig tudta takargatni örömét, hogy elveszett az az ember, kit botránkozás kövének és a törökkel való szakítás élesztőjének hitt a szikra miatt, mely újra fellobbanthatta a tüzet. - Ebből az látszik, hogy Velencében eleinte a bécsi ármány áldozatának hitték Zrínyi Miklóst. SAGREDO ennek ellene mond, noha tudja, milyen szálka volt a hős az udvar szemében.

BETHLEN MIKLÓS *Élete, magától igazán iratott kit az Isten tud*[16] művében, melyhez semmi vád nem férhet, így írja le Zrínyi, a költő halálát: „No, elmenénk vadászni. Ő maga [ti. Zrínyi Miklós] levetvén a nagy bő csizmát, melyeket a telekes bocskorra is felvonhatott, puskával beméne, és szokása szerint csak egyedül búkálván, löve egy nagy emse disznót, a gyalogosok is lövének egyet a hálónál s vége lőn a vadászatnak. Kisereglenének a hintóhoz, az úr is, hogy immár hazamenjünk; estefelé is vala. Azonban odahozá a fátum egy Póka nevű jágerét, ki mondá horvátul: Én egy kant sebesítettem, mentem a vérin, ha utána mennénk, elveszthetnők. Az úr mindjárt mondá nékünk Zichyvel ketten, látván hogy el akarunk menni véle; Öcsémuraim, kegyelmetek csak maradjon itt; Vitnyédinek, Guzics kapitánynak: Csak beszélgessenek itt kegyelmetek, öcsémuramékkal, csak meglátom, mit mond ez a bolond, t. i. Póka, mindjárt visszajövök. Csak bocskorban lóra kapa, stuc kezében, Póka után nyargala; egy sabaudus, Majláni nevű ifjú gavallér, Guzics öccse, inasa, meg egy Angelo nevű kedves olasz inasa és a lovász nyargalának utána; mi ott a hintónál beszélgeténk. Egyszer csak hamar ihol nyargal Guzics, mondja a bátyjának: Hamar a hintót, oda az úr. Menénk amint a hintó nyargalhat és osztán gyalog a sűrűbe befuték én, hát ott fekszik, még a bal kezében, amint tetszett, a pulzus gyengén ver, de szeme sem volt nyitva, sem szólott, csak meghala. Majláni így beszélte: hogy amint Póka után bément a disznó vérén az erdőbe, amíg ők a lovakat kötözék, csak hallják a jaj-szót; Póka szava volt. Majláni legelébb érkezék, hát Póka egy horgas fán, az úr arccal a földön, s a kan hátán; ő hozzálő, elfut a kan, érkezik Guzics és Angelo, az úr felkél és mondja: Rútul bánék vélem a disznó, de ihol egy fa (melyet csatákon is magával hordozott), sebtében állítsátok meg a sebnek vérét véle, az arra igen jó. Eléggé próbálták véle, de hijába, csak elfolyt a vére, először ülni, aztán hanyatt fekünni, végre csak meg kelle halni, mert a fején három seb vala: egy balfelől fülén feljül a feje csontján ment csak el a kannak agyara, a homloka felé szakasztotta rútul a feje bőrit; más ugyan a bal fülén alól az orcáján, a szeme felé rút szakasztás; de e kettő semmi, hanem harmadik jobbfelől a fülén alól a nyaka csigájánál ment bé s elé a torka felé ment, és a nyakra járó minden inakat kettészakasztotta; az ölte meg, a vére elmenvén. Volt a kezén valami kis körmöcslés, de az semmi sem volt. Rettenetes sírás lőn az erdőben, a legalábbvaló, csak a gyermek is siratta... Így lőn vége Zrínyi Miklósnak: csuda, olyan vitéz sem lőtt, sem vágott a kanhoz, stuc, spádé lévén nála."

SZALAY LÁSZLÓ ezt írja: „Nincs okunk Bethlen tanúságának hitelességét kétségbe vonnunk; az állítás, hogy tulajdon vadásza ölte meg, kit az udvar vagy Montecuccoli a vértettre fölbérlett, vagy hogy a vadkannak valamiképp irányt a vadász adott volna, éppen csak monda, melyre későbbi események a valószínűség némi álcsillámát vetették." ZRÍNYI PÉTER, a költő öccse sem hiszi a mendemondát. Erre vall bátyja haláláról 1664. dec. 8-án György szász választó fejedelemhez írott levele, melyben ezt mondja: „*de infelici et insperato ipsius obitu qui 18. elapsi, in aprorum venatione contigit.*"[XVII]

Nem csekélylendő az egykorú adat, melyet HANTHÓ LAJOS közlött röviden a *Századok* 1869-i folyamában, aztán részletesebben a lőcsei főreáliskola 1870-i értesítőjében. Ez a Tübingában teológiát tanuló DÖMÖTÖRI GYÖRGY szerkesztette és Zrínyi Péternek ajánlott Zrínyi-gyászalbum: *Honor posthumus in illustrissimi quondam comitis domini domini Nicolai*

---

[16] Élete leírása magától. (A szerk.)

Serini... luctuosum et toto christiano orbi dolendum e vivis excessum scriptus (Tubingae, 1664.), melyben huszonnyolc evangelikus egyetemi professzor és tanuló kesergi a nagy ember halálát emléksorokkal. GEORGIUS SCHÖNBERG, *Halis-Saxo, Theol, dis. P. L. C.* négy sor deák verset írt s utána ezt a németet:

Den keines Türken Hand.
Kein Tartar überwunden.
Der hat auf einer Jagd
Des Lebens Ziel gefunden.[XVIII]

TOBIAS WAGNER *D. Cancell. Tubingensis* epigrammát ír *Ad Turcas, super luctuoso obitu comitis Serini in venatione ab apro internecione.*[XIX] DÖMÖTÖRI GYÖRGY ezt a kronosztichont írja:

OCto et bIS DenIs, VbI sVrgIt ab aXe NoVeMbrI PhoebVs eqVIt:
saeVIttrVx fera SerInIo.[XX]

És egy magyar elégiát, melyből közlöm ez egynehány sort:

Oh tehát te vad kan
Ki kűsziklák hátán
  Mérges tejjel tartattál
Ily nagy férfiunak
Világ csudájának
  Voltál e mészárlója?
Tetűled köllött e
Halált szenvednie
  Vére kiontásával?
Mely vitéz testéből
Megsértett erekbül
  Árvíz gyanánt az földre
Kifolyt; tündökölvén
Mint rózsa dél szünben.
  Hív szolgái látokra
Miért agyaridat
Mérges fogaidat
  Ellenségünk kárára
Inkább nem tartottad
És mind föl nem faltad
  Nem pusztulna el hazánk.

A tübingai egyetemi professzorok és magyar deákok bizonyos ellenségei voltak a bécsi udvarnak; ha Zrínyi Miklós halálát valamely ármány művének tartják, nem nyugodhatnak vala meg benne, hogy a nagy hazafi egy erdei fenevad áldozata lett. Sőt, kapva-kapnak az orgyilkosság hírén. Ez a negatív bizonyíték is tisztán mutatja, hogy ama mendemondának már akkor se hittek... És Zrínyi Miklós meggyilkolását még ma is hiszik némelyek.

KOSSUTH LAJOS is hitte, és talán az ő révén terjedt el ismét a régi mendemonda. A *Magyar Újság* 1870-ben megjelent számában, 1870. március 4-én kelt turini levelében írja: „Egy másik Zrínyit vadászat közben elejtett egy vadkan, mely »puska alakban«, mint mondják, mai napig látható egy bizonyos titkos múzeumban."

Ez a „titkos múzeum" - a Magyar Nemzeti Múzeum. A régiségtárba 1847-ben, 79. szám alatt került egy lakat nélkül való, hosszú puska, melynek tusára szegezett lemezébe ez van vésve: „*Ego sum illa Flintea, ex qua Comes Nicol: a Zrin in Sylva Ottok Insula Muraköz in Venatione ab Apro Persecutus a Venatorum Supremo N. Stephano Poka A*^{o} *1664. die 18. 9bris trajectus est a Nepote Gabriele Poka P. ac G. D. Paulo Benyovszky Dominium idem conscribenti dono data Anno 1755*^{to} *in Perennem rei gestae memoriam.*" (Én vagyok az a puska, mellyel a vadászaton vadkantól üldözött gróf Zrínyi Miklóst az ottoki erdőn, Muraköz szigetében, nemes Póka István fővadász 1664. november 18-án általlőtte. Örök emlékezetül ajándékul adta 1755-ben híres és nemes Benyovszky Pál úrnak Póka István unokája, Póka Gábor.) Ezt a fegyvert Benyovszky Péter, Pál unokája ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak. - Az imént összecsoportosított adatok, az hiszem, eléggé bizonyítják, hogy ez az unokáról unokára származott puska is mendemondát hirdet érctábláján. A bécsi udvar és Montecuccoli bizonnyal gyűlölték ezt a nagy magyart, ki Lipót „*cunctator*"[XXI] hadvezérének büszkén kiáltotta oda: „Ha rövid a kardod, toldd meg egy lépéssel!" És azokról a németekről föl lehet tenni sok rosszat. A BETHLEN MIKLÓS följegyzése azonban eleve megcáfol minden mendemondát, mely Zrínyi Miklós haláláról fecseg. Az a dicső ember valóban vadászkaland áldozata lett; az ármány csak örült vesztének, de nem okozta.

Herkó páter

Élt-e valaha a Herkó páter? Vagy csak költött alak? Erre a kérdésre az a válaszom, hogy a Herkó páter nem is alak, hanem afféle homályos, meghatározhatatlan fogalom, aminő a fene. Egyszerű szólásmód, enyhe káromkodás, szinte azt mondom: a fene eufemizmusa; mert a használata körülbelül azonegy a fenéével: „tudja a Herkó páter", „ezen a Herkó páter sem igazodik el" stb. De e szólásokban az is benne lappang, hogy a Herkó páter valami tekintély, melyre mint tudákosra hivatkoznak. Azt hiszem, a Herkó páter dolgával az etimológusoknak kell elbánniok. MELICH JÁNOS szerint (*Nyelvőr*, XXIV. k. 251. l.) a Herkó páter a *Herr Gott Vater*[XXII] elferdítése. Én a *-kó* végződésből tót népetimológiát sejtek. A szólás csakugyan leginkább a felső vármegyékben járatos. Azt a Herkó pátert, a balogi barátot, aki TOMPA MIHÁLY *Szuhay Mátyás*ában fordul elő, semmi vonatkozás nem fűzi ehhez az alaktalan alakhoz. A költő egyszerűen a nevet használta. Hogy Herkó páter sohasem élt a világon, az is bizonyítja, hogy nem ismerünk róla egyetlen egy népies hagyományt vagy anekdotát sem. SZIRMAY ANTAL a *Hungaria in Parabolis*ban ezt írja: *(Hungaros)* „*Herculem etiam veneratos fuisse aliqui exinde autumant: quod* Herko Pater *antiquissimum sit Hungaris vocabulum, et in proverbio sit*: ha maga Herkó Páter mondaná se hinném." (Hogy Herkulest is tisztelték a magyarok, némelyek abból következtetik, hogy a Herkó páter igen régi magyar szó, és közbeszédben járja: ha maga Herkó páter mondaná se hinném.) Íme SZIRMAY ANTAL, a nagy anekdotakedvelő se tud találni vagy - kitalálni róla semmi históriát, s csak a mitológiában keresgél. - Minderről azért szólok, mert némelyek azt hiszik, hogy a Herkó páter eredete abban a Hirkó nevű jászai barátban keresendő, ki a XVII. században élt, és kegyetlenül zaklatta a protestánsokat; egyebek között 1671. március 12-én elfoglalta a tornai református templomot és parókiát, mint azt SZŐNYI NAGY ISTVÁN *Szomorú áldozás és számkivetés* című munkájában bőven leírja. BAKSAY SÁNDOR azt az adatot közli velem, hogy Abaúj

vármegye inquisitionalis commissiója előtt 1755-ben Papp István így vallott: „Azt is beszélte néhai Nógrády Baxay István, hogy Herkópáter idejében jószágok iránt való levelek elvesztenek, az nevezett Herkópáter katonái felprédálván attya házát.” Itt a két név már egy; ami azonban nem kétségtelen bizonysága annak, hogy a szólásbeli Herkó páter tulajdonképpen a jászai barát. A XVIII. századbeli Papp István népies etimológiával forgathatta a Hirkót Herkóra. Ne feledjük azt sem, hogy herkópáteres szólásainkba sehogyan sem illik bele a kegyetlen protestánsüldöző alakja.

A komáromi szűz

A komáromi várnak a Vág felé eső részében van az alkalmasint I. Lipót idejéből származó híres szűz, egy kőszobor, mely fölemelt jobbjában koszorút tart, leeresztett bal kezével pedig dacosan fügét mutat, annak jeléül, hogy a „szűz Komáromot” még soha nem vette meg semmi ellenség. Ez a füge viták tárgya. A komáromi várnak minden újabb leírása tagadja. Ritka dolog, hogy épp a cáfolat legyen a mendemonda. Márpedig ez valóban az, mert a komáromi szűz csakugyan fügét mutat vagy legalább mutatott. Bal kezét ma már úgy megviselte az idő, hogy nem lehet az ujjakat megkülönböztetni; de a fügét látta minden régibb író. Említi KORABINSZKY MÁTYÁS 1786-ban, Pozsonyban megjelent történiai lexikonában; és látta még HOLÉCZY is, ki 1821-ben a *Széplitteraturai Ajándék*ban szól a faragott képről. A komáromi szűznek tehát visszaadtuk, ami az övé: a fügét. De mendemonda, hogy a szobor felírása *Komm' morgen*[XXIII] (a híres „*cras, cras*”[XXIV] mása), és együgyű etimológiagyártás, hogy Komorn, Komárom ebből a két német szóból ered. Ezt a *Komm' morgen* szójátékot említi KRECKWITZ (*Ungerland*jában) és KORABINSZKY is; a szobor alá azonban ez a régi, francia várakban is gyakran olvasható devise van vésve: *Nec arte, nec Marte.*[XXV]
[...]

Fringia

A FRINGIA feliratú kardokat még ma is a legtöbben a kurucvilág ereklyéinek tekintik, és a pengére maratott hét betűt meg is magyarázzák egy akrosztichon révén: *Franciscus Rákóczi In Nomine Gentis Insurgit Armis.*[XXVI] Ez a magyarázat tudákos mendemonda. Igaz ugyan, hogy II. Rákóczi Ferenc korában a csetneki csiszárok igen sok FRINGIA vésetű kardot készítettek s a fringia a kurucoknak jeles fegyvere; de az ilyen feliratú szablyák sokkal régiebbek Rákóczi szabadságharcánál. Találkoznak a XV. századból valók is[17] Zrínyi Péter hagyatékában (1671 után) szintén volt egy génuai fringia. E szó eredetét és jelentését kétségtelenül bebizonyította EDELSPACHER ANTAL a *Nyelvőr*ben. (V. k. 339. l.) A fringia az arab *frangi* és török *frängi* (frank, azaz európai) bolgáros *frengia* formájából lett. Értelme tehát „európai kard”. Ezt a feliratot kivált az olasz csiszárok gyakran vésték, maratták a pengékre; s mivel az ilyen szablyáknak eleve jó hírök volt, alkalmazta ama szót a többi fegyverkovács is - reklám gyanánt. Annak az akrosztichonnak tehát semmi hitele nincsen, s az egész puszta játék.

---

[17] Erre vall W. BOEHEIM *Handbuch der Waffenkunde*jának (Leipzig, 1890) az az együgyű találgatása, hogy a hét betűből ez az akrosztichon sül ki: *Fridericus (III) Rex (Hungariae) In Germania Imperator.* BOEHEIM van olyan fegyverismerő, hogy meg tudjon különböztetni egy XV. századbeli kardot a későbbiektől; és bizonnyal nem vetemedik ama balga magyarázatra, ha a szóban forgó fegyver újabb III. Frigyes korának.

Petényi Péter sírja

RÉVÉSZ IMRE írja a *Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező*ben (1871, 325. l.): „Zemplén megyében, Terebesen, a paulinusok templomában főhelyen egy márványtábla állott, illetőleg most is áll, melynek felirata azt hirdette, hogy e helyen feküdt azon Perényi Péter[18] holtteste, aki Magyarországba az eretnekséget behozta, az egyházi javakat elrabolta, sok ezer lelkeket a pokolra vitt, szűz Máriát gyakorta könnyekre fakasztotta stb. stb.; de mindezekért az lőn jutalma, hogy ezer meg ezer villámcsapás háborgatta az ő síri nyugalmát. Igenis, mert a klerikális történelmi adatok szerént minden esztendőben egy bizonyos napon, amelyen ti. az eretnekséget behozta, a legtisztább égből is, a villám lecsapott koporsójára, s átlyukasztotta azt azon helyen, ahol éppen szíve esett. Végre kivették csontját a koporsóból, megégették és egy tóba szórták. Egy szegény paraszt e tóból hozott sárt kunyhója tapasztásához, s ím a villám ezt a kunyhót is, a nevezett napon, minden esztendőben megütötte. Mindez tekintélyes irodalmi művekben a legkomolyabban hirdettetett. Mutogatták a márványkövön azt a lyukat is, amelyet a villám járása ejtett. Bél Mátyásnak azonban, midőn egykor Terebesen járt, mondották a paraszt emberek, hogy vésővel csinálták azt a lyukat. A legelső pedig, aki e hazugságot, mindjárt aztán, amint ez irodalmi téren hirdettetni kezdett, tüzetesen halomra döntötte, a derék Rotarides volt, kétségtelenül bebizonyítván, hogy Perényi Péter nem Terebesen, hanem Sárospatakon temettetett el, s holtteste egy percig sem nyugovék Terebesen. A jó szerzetes atyák csakhamar Rotarides fellépése után bevakoltatták a márvány emléktáblát és kezdének hallgatni az egészről. A csaló pedig, aki e hazugságot a XVII. század vége táján kigondolta s emlékekkel ellátta, Benkovits Ágoston, a paulinusok terebesi priorja volt.” († 1702, mint nagyváradi püspök.)

Varulla Jakab

A budapesti Vigadó épületének balról számítva utolsó második emeleti ablaka felett egy Alexy Károly készítette férfi-mellszobor van, s alatta ez a felírás: VARULLA JAKAB. Ki az a Varulla Jakab? És hogyan kerül szobra a fővárosi Vigadó homlokzatára? Ezt a kérdést megbolygatta JÓKAI MÓR is, a hetvenes évek végén humoros cikkelyt írva a rejtelmes Varulla Jakabról. A titok megfejtése az, hogy a felírás hibás; Varulla Jakab helyett WATULA JÁNOS JAKABnak kellene lennie. E különben szintén kevesektől ismert név viselője a törökök kiűzése után Pest városának első bírája. Watula János Jakabot, ki császári harmincadhivatali ellenőr volt, 1687-ben választották meg városbírónak, és egy évig hivataloskodott.
[...]

Mária Terézia són szánkázik

Egy furcsa vándoranekdotával kell most elbánnunk. Német írók gyakran emlegetik azt a mendemondát, mely szerint Du Barry grófné, XV. Lajos hírhedt szeretője, vagy mint mások állítják, Marie Antoinette királyné, nyaratszaka són szánkázott. A magyar hagyomány e ritka sport kétséges dicsőségével Mária Teréziát ajándékozza meg. Húsz-harminc évvel ezelőtt gyakran hallottam öregek szájából, hogy gróf Grassalkovich Antal, mikor Mária Terézia Gödöllőn meglátogatta, Pesttől Gödöllőig törött sóval hintette föl az országutat, s a királynő

[18] Sz. 1502, † 1548.

nyáron négylovas szánkán utazott a nábob kastélyába.[19] Mária Terézia gödöllői látogatása 1751. aug. 11-én történt. Ekkor a későbbi Du Barry grófné, egy Anne Bécu nevű szegény asszony törvénytelen leánya nyolcéves volt; Marie Antoinette pedig nem is élt (sz. 1755). A gödöllői só tehát megelőzi a versailles-it vagy trianonit; ami azonban nem gátolja meg abban, hogy éppoly mendemonda ne legyen, mint amaz. Grassalkovich a királyi vendég tiszteletére valóban káprázató és - ízléstelen pompával árasztotta el Gödöllőt; a kivilágítások, tűzijátékok, állatviadalok tenger pénzt emésztettek föl. A són szánkázás mindazáltal mégsem igaz. Ellene mond Mária Terézia egész erkölcsi mivolta. Még ha Grassalkovich el is követi ezt a nagy ügyetlenséget, hogy a királynőt ilyen otromba módon akarja ünnepelni (ami erről az okos emberről nem tehető föl), Mária Terézia bizonnyal visszautasítja ezt az őrült és a „*misera plebs contribuenst*"-t[XXVII] sértő pazarlást. Elképzelhetetlen, hogy a polgárias gondolkodású, komoly fejedelemasszony részt vegyen ilyen komédiában, mely alkalmas lehet vala arra, hogy egész Európát kacajra fakassza. Nem tetszettek neki a gödöllői nagy spektákulumok és hallatlan heccek sem, melyekben felöltöztetett medvék viaskodtak egymással; nem bámulta a pazar tűzijátékot, a szökő borkutakat, és nyíltan meg is mondta, hogy a hiábavaló dolgokban nem telik kedve. Hogyan szánta volna hát magát a legízléstelenebb dologra, a són szánkázásra? Ez az anekdota nyilván a nép fantáziájának műve. Az ókor nagy pazarlásairól szóló mendemondák hinthették el a folklórban a hihetetlen fényűzés meséinek magvait. A hétszázötvenezer forintos gyöngy, melyet Kleopátra ecetben olvasztott föl és Paula Lollia hárommillió forintos köntöse, melyet PLINIUS látott, a nagyításnak később sokszor másolt példái. A nép csodadolgot akart mesélni a dúsgazdag jöttment fényűzéséről, és kitalálta a són szánkázást.

Ugyanilyen együgyű mese az is, hogy Grassalkovich pozsonyi palotájában (mely ma a Karácsonyi grófoké) ezres bankók lángjánál főzött teát Mária Teréziának.

Grassalkovich

De vajon csakugyan jöttment volt-e gróf Grassalkovich Antal? Eddig csak azt tudtuk róla, hogy a legnagyobb méltóságokra emelkedett prókátor hajdan szegény tót diák volt, és a barátok konyháján tengődött. Grassalkovich ezt maga sem tagadta, sőt dicsekedett vele; és még Mária Teréziának is megmutatta azt a két cserépbögrét, melyben egykor ételét hordta, némelyek szerint a pozsonyi, mások szerint a pécsi franciskánusok klastromából. Ezek a bögrék Gödöllőn még ma is megvannak.

---

[19] A *Journal des Débats* 1896. október 11-i számában egy csevegés írója Esterházy hercegnek tulajdonítja a nyári szánkázást: „A herceg kismartoni kastélyában egyszer nagy mulatság volt. A vendégek nem győzték magasztalni a kert tavaszi pompáját; és egy hölgy így szólt: »Milyen költői lehet télen a parkban szánkázni!« A herceg nem válaszolt. Másnap reggel a vendégek nem akartak hinni a szemöknek: fehér volt minden; a fasorok, a pázsit, a virágágyak; hó borította a lépcsőket, a gallyakat; dér csillogott a fákon; és a kastély előtt szánkák sora várta a vendégeket. Mintha varázslás változtatta volna a tavaszt téllé, egy éj alatt. A herceg ugyanis, hogy teljesítse egy szép asszony óhajtását, sóval hintette be a parkot. Hogy a parkból e tréfa után mi lett, arról nem szól a krónika." - Párja ez anekdotának az, melyet ZILAHI KEREKES GYÖRGY jegyez föl: „Gróf Bánffy Dénes májusban a havasokról havat hordatott nagy költséggel Bécsnek némely utcáira, hogy Mária Teréziát megszánkáztassa; de a királyné nem ment el, csak az udvari dámák mentek, mert az olvadó hótól igen locspocsos volt a szánút."(Vö. TÓTH BÉLA, *A magyar anekdotakincs,* II. k. 70. l.)

OMPOLYI MÁTRAI ERNŐ (Spinóza dr.) legújabb kutatásai (*Budapesti Hírlap*, 1895. 263. sz.) azonban azt a gyanút kelthetik bennünk, hogy a hatalmas nábob koldusdiáksága mendemonda, melyet Grassalkovich alkalmasint maga koholt, hogy kuruc eredetét titkolhassa. Azidőtt, midőn Grassalkovich Antal 1693-ban a Nyitra megyei Ürményben született, atyja János, Bottyán ezredesnek, a későbbi Vak Bottyán kuruc generálisnak kedvelt íródeákja volt, később főpostamestere, kit Bottyán 1700-ban a szintén nyitrai eredetű Czagányi Mihállyal együtt, királyi beleegyezéssel örökösévé, legatáriusává fogadott, és szolgálatainak jutalmául jóval előbb az Esztergom megyében fekvő Bátorkeszin és Kisújfalun 25-30 jobbágyból álló birtokrésszel adományozott meg. (*Archivum Rákóczianum* IX. 38., 61., 68., 802. és 809.)

A vagyon, melyhez Grassalkovich János legkivált Bottyán halála után jutott, jelentékenynek mondható, de ura jóvoltából már előbb is oly módban volt, hogy nemes családja egyetlen sarjának, Antal fiának iskolázására bőven telhetett neki. A fiatal Grassalkovich tehát mesés vagyonának magvát a kuruc generálistól örökölte, és öröksége döntő lett pályaválasztására nézve is. A Bottyán-örökség ugyanis a kamarával, majd a tábornok özvegyével, Forgách Júlia grófnővel, hosszas pörbe kevervén a Grassalkovich családot, az ifjú Antal ügyvédséget tanult, hogy maga védelmezhesse a vagyont. A maguk dolgainak rendezése után fényes tehetségét a kormány rendelkezésére bocsátotta, s így lett Vak Bottyán egykori postamesterének fia huszonhárom éves korában kincstári fiskussá, egynéhány esztendő múlva a királyi ügyek jószágigazgatójává és a neoaquistica commissio elnökévé. 1731-ben már királyi personalis, 1736-ban báró, 1751-ben koronaőr, valóságos belső titkos tanácsos, Arad, majd Nógrád főispánja, végre főlovászmester és gróf. Csoda-e, ha ez a mesés pályafutású udvari ember nem ütötte dobra az ő kuruc eredetét? Maga írja *Beteges és unalmas gondolatok* című könyvében, hogy „midőn már az épület elkészíttetik, el kell hányni az állásokat, egyébiránt elveszti az épület ékességét”. Ez a filozófia érthetővé teszi, hogy atyjának jóltevőjét megtagadta, s inkább a koldusdiák köpönyegébe burkolódzott, semhogy kiderüljön a Bécsben még akkor is félelmes nevű kuruc generálissal való összeköttetése.

Grassalkovich mesés vagyonának eredetéről mindig a legrosszabbakat beszélték. Ismeretes az a disztichon, melyet egy pap írt volna a gödöllői kastély falára:

Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.

(Kőhalmaz, vétkes rablással gyűjtve rakásra,
Összerogy, és idegen bírja rabolt javait.)

ODROBENYÁK NEP. JÁNOS szerint (*Gödöllő hajdan és most*, Budapest, 1875) e vers szerzője HANGAY hatvani kapucinus atya, ki e sértő disztichont akkor csinálta, mikor Grassalkovich felszólította, hogy készítene valami alkalmas feliratot a gödöllői kastélyra. Mikor aztán Grassalkovich megharagudott, HANGAY így módosította a verspárt:

Congeries lapidum, multo congesta labore,
Nec ruet, nec istas alter habebit opes.

(Kőhalmaz, sok fáradsággal gyűjtve rakásra,
Megmarad, és idegen nem lesz a birtokosa.)

A verselő páter azonban mégis csak elvesztette Grassalkovich kegyét. - A *Honművész* 1833. április 21-i számában *Magyar hevenyész költész* cím alatt ezt olvassuk: „Több év előtt élt honunkban egy Henkay nevű hevenyész, kinek hirtelen felfogó s elmés gondolatai s ötletei gyakran álmélkodást gerjesztének. G. herceg[20] birtokainak egyikén pompás épületet csináltatván, azt innepies vendégséggel nyitá meg, melyre számtalan vendég s Henkay is megjelent. A herceg jól ismervén ezen költésznek jelesebb költeményeit, felszólítá őt, készítene ez épületre valamely illő felírást. Henkay ezen felszólításra azonnal e disztichonnal felelt:

Congeries lapidum, multis congesta rapinis,
Corruet, et raptas alter habebit opes.

(A sok ragadozványok által egybe hordott kőrakás összve fog omlani, és az elragadott kincsek máséi lesznek.)

Ki írhatná le a számos gyülekezetnek álmélkodását ezen váratlan felírás csípős fanyarsága felett! A herceg azonban arcvonásait nem is változtatta, hanem a merész költésznek hasonló váratlan büntetése felől gondolkodék. Leülnek a drága étkek és italokkal megrakott asztalhoz, s Henkaynak a herceg parancsolatjára a díszhelyet kellett elfoglalni. Az udvarló cselédség máris körülhordja az étkeket, de mindenkor csak Henkay szomszédjánál kezdik a megkínálást, őtet pedig, amint látszott, tekintetbe se vették. Mindezek esznek, isznak, Henkay pedig éhezik és szomjazik a díszhelyen. Midőn így a füstölő étkek s italok szaga kísértőleg csiklandozná a szegény Henkayt, minden ember bőségben lakmározik s csak őtet egyedül nem kínálják valamivel, feléje fordul a herceg, s ingerkedve kérdi, nem volna-e kedve verselésre. A költész, ki talán a lakmározó körben testetlenül ülve gondolta volna magát, ha csak az éhség nem emlékezteti vala őtet földi létére, igenelve felelt, s ekképp írá le azonnal díszhelyi rossz helyeztetését:

„Esuriunt medii, primi saturantur et imi,
Errant, qui dicunt »medium tenuere beati.«

(Éheznek a középsők, jóllaknak az elsők s utolsók, hibáznak, kik mondják »a közepet választották a boldogok.«)

Ekkor a herceg intésére Henkay elejébe hordták az étkeket, s az epedő költész kárpótlást nyert."

Mondanom sem kell, hogy a híres *Congeries lapidum* epigrammának ilyetén keletkezése képtelen anekdota. A józan ész nem hiheti, hogy ama hatalmas úrral bárki is így merészelt volna szemtől szembe tréfálkozni, kivált Grassalkovich legsebezhetőbb oldaláról: vagyonának keletkezéséről. A külföldön is ösmeretessé vált disztichon szerzőjéhez azonban közel jár mind a két anekdota. A hegyes tollú poéta nem ugyan Henkay, a „hevenyész költész", hanem HANGAY, és nem „hatvani kapucinus atya", de egy, a múlt században igen ismeretes piarista: HANGAY ZAKARIÁS. (Keresztneve Márton; sz. 1708. nov. 3. Szent-Benedeken, fölszentelték 1735. jan. 15. Szegeden, † 1766. máj. 2. Breznóbányán.) Néhai Beck Alajos piarista professzor közlötte velem, hogy a magyar kegyes-tanítórend mindmáig fönntartotta HANGAY ZAKARIÁS hírét; igen elmés, tehetséges ember volt, kitűnő deák poéta, de nyugtalan lélek, ki sokat kóborolt és hányatódott. Valószínű, hogy a sokat emlegetett disztichon szerzője ő; de a vers persze nem amaz anekdotában mondott körülmények közt keletkezett.
[...]

---

[20] Grassalkovich Antal nem volt herceg, csak a fia lett azzá 1784-ben.

Mária Terézia és Pompadour, Marie Antoinette és Du Barry

Itt említem meg azt a mendemondát, mely szerint Mária Terézia 1756-ban, a versailles-i szövetség megkötése előtt, marquise de Pompadournak „*ma chère cousine*" megszólítású levelet írt, és biztosította benne „kedves barátnőjét" igaz tiszteletéről és barátságáról. A szövetség ügyét különben, így szól tovább a mendemonda, egy-két óra alatt XV. Lajos szeretőjével rendezte el az osztrák követ.

Az 1756-i osztrák-francia szövetség megkötésének igaz története egészen más, mint azt BROGLIE herceg legújabban kiderítette egy könyvével.[21] Kaunitz már 1755-ben elkészítette tervét, mely szerint Nagy Frigyes erejét a franciával való szövetkezéssel kell megbénítani. Mária Terézia helyeselte a tervet, és elküldötte Párizsba Stahrembergnek egy, a királyhoz intézett saját kezű levél kíséretében. „*Je promets, foi d'impératrice et de reine* - írja MÁRIA TERÉZIA e levélben -, *que de tout ce qui sera proposé de ma part au roi très chrétien par le comte de Stahremberg, il ne sera jamais rien divulgué et que le plus profond secret sera gardé à cet égard et pour toujours, soit que la négociation réussisse ou ne réussisse point, bien entendu néanmoins que le roi très chrétien donne une déclaration et promesse pareille à celle-ci.*" (Császárnői és királynői szavamra ígérem, hogy mindaz, amit gróf Stahremberg részemről a francia király elé terjeszt, soha közzé nem lészen, és minden örökre a legmélyebb titokban marad, akár lesz foganatja az alkudozásoknak, akár nem; magától értetődik, hogy a francia király is hasonló nyilatkozatot és ígéretet tesz.) De volt egy nagy nehézség. Kire lehessen bízni ezt a fontos levelet? Hol a kéz, mely indiszkréció nélkül juttathassa a királyhoz? A francia miniszterekre gondolni sem lehetett, mert mindenki tudta, hogy ezek az urak a porosz szövetség hívei. Ha közlik velök a titkot, csak annyi, mintha magával Frigyessel közlötték volna. Végre, nem tudván mi tevők lenni, Stahrembergre hagyták a közvetítő megválasztását. Bizakodtak benne, hogy a gróf eléggé ismeri a francia udvart; de mégis kijelölték neki herceg Contit és Mme de Pompadourt, mint aki legalkalmasabb a kényes küldetés teljesítésére. Stahremberg érett megfontolás után Mme de Pompadourt választotta. A király kegyeltjével Kaunitz versailles-i követ korában bizalmas barátságot kötött, és most levelet írt a hatalmas kurtizánhoz, jóakaratába ajánlva Stahremberget. E levélben Kaunitz csakugyan hódolva és hízelegve keresi Mme de Pompadour pártfogását. Ebből keletkezett a mendemonda, hogy Mária Terézia „*ma chère cousine*" megszólítású, barátságos levelet írt a hölgynek. Az egész a Nagy Frigyes kitalálása, s arra való volt, hogy eleve diszkreditálja az osztrák-francia szövetséget.

Így vélekedik BROGLIE herceg; a „*ma chère cousine*" mendemondájának keletkezésébe azonban alkalmasint erősen belejátszott az, hogy Mária Terézia leányával, Marie Antoinettetel, csakugyan mintegy kerestette Du Barry grófné, XV. Lajos szeretője kegyét. MÁRIA TERÉZIA és MARIE ANTOINETTE levelezésében igen gyakran fordul elő a Du Barryval szemben követendő *modus procedendi*[XXVIII] kérdése. MARIE ANTOINETTE már 1771. szeptember 13-i levelében (ARNETH kiadása, 45. l.) védekezik az ellen, mintha ő elhanyagolná a „hölgyet"; de aztán azt is kifejti, hogy ha tenné, se lenne nagy baj. MÁRIA TERÉZIA szeptember 30-án ezeket írja leányának (uo. 48. l.): „*Vous ne devez connaître ni voir la Barry d'un autre oeil que d'être une dame admise à la cour et à la société du roi. Vous êtes la première sujette de lui, vous lui devez obéissance et soumission; vous devez l'exemple à la*

[21] L'Alliance autrichienne, Paris, 1895.

cour, aux courtisans que les volontés de votre maître s'exécutent. Si on exigeait de vous des bassessès, des familiarités, ni moi, ni personne pourrait vous les conseiller; mais une parole indifférente, de certains regards, non pour la dame, mais pour votre grand-père, votre maître, votre bienfaiteur! Et vous lui manquez si sensiblement dans la première occasion on vous pouvez l'obliger et lui marquer votre attachement, qui ne reviendra plus de sitôt." (Te sem nem ismerheted a Barryt egyébnek, sem nem nézheted őt más szemmel, mint egy hölgyet, akinek belépése van az udvarhoz s a király társaságába. Te az ő első alattvalója [már mint a királyé] vagy, engedelmességgel és alázattal tartozol neki; jó példával kötelességed elüljárni az udvarnak, az udvarbelieknek, hogy uratok akarata teljesedjék. Ha tőled alávalóságokat, bizalmaskodásokat kívánnának, sem én, sem más nem tanácsolhatná, hogy engedelmeskedjél; de egy közönyös szó, egy pillantás megjárja, nem a hölgy kedvéért, de a te nagyatyád, urad, jóltevőd miatt! És te mégis oly érzékenyen vétesz ellene már az első, nem egyhamar ismét elkövetkező alkalommal, mikor lekötelezhetted volna és jelét adhattad volna ragaszkodásodnak!)

MARIE ANTOINETTE első levelében, 1770. július 9-én (az ő saját ortográfiájával) ezeket írja: „*le Roi a mille bontes pour moi et je l'aime tendrement mais c'est a faire pitié la foiblesse qu'il a pour Md. du Barry qui est la plus sotte et impertinant creature qui soit imaginable elle a jouë tous les soirs avec nous à Marly elle s'est trouve deux fois a cotes de moi mais elle ne m'a point parle et je n'ai point tachee justement de lié conversation avec elle mais quand il le faloit je lui ai pourtant parle.*" (A király igen jó és szíves irántam, és én őszintén szeretem őt. De szánalmas látni, milyen gyönge Du Barrynéval szemben, aki az elképzelhető legostobább és legimpertinensebb teremtés. Minden este velünk játszott Marly-ban. Két ízben mellettem volt, de nem szólt hozzám és én sem igen igyekeztem vele társalgást kezdeni; de mikor kellett, mégis beszéltem vele.) MARIE ANTOINETTE ezt alig kéthónapos menyecske korában írta; esküvője 1770. május 16-án volt Lajos trónörökössel.

Marie Antoinette születése napja

Itt megemlítem mellesleg azt a mendemondát is, hogy Marie Antoinette a lisszaboni földrengés, e negyvenezer emberéletbe került katasztrófa napján született. Még francia források is hivatkoznak e szomorú ómenre. Marie Antoinette azonban 1755. november 2-án, halottak napján jött a világra, tehát ama példátlan szerencsétlenség után egy nappal.

Hadik András Berlinben

Ki nem ismeri azt az anekdotát, mikor Hadik András, a vitéz lovas generális, huszárjaival Berlinben terem, a várost megsarcolja, Mária Teréziának pedig egy pár tucat kesztyűt rekvirál; és csak Bécsben veszik észre, hogy a berlini kesztyűsök kópéságot követtek el, mert valamennyi kesztyű felemás - a bal kézre való. Ebben a históriában voltaképp csak a kesztyű dolga a mendemonda. Hadik András generális 1757. október 15-én, Mária Terézia neve napján, háromezer huszárjával hirtelen meglepte Berlin városát, és 300 000 (némelyek szerint csak 30 000) tallér sarcot vetett ki rá. Ezt a pénzt azután szétosztotta katonái között. A várost magát megkímélte, csapatát erős fegyelem alatt tartotta, és nem vitt el egyebet, csak hat porosz zászlót és két tucat, a város címerével díszített női kesztyűt, melyet aztán a királynőnek ajándékozott, hogy „lovag bajnok módra kedveskedjék". Huszonnégy óra múlva elvonult

Berlinből, hiába keresett a városi tanács mindenféle ürügyet, hogy tartóztassa; mert ezalatt Móric dessaui fejedelem csak egynapi járásra volt seregével. E „vitéz és önzetlen” tettéért a királynő Hadiknak 3000 darab aranyat küldött, és 1758. március 7-én a Mária Terézia-rend nagykereszteseévé nevezte ki őt. - Ez historikum, de a kesztyű dolga anekdotaszerűnek látszik. A magyar gavallérhoz illik az elmés, gyöngéd ötlet, hogy királynőjének hadizsákmány gyanánt két tucat kesztyűt visz a nagy ellenség, Frigyes, megalázott városából; ezt az epizódot el is fogadja számos történetíró. A berlini kesztyűsök tréfája azonban hihetetlen. Azoknak az ijedt mesterembereknek, akikre a kemény generális ráparancsolt, hogy huszonnégy óra alatt hímezzék a város címerét tizenkét tucat kesztyűre, aligha jutott eszébe ilyen április-járatás. Vagy merték volna megkockáztatni, hogy Hadik generális észrevegye a rossz viccet? Igen jól tudták azok, hogy a diadalmas hadvezér az effélét ugyancsak megkeserültetné velök, mert ez tiszteletlenség a királynővel szemben, s arra is alkalmas, hogy az ajándékozót nevetségessé tegye.

CLAUSWITZ doktortól, Berlin város archivariusától, W. L. HERTSLET közvetítésével, ezt a felvilágosítást kaptam: „A Hadik kesztyűiről szóló anekdota elsőben a BIESTER kiadásában megjelent *Berlinische Blätter* 1798-i folyamában említődik, s a közlő már ott is megjegyzi, hogy ez a dolog koholmány. Berlin magisztrátusának levéltárában még megvannak a Hadik 1757-i sarcolására vonatkozó iratok. Ez iratokban elő vannak sorolva az osztrák tiszteknek adott rendkívüli ajándékok, az ellenség rekvirálásai a lakosokon, kesztyűről azonban sehol sincsen szó. Ebből valóban azt a meggyőződést nyerhetjük, hogy az az egész történet csakugyan költemény.”

A BIESTER-féle *Berlinische Blätter* 1798-i évfolyamának 200. lapján, a *Zurückerinnerungen an die zweimalige Einnahme Berlins*[XXIX] című közlésben ez olvasható: („Az emberek azt a mendemondát találták ki, hogy az osztrákok a sarcoláskor egy csomó női kesztyűt is követeltek, melyet Bécsbe akartak küldeni, hogy ott a hölgyek Berlin meghódításának emlékére viseljék. Mások ellenben azt állítják, hogy az egész dolog csak egy, a sarc kifizetésekor jelenlevő berlini lakos szerencsétlen ötlete volt: ez az ember a császárné számára egy csomó kesztyűt akart szinte rátukmálni egy osztrák tisztre, aki a tolakodót rossz kedvvel utasította egy altiszthez. Arról soha senki nem hallott, hogy a kesztyűk megérkeztek volna Bécsbe. Egynéhány berlini, kinek ez a dolog úgy fájt, mintha Berlin palládiumát ragadták volna el, azzal a reménnyel kecsegtette magát, hogy a bajor herceg a boroszlói táborból Zieten generálist kiküldte, hogy foglalja el Bécset s ott a berlini hölgyek számára karmantyúkat rekviráljon; ez nagy vigasztalása volt a kesztyűkön búslakodóknak. A mai világban holmi kesztyűknél és karmantyúknál különb dolgokat szokás a városoktól elvinni. Márvány és érc szobrokat cipelnek haza emlékül, s ezek a tárgyak az évnek minden szakában, télen és nyáron egyaránt használhatók.”) Mint látjuk, a felemás kesztyűkről Berlinben a múlt század végén még nem tudtak; a dolog tehát minden bizonnyal újabb keletkezésű.
[...]

Kempelen sakk-automatája

Igen elterjedt mendemonda, hogy Kempelen Farkas (sz. 1734, † 1804) világhírű sakk-automatáját I. Napóleon semmisítette meg; mikor ugyanis 1809-ben Schönbrunnban játszott vele, s a gép őt is megverte, haragjában úgy vágta képen a török figurát, hogy összetörött. Ez nem igaz. A sakk-automata megvolt, és működött még a negyvenes években is. A furcsa anekdota eredete alkalmasint a KÖLESI- és MELCZER-féle *Nemzeti Plutarkus* (1816) következő följegyzésében keresendő: „Milyen nagy volt ennek a remeknek a híre, abból is kitetszik, hogy

azt a vólt Frantzia császár Napoléon is látni kívánta, mikor ő 1809-ben Bécsben volt. Az ő kívánságára a sakkmasina Schönbrunnba vitetett. Napoléon bámulva csodálta azt a mesterséges remeket, egy pártit játszott rajta, de látván, hogy a Basát semmiképpen meg nem nyerheti, öszve hányta, vetette és hajította mérgibe, amint szokott máskor is, midőn a Generálisaival sakkot játszott, és vesztett, cselekedni." A nem eléggé szabatos fogalmazásból némelyek azt értették, hogy a bosszús Napóleon az automatát „hányta, vetette és hajította" össze, pedig csak a figurákat érti az író, mint világosan kitűnik a generálisokkal folytatott játékra való hivatkozásból.

A schönbrunni jelenetet sokkal valószínűbben írják le a francia források, egy „szemtanú" előadása után. „Az automatát elhelyezték a szalon közepén, s a császár leült vele szemben. A nézők három-négy lábnyi távolságban állottak, és képzelhető, hogy kíváncsian várták a történendőket. Napóleon hármat-négyet húzott annak rendje és módja szerint, aztán egy hibás lépést tett a huszárral. Az automata nagy komolyan visszatette a helyére a figurát, majd maga húzott. A császár most megint hamisat lépett; az automata ismét visszatette a figurát; de mikor Napóleon harmadszor is vétett a játék törvényei ellen, az automata az összes figurákat lesöpörte a tábláról. Ekkor a császár mosolyogva távozott, s úgy látszott, örült, hogy még egy automatát is sikerült kihoznia a sodrából."

Mendemonda az is, hogy a sakk-automata eredeti célja igazában nem volt egyéb, mint az üldözők elől elrejteni egy lengyel menekültet. Ezt a mesét, mely Kempelen csodálatos művéhez egészen hozzátapadt, francia források így adják elő: 1776-ban, négy évvel Lengyelország első felosztása után, Rigában egy félig orosz, félig lengyel ezred föllázadt. A lázadókat csakhamar leverték, és az összeesküvés feje: Voruszki tiszt, súlyos sebet szenvedett; mind a két combját keresztüllőtték. A sebesültnek sikerült elmenekülnie az általános mészárlás elől. Egy árokban húzódott meg, és aztán éjszaka elvánszorgott egy Oszlov nevű, jótékonyságáról ismert orvos lakásáig. Oszlov elrejtette a menekülőt, ápolásban is részesítette; de a Voruszki sebei csakhamar úgy elmérgesedtek, hogy tőből le kellett vágni mind a két lábát. Ez idő tájt az orvos házában megfordult Kempelen Farkas, Oszlov régi barátja. A doktor elmondta a magyar tudósnak, hogy kit rejteget házában, s egyszersmind tanácsát kérte: mit csináljon a menekülttel, kinek fejére díj van tűzve. A csonka tiszt már felgyógyult, és az volt a kérdés: hogy lehessen őt az orosz területről kicsempészni. Kempelennek ekkor egy ötlete támadt. Voruszki kitűnő sakkjátszó volt. Pompás gondolatnak látszott, hogy automatát készítsenek, amelyben a csonka ember elbújhatik. Kempelen tehát dologhoz látott, és három hónap alatt elkészítette a híres automatát, mely aztán egész Európát bámulatba ejtette. Miután Voruszki elrejtőzött a gépben, elindultak a határ felé; de, hogy gyanút ne költsenek, útközben előadásokat rendeztek. A két első előadás Tulában volt, 1777. november 6-án és 7-én. Az automata oly ügyesen viselte magát, hogy Kempelen már most teljesen bízott a sikerben. Elbúcsúztak hát az orvostól, és folytatták útjokat Poroszország felé. A gép és a lengyel tiszt egy roppant nagy ládában volt; igen lassan és óvatosan szállították, az alatt az ürügy alatt, hogy a fölöttébb finom szerkezetet kímélni kell. Az utasok már közeledtek a határhoz, mikor Vityebszk városában egy rendelet érte őket utol, mely Kempelennek meghagyta, hogy automatájával azonnal menjen Pétervárra. II. Katalin cárnő ugyanis meghallotta a csodálatos gép hírét, és mivel maga is kitűnő sakkjátszó volt, mérkőzni akart vele. Kempelen megrémült, Voruszki azonban vigasztalta, és azt mondta, hogy engedelmeskedni kell. Az automata tehát Pétervárra utazott, és igazolta hírnevét; a cárnőt mindig megverte. II. Katalin megsértődött hiúságában, vagy talán sejtette a csalást; elég az hozzá, ajánlatot tett Kempelennek, hogy megveszi tőle az automatát, mert szereti, ha mindig ilyen ügyes játékos van a közelében. Kempelennek sikerült kigázolnia ebből a bajából is; azt mondta, hogy az ő jelenléte föltétlenül szükséges, mikor az automata játszik, tehát nem adhatja el a gépet. A cárnőt meggyőzte ez az ok. A gép egynéhány hónap

múlva bizonyos Anton birtokába került. Nem tudni, meddig működött Voruszki a masina belsejében; de bizonyos, hogy utána másokat bújtattak el a szekrényben. - Így beszélnek a francia források.

Mindebből nem igaz egy szó sem. Kempelen Farkas az automatát nem 1777-ben és nem orosz földön, hanem 1769-ben, Pozsonyban készítette. K. G. von WINDISCH, Kempelen bizalmas barátja, egy, nyilván magától a híres mechanikustól sugalmazott könyvben leírja az automata keletkezését[22] is. Egy Pelletier nevű francia 1769-ben a bécsi udvar előtt mágneses mutatványokat produkált. Az előadáson jelen volt Kempelen udvari tanácsos is. Mária Terézia beszélgetésre méltatta őt, s tudakozódott a megfoghatatlan experimentumok nyitjáról. Kempelen, ki a francia mutatványait jól értette, azt mondta a királynőnek, hogy ő mindennél csodálatosabb dolgokat tudna készíteni. Az udvarbeliek kérkedésnek tartották a tanácsos beszédét; Mária Terézia azonban bízott benne, és felszólította Kempelent, hogy mutassa hát meg mechanikai talentomát. Az udvari tanácsos erre hazatért Pozsonyba, és fél év alatt elkészítette a sakk-automatát.

A gép WINDISCH-féle leírását a *Nemzeti Plutarkus* így fordítja le: „Ez a masina negyedfél láb hosszúságú, két láb szélességű és harmadfél láb magasságú kasznyi vólt, olyan formájú, mint eggy íróasztal, négy mozgó lábakon állott, a mellyeken ide s oda lehetett az egész masinát tologatni. E masina megett egy faszéken ült eggy férjfi fafigura, vagy férjfi fakép, török köntösbe öltözködve, közép termetű, a melly a jobb kezével a kasznyira könyökölt, a bal kezében pedig egy hosszú szárú török dohányzó pipát tartott, olyan positurában, mintha éppen abban a szempillantásban vette volna ki a szájából. A sakktábla a kasznyira vólt lesrófolva, és azon a fafigura vagy fakép a szemeit mindég rajta tartotta. Mikor a játék elkezdődött, olyankor a Török Basától mindég elvették a hosszú szárú pipáját, mert a bal kezével jádszott. Legelől mindég ő ment, vagy a játékot mindég ő kezdette. Míg a játék tartott, az alatt a jádszó társának minden menetelekor eggyet szokott bakkantani vagy billenteni a fejével, és köröskörül hordozta vigyázó szemeit a sakktáblán. Mikor *sakk a királynénak* vólt, akkor mindég kettőt szokott billenteni a fejével; mikor *sakk a királynak* vólt, akkor mindég hármat szokott a fejével billenteni. Ha pedig a jádszó társa, vele kötelődszködni akarván, hamissan ment, vagy őtet mesterségében próbálni akarta, ollyankor boszonkodva és haragosan rázta a fejét, miért hogy kötekedik vele. Valamennyiszer ez a néma játékos eggyet ment, mind annyiszor lehetett a masinában belül hallani a kerekeknek, csigáknak, rúgótollaknak és görgőknek zúgását, a melly az asztali óra lefolyásához hasonlított. Ennek a mesterséges eszköznek találója az egész játék alatt egyebet sem csinált, hanem minden 10-ik vagy 12-ik menetel vagy húzás után, a mozgó karnak tollait felhúzta, és ollykor ollykor egy ládikóba kukucsált, a melly a játékostól egynéhány lépésnyire eggy asztalon vólt, és azzal szoros egybeköttetésben lévén, annak mintegy lelke vólt: de ezen ládácskának a masinával való szoros egybeköttetését a bámulva csodálkozók sem meg nem foghatták, sem ki nem magyarázhatták."

Játék előtt Kempelen mindig kinyitogatta a szekrény ajtóit, sőt megmutatta a „basa" belső szerkezetét is, nem mulasztván el még az alak lábában levő mechanizmust is föltárni. Kétségtelennek látszott, hogy a masinában ember nem lehet elrejtve; hely nem volt, ahol valaki elbújhasson. Mindazáltal mégis mindenki tudta, hogy a sok kerék, henger, csiga és az a messzebb álló ládika mind csak ámításra való, mert a szerkezetet gondolkodó agy igazgatja. Hiszen a bábu nem csupán sakkozott (éspedig oly kitűnően, hogy csak ritkán verték meg), de

---

[22] *Briefe über den Schachspieler des Herrn von Kempelen* (Pressburg, 1783). E később számos nyelvre lefordított könyv három, az automatát elölről, hátulról és játszás közben ábrázoló rézmetszetét maga Kempelen készítette.

a játék után válaszolt szóbeli kérdésekre is; ábécés tábla betűire mutogatva adta meg többnyire elég elmés feleleteit. Egyszersmind vörös elefántcsont korongocskákkal igen sebesen elvégezte a sakktáblán az Euler-féle lóugrásos feladványt.

Kempelen Farkas maga sem titkolta, hogy ez az egész dolog csak fortély; „sakkmasinájával keveset gondolt, fel se vette, és ha szólott is felőle valami keveset, csak mint gyermekjátékot és mechanikai tréfát emlegette, s mosolygott, hogy mások úgy bámulják" - írja WINDISCH. A nyíltan megvallott ámítás mindazáltal Európa-szerte példátlan feltűnést keltett. Az automatának egész nagy irodalma keletkezett már a múlt században, tíz nyelven írtak róla könyveket, a fortély nyitját találgatva; és ez az irodalom újra föllendült a húszas-harmincas években, mikor a gépet ismét körútra vitték. A találgatásoknak nincsen [se] szeri [se] száma. Abban mindenek megegyeztek, hogy a masinában ember van elrejtve; de *hogyan*, az mégis titok maradt mindmáig.

Sokan hittek RACKNITZ német báró magyarázatának.[23] Ez igen mesterkélt találgatás szerint a kis termetű sakkjátszó a szekrény kihúzott alsó fiókja mögött feküdt, miközben a szerkezetet a nézőknek megmutatták. Mihelyt bezárták a szekrény ajtóit (az automata sohasem játszott másképp), az emberke kibújt rejtekéből, lekuporodott a középen, és pantográf segítségével igazgatta a bábu kezét. De hogyan láthatta onnan belülről, mi történik a feje fölött, kint a sakktáblán? Ezt RACKNITZ úgy magyarázza, hogy mindegyik figurában erős mágnes volt, a tábla hatvannégy kockája alatt pedig, bent a szekrényben, egy-egy kis tű lógott selyemszálon. Ha tehát valamely mezőre fönt figurát tettek, a mágnes fölkapta a lógó tűt; viszont a tű leesett, ha a figurát elvették, vagyis a mágnes vonzása megszűnt. Ezenképpen a szekrényben rejtőző ember, gyertya világánál, láthatta a figurák mozgását; de minden mozdulatot megtett az előtte levő kis sakktáblán is, nehogy tévedhessen. RACKNITZ báró e módszerrel el is készítette Kempelen automatájának mását; könyvében megvannak az egész szerkezetet minden részletében ábrázoló táblák; de, hogy ez a masina működött-e és miképpen működött, arról nem tudunk. Hihetetlennek látszik, hogy az automata belülről mozgatott karja elég pontosan működött volna; még bizonytalanabb a mágnesek dolga, mely zűrzavarokra adhatott volna alkalmat. Kempelen egyébiránt azzal felelt RACKNITZnak hogy fölhívta a játékosokat: tartsanak a kezükben bármily erős mágnest, megbénítani a figuráknak tulajdonított vonzó erőt. Valóban csak egy magyarázata[24] van az ügyes cselnek; hogy a szekrényben rejtőzködő ember látta a sakktáblát, és keze a török karjában volt; ami csak úgy történhetett, ha testének felső részével az automatába bújt. De *hogyan,* ismétlem, mindmáig rejtelem.

A később világhírű gépet Kempelen Farkas 1769-ben vagy 1770-ben mutatta be először a bécsi udvar előtt, aztán nyilvánosan is. A szenzáció leírhatatlan volt, és Kempelent unszolták, hogy induljon gépével európai körútra. Most következik a dolog történetében egy nevezetes momentum. Kempelen egyszerre azzal a hírrel lepte meg Bécset, hogy az automata tönkrement, eltörött és nem tud többé játszani; és automatájával együtt visszatért Pozsonyba. Mi lehetett ennek az oka? Sokan azt hiszik, hogy az előkelő állású és nagy tudományú Kempelen maga is megijedt az Európára szóló zajtól, melyet mechanikai tréfája keltett; és igyekezett végét vetni a lármának. Vagy talán félt, hogy a masina titka előbb-utóbb kiderül. Valóban nehéz összeegyeztetni ezt a nyilvánvaló világcsalást Kempelen Farkas alakjával, mely igen tiszteletre méltó. Megfoghatatlan, miként vállalkozhatott a szemfényvesztő szerepére az előkelő rangú férfiú, ez a kitűnő tudós, aki épp ez idő tájt (a XVIII. század hetvenes éveiben) egy nagy problémával: az emberi beszéd mechanizmusával foglalkozott. Vizsgálatainak

---

[23] *Ueber den Schachspieler des Herrn von Kempelen.* (Leipzig und Dresden, 1789.)

[24] Ezt fogadja el HENRI DECREMPS is. *(Magie blanche dévoilée*, Paris, 1784.)

eredménye a híres beszélőgép, de elsősorban az úttörő fonetikai tanulmányok, melyeket ma is nagybecsű művében[25] tett közzé. Bizonyosnak látszik, hogy Kempelen húzódozott a komédiás-mesterségtől.

De egynéhány év múlva mégis mintegy kénytelen volt folytatni. Mikor ugyanis Pál orosz nagyherceg a feleségével gróf Nord név alatt Bécsben járt, II. József császár megüzente Kempelennek Pozsonyba, hogy a fejedelmi vendégek látni akarják a sakk-automatát; tehát haladéktalanul jelenjék a masinával az udvarnál. Kempelen öt hét alatt helyreállította a gépet, s a török basa „gálában" jelent meg a fejedelmi uraságok előtt, akik nem tudtak betelni bámulásával. Ekkor azután II. József császár maga unszolta Kempelent, hogy a csodálatos szerkezetet európai körútra vigye. Kempelen beteges volt, s csak két év múlva, 1783-ban indult el; de ekkor is igen nehezen szánta magát az útra; másra akarta bízni az automata igazgatását. Végre mégis maga ment el vándorlani a török basával. Megfordult Berlinben, Pétervárott, Párizsban és Londonban. Berlinbe maga Nagy Frigyes, a szenvedélyes sakkjátszó hívta Kempelent. Az automata megverte a királyt is, kinek bámulata most csak fokozódott; és végre nagy summát kínált, hogy a titkot megtudja. Mondják, az egész magyarázat egy percig tartott, s akkor Nagy Frigyes nevetve jött ki a szobából: „Ezt a gyermek is azonnal megfejthetné." De a dologról sohasem beszélt, mert Kempelennek hallgatást ígért; és különben is restellte, hogy misztifikálták. Párizsban Bouillon herceggel játszott az automata, s mikor már-már megverte ezt a híres sakkjátszót is, szántszándékkal hibás húzásokat tett. Ekkor a herceg fölkelt. „A török engem emberségből hágy nyerni" - mondta és távozott. Az automata ugyanekkor arra a kérdésre: merne-e Philidorral mérkőzni, azt felelte a betűs táblán: „Én nem vagyok méltó oly játszóval elkezdeni." (*Magyar Hírmondó*, 1783, 43. sz.)

Bizonyos, hogy Kempelen halála (1804. ápr. 2.) után a gép a mester fia, Kempelen Károly udvari fogalmazó birtokába jutott. Egykorú lapok írták, hogy a fiatal Kempelen „alkalmasint el fogja adni, hogy a csodálatos mechanikai játékszert, mint a boldogult nevezni szokta, a közönség mulattatásának, egyedüli rendeltetésének szentelje". Ez csakugyan be is következett, mert Kempelen Károly az automatát nemsokára eladta Mälzel Lénárdnak, a híres mechanikusnak, a metronóm, e korszakalkotó zenei műszer feltalálójának. A regensburgi születésű Mälzel bécsi udvari mechanikus volt, és maga is foglalkozott automaták készítésével. E század elején világhírű volt panharmonikon nevű nagy zenélő gépe, melyben negyvenkét életnagyságú automata játszott különféle hangszereket. Ezt a furcsa zenekart Mälzel 1807-ben Párizsban mutatta be, aztán észak-amerikai vállalkozóknak adta el, állítólag fél millió (?) dollárért. Kempelen sakkgépe már a Mälzel birtokában volt, mikor Schönbrunnban Napóleonnal játszott. A tízes évek elején Eugène de Beauharnais, Napóleon mostohafia, Münchenbe hívatta Mälzelt az automatával együtt. A török basa itt is méltó volt régi hírnevéhez. A legyőzött Beauharnais harmincezer frankot kínált Mälzelnek a gépért s a titokért. Megkapta mind a kettőt, s kiábrándult, mint Nagy Frigyes. 1812-ben a basa a milánói Villa Bonapartéban volt. Utóbb Beauharnais visszaadta az automatát Mälzelnek, ki 1819-20-ban Párizst és Londont látogatta meg vele. A gép játszott XVIII. Lajossal és IV. György angol királlyal is. Mind a kettőt megverte.

De most már annyira nyílt volt a szekrénybe bújtatott ember titka, hogy még azt is tudták: ki igazgatja az automatát. A Kempelen famulusainak kiléte sohasem derült ki; Mälzelről azonban a verebek is csiripelték, hogy szolgálatában, míg francia földön járt, hol Boncourt, a jeles sakkjátszó, hol Alexandre, az *Encyclopédie des échecs* szerzője, hol pedig Mouret, a Philidor

---

[25] *Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung einer sprechenden Maschine*, Bécs, 1791. (Franciául is.)

unokaöccse volt. Angliában a híres Lewis igazgatta a gépet, majd egy elzászi sakkmester, Mühlhausen, alias Schlumberger, ki az automatával Amerikába is elment. Mert Mälzel később Amerikába elvitte a török basát, alkalmasint az említett panharmonikon automatacsoporttal egyszerre. Ott a masinát eladta egy Croizier nevű belleville-i (Illinois) mechanikusnak, kinek házában 1844-ben még látták a világhírű török basát. Azóta nyoma veszett. Nem igaz, amit némely újabb szerző állít, hogy Kempelen automatája ma a bécsi Burg valamelyik lomtárában lappang. Hogy a nagy mechanikus alkotásának hollétéről mily keveset tudtak még az egykorúak is, bizonyítja a pozsonyi *Pannonia* 1847. március 27-i száma, mely megemlékezvén Kempelen halálának évfordulójáról, azt írja, hogy Kempelen Duna utcai régi házában alkalmasint még van egy s más az ő gépei közül, s hogy ennek a dolognak jó lenne utánajárni.

Ez a teljes hetven éven át világszerte valóságos forrongást keltett rejtelmes gép története. Még csak azt említem meg, hogy az automata irodalma óriás, teljes bibliográfiájából kitellenék egy egész könyv. Hihetetlen hatásának egyik bizonysága, hogy még hollandiai színpadon is adtak elő reá vonatkozó alkalmi, négyfelvonásos vígjátékot. A magyar irodalomban legalaposabban foglalkozott vele LINDNER ERNŐ, *Kempelen és a nyelvtudomány* című értekezésében. (*Nyelvtudományi Közlemények*, VIII. köt. 3. füz.)

Hatvani István

Természetfölötti dolgokkal, melyeknek meghazudtolására úgysincs szükség, nem bíbelődik ez a könyv. Tehát szinte fölösleges benne említeni Hatvani Istvánt, a „magyar Faustot" (sz. 1718, † 1786), aki a mese szerint gonosz lelkekkel cimborált. De az okkult tudományoknak még a múlt században is voltak hívei; megtévelyedett elmék ismeretlen erőket kerestek, és a boszorkánypörökben annyiszor működött autoszuggesztió révén maguk is hitték, hogy ők az ördög szövetségesei. Föl lehet hát vetni a kérdést: nem tartozhatott-e Hatvani István ezek közé a démonomániás betegek közé? A válasz a leghatározottabb nem. Hatvani István mint pap, orvos, természetvizsgáló és filozófus egyaránt igen józan elme volt, munkái korának legmagasabb színvonalán állanak, levelezéseiből pedig megismerszik igen szeretetreméltó alakja; egészségtelen irányú kutatásoknak, lelki bajnak a gyanúja sem férhet hozzá, és alig hihető, hogy már életében az ördöngösség híre vette őt körül. Annál kevésbé, mert a debreceni kálvinista nép gondolkodása sohasem hajlott babonák felé. A Hatvaniról szóló mesék elterjesztője KAZINCZY SÁMUEL hajdúböszörményi főorvos († 1855), ki e mendemondákat föl is jegyezte. Úgyszólván valamennyi vándoranekdota, melynek eredetijét többnyire megtaláljuk a régibb és újabb démonológiákban. A három lehetetlen kívánság, a homokba rajzolt kocsi, az éjféli prelekció (melyet ARANY JÁNOS is kölcsönvett), az elköllthetetlen garas, a kidöntött palackból keletkező vízáradás, az uborkává, dinnyévé változott orrok, fülek, a *cras, cras* (ezt már csak JÓKAI MÓR vonja bele a Hatvani-legendák körébe) mind idegen motívumok, melyek közt van keleti is (a vízáradás). A Faust-meséiből kevés jutott a Hatvani-legendába; a rokon vonás csak a doktorság, a kölcsönzés pedig az uborkaorr (mely különben előfordul az *Ezeregy éjszaká*ban is.)

KAZINCZY SÁMUEL ez igen jóízű kis munkája sokáig csak másolatokban forgott a közönség kezén, míg végre a *Vasárnapi Újság* 1875-ben kinyomtatta. Már az előbeszédéből is kitűnik, hogy az egész voltaképpen csúfolódás a babona ellen. KAZINCZY tizennégy éves korában 1816-ban került a debreceni kollégiumba, s ott hallotta Hatvani bűvös viselt dolgait. Később a felvilágosodott orvos, a józan kálvinista, úgy látszik, röstellte, hogy a diákság ilyen babonás dolgokat fecseg. Eltökélte hát magát, hogy az ostoba meséknek végét veti; és mint

okos ember, a gúny fegyveréhez nyúlt. „Találkoznak olyan balgatagok, akik nagy trallával prédikálnak a babona ellen - írja a bevezetésben -, és iszonyú szemtelenséggel esküsznek, hogy nincsen kísértet, feljáró lélek, garabonciás diák, varázslás, tátos, ördög és pokol... Hogy annak okáért a szemtelen urakat megszégyenítsem és a babonaságot, ezen praerogativáját az emberi nemzetnek, lábra állítsam, íme kezedbe adom Hatvani István biográfiáját. Nekem ezt Pörzse néném beszélte, neki pedig Kati, a pap szolgálója, aki ismét maga szája vallása szerint, hiteles embertől hallotta. Ezt azért mondom, hogy ha valaki kételkedne ennek igazsága felől: azt én egyenesen Örzse nénémhez igazítom, ő pedig haladék nélkül Katira, a pap szolgálójára, aki megint kétség kívül tovább." KAZINCZY SÁMUEL végül azt mondja: „Biztos a reménység, hogy ez a kis könyv a Biblia mellé fog tévődni." A csúfolódásnak azonban csak az lett a foganatja, hogy a Hatvani-legenda nagyon elterjedt, és akadt ember, aki egész komolyan feszegette a kérdést; vajon nem foglalkozott-e a híres debreceni professzor csakugyan mágiával, mint a múlt század közepe táján annyian.
[...]

A magyar jakobinusok

A „magyar jakobinusok" összeesküvését, egy igen elterjedt anekdota szerint, a Martinovics apát inasa födözte föl, puszta véletlenségből. A legény (így szól a mendemonda) egy este maga volt a házban, és csupa unalomból az az ötlete támadt, hogy felpróbálja gazdájának misemondó ruháit. Magára rakván az egyházi ékességeket, infulásan, kezében a pásztorbottal állt a tükör előtt, s gyönyörködött magában, mikor egyszerre, nagy rémületére, hangokat, lépteket hall, az apát tért haza több barátjával. A megszeppent legény, hogy ne haragítsa magára a gazdáját, menekülni akart; de már nem volt ideje, hát az ágy alá bújt. A következő percben Martinovics és társai már a szobában voltak, és egész éjfélig tanácskoztak összeesküvésük dolgairól. Az inas mindent hallott, és másnap esze nélkül futott följelenteni a jakobinusokat; akiket aztán másnap a rendőrség elfogott. Mindez pedig történt volna az apát Lipót utcai házában. Ez a kis földszintes épület egész 1878-ig megvolt eredeti mivoltában, s kapuja fölött látni lehetett Martinovics kőbe vésett apáti címerét. De a ház csaknem egy egész öllel kijjebb állt az utca vonalánál; tehát a főváros kényszerítette a tulajdonost, hogy a kirúgó részt vágassa le. Ez meg is történt; egyben emeletet raktak a házacskára, de a kapu fölébe föltették az eredeti címert. 1895 nyarán még egy emeletet építettek rá, s a kapuról levették a címert, úgy hogy a ház régi formájának nyoma sincsen többé a mai kétemeletes épületen. A ház most a 15-ös számot viseli. Egyéb történelmi emlék nem fűződik hozzá, mint hogy a Martinovicsé volt. Az összeesküvést nem benne födözték föl. És nem igaz az ornátusba bújt inas dolga sem, ez a régi anekdota.

Az apát inasa azonban makacsul kísért más mendemondákban is, mert a titkos szövetség elárulásáról vannak egyéb verziók is, mint FRAKNÓI VILMOS Martinovics-monográfiájában említi. Magyarországon általán azt hitték, hogy az apát vigyázatlansága vezetett mindennek a nyomára. Beszélték, hogy egyszer késő este fáradtan térvén meg bécsi lakására, elmulasztotta zsebeiből kiszedni az összeesküvésre vonatkozó irományokat, melyeket aztán reggel a szolgája ruhatisztítás közben elolvasott, s legott a rendőrséggel közölt. Ez már csak azért sem hihető, mert Martinovics annyira óvatos volt, hogy még a Szabadság-kátékat sem tartotta házánál. Egy más mendemonda szerint, mely hasonló az elsőhöz, s melyet SZIRMAY ANTAL is közöl, az apát inasa ura távollétében bent, a szobákban mulatott szeretőjével, midőn Martinovics több barátjával együtt váratlanul hazatért. A szolga ijedségében az ágy alá rejtette a leányt, ki ott tanúja volt a forradalom dolgában tartott tanácskozásnak, s mihelyt kiszabadult rejtekéből, a rendőrségre sietett, hogy a hallottakról jelentést tegyen.

Az összeesküvés igaz fölfedezésében kevés a romantikus véletlenség. A porosz udvar bécsi követének jelentéséből megtudjuk, hogy a Londonban vád alá helyezett demokraták lefoglalt irományaiban a bécsi titkos társulatra vonatkozó részletek voltak, amelyekről az angol hatóságok a bécsi kormányt azonnal értesítették. Ez igen valószínűnek látszik. Éppen az idő tájt folyt Londonban az angol alkotmány fölforgatására szövetkezett demokraták egyikének, Horne Tooke híres nyelvtudósnak pöre.[26] Az államügyész a vádiratban említi, hogy a lefoglalt irományokból kiderült az angol demokraták összeköttetése németországi, hollandiai és magyarországi társaikkal. E vádirat 1794. június 17-én került a törvényszék elé. E szerint az angol kormány jelentése július második felében már a bécsi kormány keze közt lehetett. Ekkor kezdődtek Bécsben a nyomozások, melyeknek csakhamar az összeesküvés fölfedezése lett a foganatja. Július 24-én és 25-én közel húsz embert fogtak el, közöttük Martinovicsot is.

Sándor Lipót halála

Sándor Lipót királyi herceg nádor halálát (1795. július 12.) a magyarok szerették a bécsi udvar ármányának tulajdonítani. Még DEÁK FERENC is gyakran emlegette, hogy a fiatal palatinust, ki a jozefinizmus híve volt, s a Martinovics-pörben is, mint a hétszemélyes tábla elnöke, erősen liberálisnak mutatkozott, a sötét elemek tették el láb alól.

Pedig kétségtelen, hogy az ifjú nádor szerencsétlenség áldozata lett. Sándor Lipót királyi herceg örömest foglalkozott matematikai és kémiai tanulmányokkal; különösen kedvelte a pirotechnikát. Mikor 1795. július 10-én Mária Terézia, Ferenc császár és király második felesége, meglátogatta őt Laxenburgban, vendége tiszteletére a saját felügyelete alatt készíttetett tűzjátékot. Mozsárdörgés hirdette a császárné jöttét. A nádor maga gyújtotta meg az első röppentyűt, de a szél elsodorta a sziporkázó jószágot, bele a fölhalmozott sok puskaporos holmiba. Egy pillanat alatt fölrobbant az egész tűzjáték, és a nádor szörnyű sebektől borítva rogyott a földre. Jelen volt két szolgája szörnyethalt. Az orvosok hiába követtek el mindent, a nádort nem lehetett megmenteni. A haldoklók szentségét fölvéve, július 12-én éjfél után két órakor borzasztó kínok között meghalt.

Napóleon diadalszekere

A Nemzeti Múzeum régiségtárában van egy koszorúba foglalt, kiterjesztett szárnyú, aranyozott ólomból való francia sas, mely a lajstromok adatai és Horvát István deák felírása szerint Napóleon diadalszekeréről való. Orosz András, a Járossy-gránátosok őrmestere hozta 1815-ben Franciaországból. Kétségtelen, hogy ez a tárgy a Párizsba bevonult szövetséges hadak zsákmányai közül való, de a Napóleon diadalszekerén sohasem lehetett, abból az egyszerű okból, mert a császárnak diadalszekere nem volt. A világverő korzikai sok komédiára vetemedett, a római imperátorokat majmolván; koronázásakor nem átallotta sceptrum gyanánt használni egy XVII. századbeli karmester dirigáló botját, azt hirdetvén erről a jámbor szerszámról, hogy valamikor a Nagy Károly királyi pálcája volt. Azt az otromba ízléstelenséget azonban mégsem követte el, hogy diadalszekéren vonuljon be Párizsba. A római vexillumot másoló arany sas, melyet a vitéz OROSZ ANDRÁS strázsamester hazahozott, alkalmasint valami udvari díszhintó ékítményei közül való.

---

[26] MARCZALI HENRIK kutatásai a londoni levéltárban.

Simonyi óbester

Fölvetek itt egy furcsa kérdést: igaz-e, hogy Simonyi óbester Napóleon trónusán kiverte a pipáját? Vitézvári Simonyi József huszárezredesről (sz. 1771, † 1837) mi, új kor fiai, szinte csak a JÓKAI MÓR zseniális anekdotáiból tudjuk, amit tudunk. Ez anekdotákat pedig JÓKAI egy nagyváradi professzor: NAGY PÁL 1819-ben megjelent, *Vitézvári báró Simonyi József élete* című könyvéből merítette. E könyvben megvan a híres pipakiveréses história is. Íme:

„1814. febr 15-én még alig világosodott, már Simonyi regementjével, és egy pulk[27] kozákkal, az ellenség után nyomult; hol egyszerre csaknem kimondhatatlan bámulásban eredett, midőn egy nagy roppant erdő közt egy szép kis városhoz, Fontainebleau-hoz érvén (melyet a franciák hajnal felé szinte elhagytak), a királyi lakóházat meglátta. És valójában lehetett is rajta bámulni; mert egymás után három fejedelem annyi költséget tett ezen házra, hogy mindenik erszénye jól megérezte, és csak Napóleon császár hozhatta tökéletességre. A palotának kerítése vagy tíz öl magosságú, emberlábnyi vastagságú, fáinul kipallérozott vas karókbul lévén, minden darabnak gombforma teteje nagyon megaranyozva, és úgyszinte olyan magasságú zárok és széles kapu voltak. A palotának réz teteje az arany cifrázattul alig látszott, a legmesterségesebb munkákkal készült ablakok s ajtók pedig az egész épületet ékesítették; szóval gyönyörűségesebbet ember nem is gondolhat. Az erdő körös-körül három-négy mérföldet tart, melyen oly szép országutak vannak, hogy egy órányira a csinos tisztasága és egyenessége miatt egy buteliát is meg lehet látni, főképp ha tele van. Mivel pedig az erdő vadászatokra volna osztva, minden táblának vannak bizonyos nevei, szép keskeny utakkal egymástul elválasztva, hol márván kövekből felállított ritka pirámisok ékeskednek; szóval, ami csak az ember szemét gyönyörködtetheti minden némű vadakkal oly teljes, hogy paradicsomhoz lehetne hasonlítani.

Simonyi tehát ide érkezvén, azonnal a királyi palota kertje mellett népét lógerban szállította, és midőn pikétjeit figyelmezve kitenné, maga a kastélyhoz ragasztott épületbe szállt. Azonban alig szállhattak le lovaikrul, már a városból kijött curiosus franciáktól alig lehetett mozdulni. Azért Simonyi, mivel ez helyheztetésében még három battaliomot kapott volna vezérlése alá, minden utakat különös pikétekkel jól berakott, az erdőben gyalogságból két sor lineát húzott, az erdőn kívül pedig lovasait oly sűrűn helyeztette, hogy senki közöttük ki se be ne mehetne. Az ellenségnek Fontainebleau városához való közelgetése hallatán lármát okozott az egész vidéken; azért késő éjjel háromezer lovas francia lélek vesztében a palotába jött, és az ottan fogságban levő VII. Pius pápát, negyven híres arábiai csődört és amit hirtelen felpakolhatott, elvitt.

Reggel, midőn Simonyi ide érne, a királyi palotát mindenütt felnyitni parancsolta; és szobákról szobákra menvén, a pápa szobájában mindent széjjel szórva talált, sőt amint hirtelenséggel mindent ott kelletett hagyni, még az ágya is vetetlen maradott, mivel Simonyi beérkezése előtt éppen négy órával előbb vitték el innét a pápát, különben Simonyi bizonyosan megszabadította volna. Itt a palota gubernátora, ki a revolúcióban osztályos generális és Bonaparténak különös embere vala, kevés hideg beszéddel vezette Simonyit a királyi és más hercegek, úgy a követek és págék (a királyi udvarnál nevelendő nemes ifjak) rendes szállóhelyére; tovább egy nagy szálában jött, hol a trónus roppantott fényességben, arannyal és ezüsttel gazdagon varrott

[27] ezred (A szerk.)

veres bársonyból tündöklött, amelyet Simonyi a tiszti karral körülvévén, egy darabig csendesen nézett.

Végre Simonyi gondolta ezen alkalmatosságot nem annyira használni, mint ezen veres ripacsos kiállhatatlan pofájú gubernátort jól megbosszantani; azért csákóját feltévén, a trónusban leült, és a jelen való tiszteket is körül leültette a gazdagon kivarrott bársonyszékekre. Akkor rövid tajtékpipáját tarsolyából kihúzván rágyújtott, és midőn a többivel jól füstölgetett, azt kérdi a megijedett, de méreggel forrott pofájú gubernátortól:

- Szeretitek-e a császárnétokat?

- Igenis szeretjük - viszontatja a francia -, mert ő a leghatalmasabb császárnak a leánya, aki nékünk most békességet hoz.

Tovább Simonyi folytatta:

- Hát Napóleon császárt szeretitek-e?

Melyre vállvonással kevés vártatva feleli a gubernátor:

- Mink kívánjuk a békességet.

Melyre Simonyi mondja:

- Így tehát ti Napóleont nem szeretitek; mert Napóleon nem szereti a békességet.

Erre a trónus előtt majd földig való hajlással feleli a gubernátor:

- A francia azt szeret, amit kell: azt beszél, amit muszáj; azt gondol, amit akar!

Ekkor Simonyi pipáját az arany bojtokhoz kivervén, felállva mondja a gubernátornak:

- Beszélj, amit én akarok, szeress és gondolj, amit te akarsz! Most mutasd nekem tovább a ritkaságokat.

Így innen mentek a császárné appartementumaiba, hol Simonyi és minden véle levő tisztek csákóikat levévén, a legnagyobb tisztelettel voltak. Tovább az öltöző és nappali szobán keresztülmenvén, a hálószobába jutottak, hol Simonyi az adjutánsának mondja, hogy a császárnénak akkor is felvetett ágyán lévő fain selyem pokrócot örök emlékezetül elhozhatná; melyet maga a gubernátor örömmel összehajtogatván, általadott. De Simonyi ezt próbául tévén, hogy a méreggel és királyához kétszínűséggel tele pöffedett gubernátort királya iránt igaz érzésre hozza, Simonyi azt mondja:

- Magyar nemzeti érzés az, hogy királyunk vére iránt mindenkor és mindenütt tisztelettel és hűséggel viseltessünk. Mivel pedig Ferenc császárnak magyar királyi méltósága azt kívánja, hogy leánya háló ágyáról való pokróccal más bűnös ember ne takaróddzon, azért - mondja Simonyi az adjutánsnak - tegye le az úr azon felséges takarót, mert ha én megszorulok, kisegít engem az én köpenyegem.

S így Simonyi a kincsekkel teljes királyi palotából maga hasznára legkisebbet sem vett el, nehogy más rablóktól az ármádiával járó fejedelmeknek az jelentessen, hogy báró Simonyi óbester a királyi palotát kirablotta. Így tehát Simonyi, mint egy győzedelmes becsületes magyar katona magát megmutatta, midőn a sok arany girandólékat, gyertyatartókat, s más aranyból-ezüstből lévő asztalokat, székeket, drágakövekkel kirakott órákat és poharakat hidegvérrel nézte; mindazáltal a királyi könyvestárból néhány nékie igen szükséges mappákat, nemkülönben a fegyverházból, hogy a franciák reá ne puskázzanak, vagy 120 válogatott vadászfegyvert elhozott. Azontúl ami enni és inni szükséges volt, abban sem katonái, sem tisztjei nem szűkölek, mert csak Napóleon pincéjéből több 600 butélia jó sampáner elfogyott."

Már most az a kérdés: hol vette NAGY PÁL ezt az adatot? Könyvének előbeszédében csak ennyit mond: „... tettei dicső fényre hozását előadom többnyire királyi adomány- vagy külső hatalmas fejedelmek s generálisok valóságos leveleikből és vitézség leveleit tartó helyekből; rész szerint azon polgár vagy vitéz hazafiak élő bizonyságaiból, kik maguk is jelen voltak mind a vitézségben, mind a dicsőségben"; de azért kétségtelen, hogy maga Simonyi óbester is szolgálhatott neki sok adattal. De hogy a könyvet maga Simonyi óbester írta vagy diktálta volna, mint DÉRI GYULA az *Egyetértés* 1896. június 14-i számában CZÓBEL IMRE magánközlésére támaszkodva állítja, arra nézve nincsen semmi bizonyság.[28] Nyilván az az igazság, hogy NAGY PÁL ezt a dicsérő krónikát részben az óbester elbeszéléseiből, részben a huszártisztek anekdotázásaiból szedegette össze; s az utóbbi kategóriába tartozik a pipakiverés dolga.
[...]

Sobri

Ki volt Sobri?... Ezt a kérdést még ma is gyakran halljuk. Teljes fél század nem tudta megsemmisíteni a híres haramia emlékét s a hozzá fűződő romantikát. Mert a nagy zsiványok mind romantikus alakok. Helytelenség azt mondani, hogy csak nálunk; nyakatekert magyarázat, hogy az üldözött szegénylegényhez azért fűzött bennünket valami jóindulatféle, mert hiszen magunk is mindnyájan többé-kevésbé üldözöttek voltunk. Nem; hőst csinálni a haramiából általános emberi vonás. A francia Cartouche, az olasz Fra Diavolo meg a többi világhírű bandita megannyi legendás alak: bátor, igazságos, a nők iránt lovagias, a szegényekkel szemben nagylelkű, aztán mindenekfölött ügyes, ötletes és mellette a zsandár az ostoba, az aljas fogdmeg, kinek minden kudarcán örül az ember lelke... A híres haramiák származását arisztokrata homályba burkolni szintén közszokás. Az országos lókötőkben mindig egy-egy gróf vagy legalábbis úgynevezett „jó családbeli" fiú lappang; az olasz földön pedig többnyire pap, aki még deákul is tud. Az 1721-ben kerékbe tört Cartouche-t, a csapláros fiát incognitóban rabló marquisnak tartotta a nép hite; az 1806-ban akasztófára került Michele Pezza nápolyi harisnyaszövő pedig azért lett „Fra Diavolo", mert azt mesélték róla, hogy klastromból megugrott barát.

Sobrit nálunk is, a külföldön is bolondnál bolondabb mesékbe burkolták. S ez okos emberek is hitték a sok badarságot. WURZBACH *Biographisches Lexikon*a két cikket is közöl a híres zsiványról; az egyiket *Schobri*, Georg, a másikat *Sóbri,* Józsi címmel. A *Schobri*-cikk szerint a rablóvezér magyar születésű volt, de Częstochowában, orosz Lengyelországban mészároskodott mindaddig, míg kedvesét féltékenységből meg nem ölte. Ekkor hazájába menekült, és haramiakapitány lett a bakonyi erdőben. 1837-ben elárulták búvóhelyét, s mikor az üldözésére kirendelt dzsidások körülfogták, „Praga mellett, Sümegh közelében" agyonlőtte magát. 1843-ban a *Kölnische Zeitung* azt a meglepő hírt közölte, hogy Schobri Észak-Amerikában, Charlestownban él mint patikárius.[29] 1838-ban vándorlott ki oda Hamburgon át, s egy német

---

[28] Az meg épp nem való, amit ugyancsak ez a közlés állít, hogy Simonyi gróf Haller tanácsára visszavásárolni igyekezett a reá nézve „súlyosan kompromittáló" könyvet, melyből így csak igen kevés példány jutott forgalomba. NAGY PÁL könyve Simonyira nézve éppenséggel nem kompromittáló, ami pedig a visszavásárlást illeti: ez a kötet mindig nagy számmal és egy-két forintért kapható az antikváriusoknál.

[29] J. G. KOHL már 1841-ben hallotta a bakonyi nép szájából, hogy Sobri Amerikába ment és ott él. (*Reise in Ungarn*, Drezda, 1842. II., 496.)

gyógyszerésznél kitanulta a mesterséget. - A párizsi *Gymnase Dramatique* színházban 1837-ben egy *Schubry, le brigand hongrois* című vaudeville-t adtak elő Deforges és Paul Duport szerzőktől; s e darab egyik bírálója azt írta: „*tout le monde sait aujourd'hui à quoi s'en tenir sur l'existence de ce fameux brigand hongrois, sorti tout armé de la cervelle d'un fort spirituel journaliste, qui a inventé bien d'autres*". (Ma már mindenki tudja, mint vélekedjék e híres haramia létéről, ki talpig fölfegyverkezve ugrott ki egy igen elmés újságíró, több ilyen alak kitalálójának fejéből.)

A *Sóbri*-cikk már KÁSZONYI DÁNIELnek ama regényes előadására támaszkodik, hogy a haramia tulajdonképen gróf L... József volt, ki szilaj kedvtelésből játszotta ezt a kalandos szerepet. Ez a L. gróf, egy Tisza melléki nábob fia, már sárospataki deák korában hallatlan csínyeket vitt véghez; majd édesatyja méneséből kötötte el a lovakat. Atyja nem bírt vele, hát Velencébe küldte a hajósiskolába; de a féktelen gyereknek ott sem volt maradása. Végre besoroztatták őt az I. svalizsér-ezredbe, honnan az Este-gyalogezredhez került, és mint hadapród, Péterváradon állomásozott. Itt báró Csollich tábornagy szigorúságát nem akarva tűrni, megszökött, és két évig nem volt nyoma. Épp ez időben (1836-1837) rettegtette Sobri az országot; s kétségtelen, hogy a haramia ő volt. Mikor később e dologról vele beszélgettek, nem is titkolta; sőt el-elmesélte egy-egy kalandját. Íme egy a javából:

„Pyrker László egri érsek egyszer levelet kap, melyben csak ennyi van: »Kérek tízezer forintot, majd magam jövök el érte.« Aláírás: *Sobri.* A megriadt érsek a hatósághoz fordul; hajdúkkal véteti körül palotáját, a cselédség fegyverkezik. Harmadnap pompás főpapi hintó kanyarodik be az egri palota udvarára, s a bakról leugró sujtásos huszár egy ibolyaszínű selyem reverendás, aranykeresztes püspököt segít le a kocsiból. Az érsek eléje siet az előkelő vendégnek, ki bemutatja magát, hogy ő nemrég kinevezett püspök, s tisztelegni jött a kegyelmes úrhoz. Pyrker patriárka-érsek nagy ebédet rendez a püspök tiszteletére. A két főpap a fekete-kávét egy hátsó szobában issza, tudományos beszélgetésbe merülve.

A püspök egyszerre felugrik az érsek mellől, az ajtónál terem, rátolja a závárt, és pisztolyt von elő a selyem reverenda zsebéből:

- Egy mukkanást se!... Én vagyok Sobri! Eljöttem a pénzemért.

Az érsek úgy megrémül, hogy mozdulni sem tud, de az álpüspök serkenti, felhúzván a pisztoly kakasát:

- Csak semmi teketória... Embereim itt vannak körös-körül, s ha én az urat megöltem, még a palotát is felgyújtják. Hát csak ide azt a pénzt, s tegyünk úgy, mintha semmi sem történt volna. Excellenciád engemet barátságosan lekísér a kocsimhoz, mely, mint láthatja, a kapu előtt áll.

Az érsek esze nélkül vette ki a pénzt egy titkos fiókból. Sobri nyugodtan megszámlálta, zsebre tette, aztán karonfogva ment le az érsekkel a sok pap és szolga hajlongó sorai között.

Az érsek maga segítette föl a hintóba kedves vendégét, ki az utolsó pillanatban egyszerre azt mondja:

- Valóban örülök, hogy a kegyelmes úr el is méltóztatik engemet kísérni egy kis darabon.

Pyrker érsek szó nélkül fölszáll, a kocsis a lovak közé vág, a hintó elrobog. A szegény kegyelmes úr jó egy óra múlva érkezett vissza gyalog, halálra rémülten, porosan. Sobri Andornakig vitte, ott tette le aztán az országúton."

Ezt az anekdotát, melyet WURZBACH is említ, KÁSZONYI DÁNIELtől hallottam; s ugyanő mondta nekem, hogy gróf L... József nem más, mint Luzsénszky József, ki neki, KÁSZONYI-nak, akárhányszor eldicsekedett vele, hogy ő volt a Sobri. Ez a tréfás úr épp úgy incselkedett barátaival, mint a többi gavallér, akikről azt suttogta a világ, hogy ők játszották a haramia-vezér szerepét. Mert a negyvenes években boldogot-boldogtalant belekevertek ebbe a mesébe.

A legelterjedtebb hit az volt, hogy Sobri nem más, mint Vay József gróf.[30] A betyár szűkebb hazájában, túl a Dunán, azt rebesgették ugyan, hogy Sobri voltaképpen a becsehelyi Csúzi család egy elzüllött fia, aki a harmincas évek elején az apai fegyelmet nem tűrve, nekivágott a világnak, bujdosott, a Bácskában csikós volt, s csak tíz év múlva tért vissza, elfoglalni dús örökét; de a nagy általánosság mégis Vay Józsit sejtette Sobriban. A gróf azzal tréfálta meg a világot, hogy úgy tett, mintha maga is hinné ezt a mesét. És e mendemonda épp úgy meggyökeresedett, mint az erdélyi, mely a híres Fatia negra oláh haramiát egy személynek tartotta a farkadi Nopcsa báróval. (JÓKAI MÓR *Szegény gazdagok* regénye [1859] e kétalakúság körül forog.) Mondom, országszerte komolyan hitték, hogy Sobri Vay József gróf; és bár kétségtelen, hogy a rablóvezért 1837-ben agyonlőtték, a világ halálában sem akart hinni. Évtizedekig kísértett a *Kölnische Zeitung* ama bolond híre, hogy Sobri Amerikában él mint patikárius. Most már azt mondta a hír, hogy New Yorkban lakik, a Broadway-n fényes patikája van. Ezt a dolgot az édesapám még 1862-ben is hallotta Londonban Rónay Jácinttól és Kmety tábornoktól, akiknek viszont amerikai emigránsok beszélték; mert azok is hitték. És járta ez a mendemonda még a hetvenes évek végén is, Sobri Jóska veszte után negyven esztendővel.

Hát New Yorkban lappanghatott valami magyar, aki nem szeretett a múltjával dicsekedni, és lehetett akár patikárius is; de a Dunántúl híres haramiája nem volt, mert Sobrit, mint EÖTVÖS KÁROLY *Budapesti Hírlap* 1887. októberi számaiban egy tárcaciklusban bebizonyította, 1838. február 16-án agyonlőtték Somogy és Tolna határán, a lápafői erdőn.

... De hát ki volt Sobri? Eötvös Károly kutatásai arra is megfelelnek. Sobri egy Vas megyei, endrédi kovácsnak a fia volt, és igazán Pap Józsefnek hívták. A Sobri csak álnév, melyet a haramia-élethez választott. (Megjegyzem a magam részéről, hogy én egy felcsúti öreg parasztól, ki e haramia idejében legényember volt, a névnek „Zsubrik” változatát is hallottam.) Valamint hogy a szegénylegények mindig szerettek *nom de guerre*-ekkel[XXX] élni, a „becsületes nevök” megkímélése végett. Így volt a Sobri Jóska társai között Mógor, Zsidó, Fűmag, Kalarábi, Francli, Virrasztó, Liliom, Csuka, Görhes, Cifra. Ezek is mind álnevek. És valószínű, hogy Milfajt (másképpen Milfai) Pap Andor, Király Jancsi, Pityerész Istók sem igazi nevek. Volt Sobrinak több legénye, szökött katonák, akiket csak keresztnéven ismertek.

Az endrédi kovács fiából úgy lett haramia, hogy egyszer disznót lopott. Ritka szép legény volt, elkényeztették a falubeli leányok, menyecskék, szeretett szépen öltözködni, a kocsmán mulatni; s hogy pénzhez juthasson, tolvajságra vetemedett. Megcsípték, börtönre ítélték; mikor kiszabadult, megint lopott, megint a vármegye kezére került, s ott mint csinos, tiszta, ügyes fiú, a várnagy konyháján mint pecsenyeforgató szolgált. Innen szökött meg, és Fényes Istók nevű pajtásával kirabolta a kolomposi számadó juhászt. Társát elfogták, fölakasztották, ő maga megugrott. Ez történt 1835 májusában; ettől fogva lett Sobri Jóska erdőn bujdosó haramia. Első társai Milfajt, Mógor, Király Jancsi, Pap Andor és Francli voltak. A banda közel másfél évig Vas, Sopron és Győr vármegyében garázdálkodott rabolva, míg végre Sopron megye 1836 nyarán katonaságot kért, sőt valóságos népfelkelést indított Sobri ellen,

---

[30] Fia gróf Vay Ábrahám valóságos belső titkos tanácsosnak, Máramaros vármegye főispánjának; sz. 1806, Felső-Vadászon, † 1865, Bogáton. 1848-ban honvéd őrnagy volt.

kihajtván üldözésre a föld népét is. Sobri ekkor átvonult Veszprém és Győr megyébe, s végrehajtván a tüskevári és tornai rablásokat, elhatározta, hogy nagy számra fölszaporodott seregét két részre osztja. Felének, Milfajt vezetése alatt, átadja Veszprém, Fehér és Komárom megyéket, maga pedig megtartja Győrt, Vast és Zalát.

Mielőtt azonban e szándékát megvalósította volna, még két nagy rablást követett el. Kónyban az uradalmi számtartót megrohanta, és elvette tőle a fegyvereit, ezüstjét, ékszereit meg a győri káptalan pénzét. E rablást 1836. október 10-én vitte véghez huszonnyolcad magával. December 8-án este Veszprém megye északi részén a szolgagyőri kastélyba tört be, és kirabolta Hunkár Antalt, a vitéz inszurrgensezredest. A cselédséget előbb összekötöztette, és a pincébe hányatta, aztán magát a kastély urát rohanta meg, és összeharácsolt mindent, ami a házban volt, még az úrnő ujjáról is lehúzgálta a gyűrűket. Hunkár ez eset után felment Bécsbe V. Ferdinánd királyhoz és József nádorhoz, és kemény hangon követelte, hogy őt, a nemesembert, ki vérét áldozta fejedelméért, az ország védje meg a haramiák ellen. Hunkár fellépésének lett foganatja, mert valóságos sereget indítottak kilenc vármegyéből Sobriék elfogására. Milfajt ez alatt Komárom megyében fosztogatott, de egyszer véletlenül keresztüllőtte a combját, magával jótehetetlenné lett, és kézre került. 1836 karácsonyának szombatján akasztották föl Veszprémben. Mógor és Király január 5-én került melléje a bitófára.

Eközben egyre folyt a szegénylegények üldözése, és Sobrinak több társa került kézre. 1837. február 16-án történt a lápafői összeütközés, melyben Sobri elesett. Lápafő Tolna megyében fekszik, de egészen a somogyi határon. Erdős vidék. Sobrit Tamási és Szakcs felől szorították oda. Körös-körül nyomában volt nyolcvan zsandár, fél század dzsidás, a megyékből kirendelt népfelkelés és vagy huszonöt fiatal nemes, akik önkényt, kalandra vágyva vettek részt az üldözésben. Sobri mintegy tizennegyed magával lehetett. Társaival együtt el volt szánva, hogy nem adja meg magát mindhalálig. „Az én kezemen még más vére nem szárad - mondta Sobri -, én csak egyszer fogok vért ontani.” „A magáét értette alatta” - írja EÖTVÖS KÁROLY. „Egy kis patak van ott a lápafői határban, a Magyarád patakja, amelynek egyik oldalán letarolt ritka vágás, másik dombos oldalán ritkás szálas erdő volt akkor. Havas és zúzmarás volt az erdő. Pandúrok és felkelők messze maradtak, de a lovasság s a lovas csendbiztosok nyomon üldözték Sobrit. Ez a patak mögé, a szálas erdő szélére vonult társaival, s bízva abban, hogy a lovasság a gyöngén befagyott patakon talán nem tud áthatolni, ez állásból több mint egy órán át folyton tüzelt a támadókra. A támadók sűrű tüzelése alatt egyik embere a másik után esett el vagy sebesült meg. Végre közelegtek minden oldalról a pandúrok is. Ezt az ulánusok bátor kapitánya is észrevette, ő pedig nem szerette volna, hogy a híres haramiavezért ne ő kerítse birtokába, hanem a pandúrok. Megsarkantyúzta tehát lovát, s egy közlegény kezéből kikapott lándzsával Sobri felé rúgtatott, s nekiment a pataknak. Sobri ezt jól látta. Puskáját megvizsgálta, s a legbiztosabb lőtávolban arcához emelé, hogy a kapitányt lelőjje. Azonban egy pillantással körülnézett az üldözők nagy seregén, villámgyorsaságú elhatározás lobbant föl benne, archoz emelt puskáját leereszté maga mellett a földre, s egy pisztolyt rántván elő, magát szíven lőtte. Egyetlen hang, egyetlen mozdulat nélkül rögtön meghalt. Piros vére befesté a havat körülötte.” (EÖTVÖS KÁROLY)

Sobri elestével társai megfutamodtak, akik még épen valának. Négy meg volt halva, Varga Pistát sebesülten elfogták, Rece Marci és Liliom Peti gyorsan eltűnt az üldözők látköréből, Pap Andort még sokáig látták, amint ment fölfelé a hegynek, s száznál több lövés ment utána - eredménytelenül. Ezzel be volt fejezve Sobri élete. De be volt-e hát? Vajon Sobri Jóska volt-e valóban az az elszánt legény, aki ott szíven lőtte magát? Ez a kérdés a túladunai körökben, sőt országszerte is beszéd tárgya volt éveken át, és nagyon sokan élnek, akik ma is hiszik, hogy nem Sobri volt az, aki ott a lápafői erdőben meghalt.

Akkoriban nem volt még vizsgálat, boncolás, jegyzőkönyvcsinálás. A holt betyárt eltemették ott, ahol vére kiomlott. De az bizonyos, hogy nála volt Hunkár legszebb, aranyveretes, dömöckölt puskája, és szűrkötő gyanánt ugyancsak a szolgagyőri rablásból került drágaköves mentecsatot viselte. A zsákmány e legértékesebb része csak a haramiavezérnek juthatott. Más bizonyíték, hogy a halott csakugyan Sobri volt, később elfogott társának, Rece Marcinak vallomása, ki halálos óráján is erősítette, hogy az a szép fiatal legény, aki Lápafőnél agyonlőtte magát, az ő vezérük volt. Egy ellenvetés van arra nézve, hogy Sobri meghalt a lápafői erdőn. Az ütközetben kézre került társa, Varga Pista, kivégzése előtt is megmaradt amellett, hogy Sobri még él. De ez a betyár vagy hazudott, vagy tévedett. A haramiavezér 1837. február 16-ika után csak a mendemondákban élt. Nyomát sem látta többé senki. Egész bandájának kiirtása még sok időbe került. Pap Andor eltűnt; azt regélték róla, hogy jó útra tért, és mint igaz ember halt meg, élemedett korában.

BAKSAY SÁNDOR azt írja nekem, hogy ő Pap Andort látta és ismerte 1849-ben. Harasztiban - Siklós mellett - kanászkodott. Mindenki tudta róla, hogy ő a Sobri Pap Andorja. Az öreg folyvást az Andor néven élt, s a helyi szokás szerint nem is nevezte magát Andrásnak, Andrisnak, Bandinak.

VAHOT IMRE 1846-ban Baltaváron látta a báró Mikos széplaki pusztáján lakó hetvenöt éves Pap *István* kanászt,[31] Sobri József atyját, kit, mint maga mondta, azért neveztek el Sobrinak, mert Sobor nevű majorságból költözött át az endrődi majorba. Az öreg még abban a hiedelemben élt, hogy fia nem halt meg; s tagadta, amit az időben híreszteltek, hogy ti. az agyonlőtt betyárban ráismert fiára. VAHOT azoknak hitt, akik az állították, hogy Sobri, miután bandáját szétverték, Szlavóniába bujdosott el, s ott lappangott mint kanász. (*Magyar föld és népe*, 1848. I. f.)

Batthyány és a gyújtó

[...]
A gyújtó feltalálásához egy furcsa mendemonda kapcsolódik, melyet kevesen, de arra elegen ismernek, hogy minden bolondsága mellett is méltó legyen az említésre. E mese szerint a nevezetes magyar találmánynak része van abban, hogy gróf Batthyány Lajos miniszterelnököt kivégezték. A pragmatika valóban mindmáig hiába keresi az okot: miért kellett elvéreznie ennek az ártatlan és erős dinasztikus érzelmű főúrnak. És mikor az oknyomozás megakad, legott előterem a mendemonda. - Gróf Batthyány 1835-ben Bécsben mulatott, és sokat fordult meg a magyar testőrök között. E daliák furcsa romantikus dolgokról suttogtak akkoriban. Hogy ismeretlen, de alkalmasint magas rangú hölgy a magyar tisztekkel olyan légyottokat rendez, aminők csak a régi német rémregényekben szokásosak: a szép leventéket félig-meddig raboltatja magának, bekötött szemmel viteti őket senki sem tudja, hová, vak, sötét szobában fogadja a látogatást, és a kaland hősei sohasem sejtik, kinek kegyében részesültek. - Batthyány gróf egy este a régi Bécs egy néptelen utcájában járt. Egyszerre hozzácsatlakozik egy jövevény; szemig lehúzott nagy kalapjával és orrig feltűrt köpenyeggallérjával éppoly elburkolt, mint valami álarcos. „Asszony forog szóban” - súgja. „Jöjjön velem. Szálljunk abba a kocsiba. Ne tartson zsiványok kelepcéjétől. Nem látja, hogy egyenruhás rendőrök állanak a

[31] A nép is mindig kanásznak tudta Sobri apját. „...az fegyver nem fogja, kanász az Zsubri apja” - mondja az egykorú parasztballada. Babonás hit, hogy a kanászfajtát nem járja a golyóbis.

kocsi körül?" Beszállanak. Ekkor a rejtelmes ember kendőt vesz elő: „Be kell kötnöm a szemét, gróf úr." A kocsi pedig robog, ki tudja, merre, teljes fél óráig. Végre megérkeznek. Az ismeretlen vezeti a magyar főurat folyosókon és lépcsőkön, lépcsőkön és folyosókon. Aztán nyílik és záródik egy ajtó. A kötelék lehull a szemről; de koromsötétség van. És nemsokára egy nő közelsége érzik... Ekkor a gróf előveszi a zsebéből a csodálatos „cündhölclit", melyet Irinyi János alig egy hete, hogy föltalált, meggyújtja - talán épp azzal a mozdulattal, melyet a franciák maguknak vindikálnak -, és a lángot a nő arcába tartja... És meglátja, hogy ez a nő igen előkelő rangú hölgy... Nos, így szól a mendemonda, ez a hölgy akarta, követelte Batthyány vesztét még tizenhárom év múlva is. A magyar miniszterelnök áruló módon történt elfogása és kivégzése, ez az oktalan vérengzés a megalázott asszony bosszúja volt. - Ez a könyv, igaz célja mellett, arra is való, hogy megőrizzen olyan dolgokat, amelyek nemigen kerülnek papirosra, mióta *Historiai arcaná*kat írni nem divat. Néha a legképtelenebb hazudság is korfestő, mert nagy szeretetre, nagy gyűlölségre vet világot; s ilyenkor, ha tárgyában valótlan is, igazat beszél.

Mit Rebellen unterhandle ich nicht

Windisch-Grätz Alfréd herceg híres „*mit Rebellen unterhandle ich nicht*"-jéről[XXXI] közönségesen azt vélik, még történetírók is, hogy e dölyfös szavakat az osztrák fővezér az 1848-i országgyűlés ama küldöttségének mondotta, mely 1849. január 3-án járt nála a bicskei táborban. Igaz, hogy Windisch-Grätz a küldöttség tagjai közül gróf Batthyány Lajost nem akarta fogadni, s csak Deák Ferenc, Lonovics József, Majláth Antal és Majláth György járulhattak eléje; ama híres szállóigét azonban nem ez alkalommal mondotta. A bicskei táborban ő csak „*unbedingte Unterwerfung*"-ot követelt. „Majláth György országbírája - írja DEÁK FERENC az országgyűléshez 1849. január 4-én intézett jelentésében - előadá, hogy mi a magyar országgyűlésnek küldöttei vagyunk, s erre a herceg főtábornok azonnal azt felelte, hogy ő a magyar országgyűlést el nem ismeri, minthogy azt ő felsége feloszlatta. Elmondá mégis az ország bírája béke-kiegyenlítésre célzó kiküldetésünket, de a herceg főtábornok határozottan azt válaszolá: hogy azok után, mik az országban történtek, sem fegyvernyugvásról, sem bármi egyéb egyezkedésről szó sem lehet, hanem egyedül csak feltétlen alávetésről *(unbedingte Unterwerfung).* Ő az országot fegyverrel fogja elfoglalni, katonai kormányt hozand be, s majd akkor ő felsége fogja elhatározni a jövendőre teendőket. Most azonban ő felségéhez sem bocsát minket, mert őtet ő felsége teljhatalommal ruházta fel, s ő felsége sem adna egyéb feleletet. Ő tehát tanácsolja, hogy feltétlen alávetéssel igyekezzünk kegyelmet nyerni ő felségénél" stb. Windisch-Grätz a „*mit Rebellen unterhandle ich nicht*"-tel Ivánka Imre honvédezredest és Dobay nemzetőr-főhadnagyot utasította vissza, kik 1848 októberében Kossuth amaz, a parendorfi főtáborszálláson kelt, Pázmándy Dénestől és Csányi Lászlótól is aláírott levelét vitték meg neki, mely az ország jogait adja elő.

A szent korona és Bónis Sámuel

Sokan ismerik és ma is hiszik azt a mendemondát, hogy Bónis Sámuel (sz. 1810, † 1879), mikor a koronát 1848 utolsó napján Budáról Debrecenbe szállította, Szolnokon túl nem egészen bátorságos helyeken utazván, óvatosságból a fejére tette a szent ereklyét és bárányborsüveget húzott rá. Midőn a szent koronát 1880 májusában tudományos vizsgálat alá vették, épp én voltam az, aki ez anekdotát fölelevenítette a sajtóban. BÓNIS SÁMUEL

ÖZVEGYE, DARVAS ERZSÉBET úrasszony, akkor a *Hon* május 14-i számában megcáfolta a bárányborsüveg mendemondáját, s egyszersmind igen fontos adatokkal szolgált a korona Debrecenbe szállítását illetőleg. Ez adatokat IPOLYI ARNOLD felhasználta a szent korona monográfiájában, s az egész történetet így adja elő:

„1848. december 30-án a Honvédelmi Bizottmány meghagyásából annak elnöke, Kossuth Lajos, nyílt rendeletet intézett Bónis Sámuel képviselőhöz, őt mint országos biztost kirendelve, hogy Ürményi Ferenc koronaőrt felszólítsa a koronának s a többi koronázási jelvényeknek vele egyértőleg vagy nélküle is, őrizet mellett egyelőre Debrecenbe, aztán pedig oda, ahová tanácsosnak látandja, elszállítására. Bónis budai lakásáról rögtön a várba ment, hogy Ürményi koronaőrt értesítve, a korona átvételére a készületeket megtegye. De egyelőre a Dunán áthozatala nagy nehézségekkel járt. A Duna beállott volt, a legszükségesebb közlekedést a Lánchíd tartá fönn, melyre még csak ideiglenesen, nagyjából voltak padlók lerakva az ágyúk átszállítására, mit a híd végén ki nem egyenlített mély üreg nehezített. Bónisné asszonyság avégett átment a kormányelnökhöz, hogy őt e nehézségekről tudósítsa. Azonnal kiadatott a rendelet az üreg betöltésére, és Bónis saját üveges hintajába fogatott, hogy a koronát rajta áthozzák. Az alatt Bónis a koronát átvéve, kíséretére a koronaőrség huszonnégy gránátosát kirendelve föleskette. A hintón azonban a korona ládája csak úgy fért el, hogy az üvegek levétettek, s mind a két felől oldalt menő őrség a ládát tartva támogatta. Ekképp szent István koronája mintegy elsőként szállíttatott volna át a Lánchídon. Bónis a koronát a vasúti pályafőig kísérte, hol különvonatot rendelt számára Szolnokig. Innét Debrecenbe szállítva, ott Kossuthnak átadta."

IPOLYI ARNOLD ez előadását kiegészítem BÓNIS SÁMUELNÉ említett közlésének következő érdekes részletével: „Midőn a vonat indulófélben volt, a nagy sürgés-forgás közepett egy úri ember férjemnek azt súgta: »Uram, innen kétfelé vezet az út, egy Vácra, a másik Szolnokra; ha az úr reá áll, Vácon szép százezreket nyerhetne«. (Akkor éppen az osztrák hadsereg volt Vácon.) Erre férjem zsebéből egy pisztolyt húzván elő azt mondá: »Ha a vonat nem Szolnok felé indul, a golyó, biztosítom, találni fog.« - »Uram, csak tréfa volt!« Férjem felelete volt: - »Én is tréfából gránátosokat rendelek az úr mellé, akik az indulást szemmel tartják.« És így esküjéhez hű lévén, mint mindig, a koronát Debrecenbe szállítván, azt Kossuthnak a városházánál általadta, és ő másnap Nyíregyházára indult, mint Szabolcs megyei kormánybiztos. A Lánchídon a szent korona volt az első, ami a kocsin átjött, és azon kocsit a Kölber kocsigyártó raktárában egy Budáról jövő bomba zúzta szét."

Ezek után alig kellene említeni azt a mesét, mely Bónis Sámuelné halálakor (1900 május elsején) bukkant föl a sajtóban, hogy a szent koronát ez a nemes úrnő csempészte Budáról Debrecenbe, a krinolinja alatt.

A szent korona Kossuth fején

Az a mendemonda, hogy Bónis Sámuel a fején vitte a szent koronát Debrecenbe, eszembe juttat egy ma is gyakran emlegetett pletykát: hogy Kossuth Lajos 1848 telén a budai várban, felesége előtt magára szedte az összes koronázási ékességeket. Komoly ember alig tehet föl ily gyermekességet komoly emberről; de viszont az is bizonyos, hogy akinek a kezében van egy korona négy fal közt, nehezen állhatja meg, hogy ne próbálja föl a diadémot, már csupa kíváncsiságból is. Íme Szemere Bertalan maga is megvallja, hogy ezt a dolgot megcselekedte. Mikor 1849 augusztusában Aradon a koronázási ékességek nála voltak, 10-én a klenódiumok ládáját lakatossal kinyittatta, és megvizsgálta az összes kincseket. Az időben szájrul szájra

járt, hogy V. Ferdinánd a koronát súly miatt (2056 gramm) alig bírta el fején; Szemere Bertalan, kideríteni ezt a kérdést, fölpróbálta a koronát, és meggyőződött róla, hogy viselésre csakugyan nem való.

Hogy az első kocsi, mely a Lánchídon átment, a szent koronát szállító hintó volt, BÓNISNÉ közlése előtt is mindenek tudták. Sőt némelyek azt állították, hogy a Lánchíd ekkor nyílt meg a forgalomnak, s a korona hintaja után a nép mint az áradat tódult a hídra. Ez nem igaz. A Lánchidat, mint a fönt olvasható előadásokból kiderül, akkor még csak pallók tették járhatóvá. Nem közlekedtek rajta még több mint tíz hónapig, s ünnepies megnyitása 1849. november 20-án[32] déli 12 órakor történt meg. Az első, aki átment rajta - Haynau volt, Geringer báró polgári adlátus és a fényes generalitás kíséretében. Katonák hosszú sora állotta végig a hidat, s a *Gott erhalte* harsogott. Éjfélig ingyen járhatott rajta a nép, s föl is használta az alkalmat, seregestül vándorolván Budára és Pestre; „de - írja a *Magyar Hírlap* 1849. november 21-i számában - holnaptól kezdve mindenki, még a nemesember is fizet rajta".

A Lánchíd kőoroszlánjai

Ki nem tudja, hogy a Lánchíd négy méltóságos kőoroszlánjának nincsen nyelve, éspedig azért nincsen, mert a szobrász elfelejtett csinálni! Ezt a hibát jó soká nem vette észre senki - így szól a mendemonda -, míg végre egy vargainas elkiáltotta magát: „Nini, az oroszlánoknak nincs nyelve!" Ekkor aztán ország-világ észrevette, és kacagta a művész feledékenységét. A szegény művész pedig kétségbeesett szégyenében s még aznap este beleugrott a Lánchíd közepéről a Dunába. Ő volt a „hídavató," az első öngyilkos, aki e világcsodát választotta utolsó útjának. - A vargainas, ki minden hibát elébb lát meg, mint az egész tudákos világ, valóságos legendás alak; de a lánchídi vargainasnak még a nevét is tudta a világ. Frick Jakabnak hívták, s mikor 1897 novemberében Pinkóc túladunai faluban mint öreg ember meghalt, elsiratták az újságok. „Fölfedezése: hogy az oroszlánoknak nincsen nyelve, gyorsan terjedt el. Egész Pest erről beszélt, s Marschalkó János szobrász sok gúny és csúfolódás tárgya lett. Egy darabig csak tűrte, míg aztán egy este, mikor megint bosszantották, nagy haragosan azt mondja: „No, hát fogadjunk ötszáz forintba, hogy mikor az oroszlán úgy tartja a száját, mint az én kőoroszlánjaim, nem is látszhatik a nyelve, mert mélyen lenn fekszik."

A fogadás megtörtént, és Marschalkó elvitte a barátait egy menazsériába, mely az István téren ütött tanyát, s ott aztán bebizonyította, hogy neki van igaza. Az ötszáz forintot a művész jótékony célra adta." (*Pesti Hírlap*, 1897. nov. 28.) Eddig az anekdota, melyből az sül ki, hogy a lánchídi oroszlánoknak csakugyan nincs nyelve. Hát csakugyan nincs? Ez a kérdés gyakran megfordul a fejünkben, mikor átmegyünk a Lánchídon. Alulról nézve az oroszlánok félig kinyitott, hatalmas szájában ürességet látunk a fogak között, ha épp verebek nem ugrálnak benne. Az oroszlánoknak azonban mégis van nyelve; természetesen nem akkora, hogy lássák, mert ilyen művészietlen dolgot bizony nem faragott volna e szép szoborművek alkotója, Marschalkó János. Az az országossá lett mendemonda, úgy tudom, teljes világéletében igen bosszantotta a művészt. „Nem vagyok én húsfüstölő, aki a nagy nyelveket keresgéli" - mondotta még 1883-ban bekövetkezett elhunyta előtt is. Mert az öreg művész, bár bántotta, hogy mindig évődnek vele az oroszlánnyelvek miatt, mégsem lett öngyilkos, hanem az aggok szép csendes halálával, végelgyengülésben múlt ki a világból.

---

[32] Tehát nem 21-én, mint a két oroszlán talpkövére vésett felirat hirdeti.

Képeken, szobrokon, épületeken mulatságos hibákat keresni, ősrégi mulatsága a népnek. Már Apellesz egy képén is fölfedezte a varga, hogy valamelyik alak cipőjén egy fűzőlyukkal kevesebb van kelleténél. A folklór mindenütt emleget templomokat, amelyeknek elfeledtek ajtót vagy ablakot csinálni. Örökké megújuló anekdota hőse a szerencsétlen piktor, aki császároknak és királyoknak cudar szórakozottságában a jobb oldalára festi a kardot, s aztán szégyenében elemészti magát. De a nép malíciája olykor igazi hibákra is bukkan. Így az 1891-ben leleplezett bécsi Radetzky-szobron már első nap észrevették, hogy a marsall nem ülhet a nyergében biztosan, mert a művész a ló hasa alá elfeledt terhelőt csinálni. E mulatságos hibát aztán később ki is javították.
[...]

Damjanich kivégzése

Szinte kiirthatatlan az a hit, hogy a bitófán halt kilenc aradi vértanú közül Damjanich tábornokot végezték ki utolsónak. (HORVÁTH MIHÁLY is ezt írja *Magyarország függetlenségi harcá*nak történetében.) A kilencedik vértanú azonban gróf Vécsey Károly tábornok volt, éspedig azért, mert az osztrák különösen gyűlölte őt Temesvár megvétele miatt. Damjanich Jánost nyolcadiknak hagyták. Mikor Urticka, a cseh porkoláb, leszállította őt a szekérről, melyen lábatörötten ült, a hős ezt mondta: „Már azt hittem, én leszek az utolsó; pedig a csatákban mindig elül szoktam járni.” Az ellenben igaz, hogy Damjanich, a bitófa felé mentében eldobta mankóit: „Úgysem lesz többé rájok szükségem” -, s hogy midőn Mayer brünni hóhér a nyakára tette a kötelet, így szólt a bakóhoz: „Csínyján bánjék a szakállammal, mert világéletemben nagy gondot viseltem rá.”

Hentzi

Hentzi Henrik tábornokot, Budavár osztrák védőjét, életében és halálában gyakran illették a hazaárulás vádjával: hogy ti. magyar származású létére küzdött ellenünk. A generális magyar eredete mendemonda, mely egyrészt abból keletkezhetett, hogy Hentzi Debrecenben született (1785. október 24.). Ez puszta véletlenség. A legmagyarabb város úgy lett e szomorú emlékű katona bölcsejévé, hogy svájci eredetű atyja, Lajos, szintén osztrák zsoldos, épp Debrecenben állomásozott születésekor.[33] A mendemonda keletkezésének másik oka alkalmasint a Hentzi[34] név magyaros hangzása. Henc község ugyan nincs az országban: de van Hencida, s a Dunántúlnak ismert úri családja a nyilván hienc eredetű Henc. Mindezek a dolgok megtévesztették az embereket, akik aztán magyart sejtettek a szabadság földéről származó osztrák katonában. Hentzi Henrik egyenes leszármazottja[35] annak a Hentzi Sámuel nevű svájci békétlennek, aki a múlt század negyvenes éveiben forradalmat akart támasztani a kormány ellen, és vérpadon végezte életét. Hentzi Sámuel 1701-ben született Bernben. Pályáját mint tisztviselő kezdte a sóházak körül, aztán olasz katona lett, és mint kapitány szolgált a modenai herceg csapataiban.

---

[33] Ez a Hentzi Lajos mint a János főherceg dragonyosok ezredese halt meg.

[34] Franciák és németek írása szerint hol Henzi, hol Henzy, hol Hentzi, hol Hentzy. Nálunk többnyire Henczinek és Henczynek írták. Ő maga a Hentzi ortográfiát követte.

[35] WURZBACH azt sejti, hogy unokája.

Visszatérve hazájába, 1744-ben többed-magával azt követelte, hogy a város tanácsába a nem patrícius családok tagjai is beléphessenek. Bern városa erre száműzte Hentzit, ki Neuchâtelbe ment, s ott egy *Messageries du Pinde* című szatirikus verskötetet adott ki. Egy év múlva megengedték, hogy visszatérjen Bernbe. Hentzi később a városi könyvtáros állásáért folyamodott; helyette azonban egy tizennyolc éves patrícius-sarjat választottak meg. Az elkeseredett ember most összeesküvést indított az alkotmány ellen; diktátor akart lenni; de szándéka kitudódott, és Hentzi Sámuelt 1749. július 17-én két társával együtt lefejezték. Följegyzik róla, hogy bátran halt meg. Mikor az ügyetlen hóhér másodszor csapott a nyakához, azt mondta: „Minden hitvány ebben a köztársaságban, még a bakó is." Lessing tragédiát kezdett írni Hentzi Sámuel sorsáról; de a műből csak töredékek készültek el. Különös véletlen, hogy az egyenlőség és szabadság svájci hősének kivégzése után épp száz évvel: 1849. május 21-én esett el Buda várában leszármazottja, ki az elnyomás szolgája volt.

A Debrecenben megjelent *Esti Lapok* szerint (1849. 79. szám) Hentzi utolsó szava ez volt: *Die Ungarn sind brav.*[XXXII] Ennek semmi bizonysága sincsen.

A Lánchíd felrobbantása

[...] A Lánchíd felrobbantásának kísérletét ellentmondóan adják elő a szóbeli hagyományok, az egykorú hírlapok, a történetírók. Egyes szóbeli hagyományok szerint a robbantó kísérlet a budai hídoszlopon történt. E hídoszlopon, a vízmérő rovátkok fölött, egy nagy fekete folt van ma is; sokan azt hiszik, hogy ez a fellobbant puskapor nyoma, pedig nem egyéb, mint a hídról leszórt szemét és sár szennye. Mások a hídoszlop déli oldalán, a felső párkányhoz közel levő csorbulást gondolják a robbanás emlékének; holott azt a lyukat csak a Gellérthegyről rosszul irányzott honvédágyú ütötte a kőben. Némelyek a hídoszlopon egy vörösréz srófot mutogatnak: hogy az jelöli meg a helyet, ahol az Alnoch aknája volt; ez a sróf pedig csak arra való, hogy rácsavarják a nivelláló eszközt, mikor a hídon lejtőméréseket végeznek. Fürkészőbb elmék úgy gondolták, hogy az osztrák ezredes attentátumát a híd legérzékenyebb helyén: az egyik (éspedig a budai) lánckamrában követte el. Akadtam olyan emberre, aki azt állította, hogy ő lent járt a lánckamrában, ahol még most is látni a rosszul készített akna robbanásától kiszakadt köveket, sőt a fehér kőfalon az ezredes vérét. HEVESI LAJOS azt írja *Budapest és környéke* (Budapest, 1873) című, tévedésektől különben példásan ment könyvében: „Alnoch égő szivarját dobta azon lőporos hordóba, mely a Lánchíd oszlopába fúrt aknával vezeték által össze volt kötve."

Csoportosítom az egykori hírlapok följegyzéseit. A *Pesti Hírlap* 1849. május 22-i számában ez van: „A budai hídfőt Auer ezredes légbe akará röpíteni, hanem az csak keveset sérült, de a gaz barbárt eltalálta az isten bosszuló keze, mert a felröpült pár kő őt sújtá agyon és csonkítá meg. Budára átmenni azonban még sem szabad." Két nappal később ugyane lap ezeket írja: „Auer ezredes jellem volt. Bizonyos vesztére veté a mázsa lőporral telt hordóba égő szivarát. Véghetetlen szerencsére csupán ezen egy hordó lobbant föl s nem a hídfőbe rakott többi tizenhárom is s így a hídnak csak igen csekély sérülése történt." A kolozsvári *Honvéd* pesti levelezője a lap május 26-i számában így ír: „Auer ezredes a hídfő aknáiban volt nagymennyiségű lőport meggyújtotta, hogy a Lánchidat légbe röpítse. Azonban, talán mert állítólag Clark, a főmérnök, az irtózatos tervet meghiúsítandó, titkon vizet öntetett a lőporba, a híd igen kevéssé sérült meg. Hanem a gazember elvette érdemlett jutalmát, mert a felrepült egy pár kő agyonsújtotta." ÁBRÁNYI EMIL a Debrecenben megjelenő hivatalos lap, a *Közlöny* május 24-i számában így ír: „Láttam az olasz ezredes holttestét, ki a hidat légbe akarta röpíteni.

Iszonyúan lakolt a gaz vandál bűnkísérletért. Jobb karját és oldalát egészen elvesztette." A *Pester Zeitung* május 24-i számában ez van: „Hentzi és méltó kollégája Auer vagy Alnoch ezredes tegnapelőtt egész nap közszemlére volt kitéve a General-Commando épületében egy folyosón, széttört székek, íróasztalok, cserepek, papirosok és rongyok között. Auer ezredes egy rézsút föltámasztott széttört ajtón feküdt. Ez a látvány egymaga alkalmas volt arra, hogy a pestbudai közönség bosszúérzetét kielégítse." Néhány sorral alább: „Mint halljuk, Auer vagy Alnoch ezredes saját kezével gyújtotta meg a puskaport, mert az erre kirendelt négy horvát nem akarta magára vállalni ez ocsmány műveletet." Mint látható, az egykori följegyzések még a merénylő nevét sem tudják, s csak a *hídfőbe* rakott hordókat és aknákat emlegetnek, de igen határozatlanul, mert a hídfőhöz tartozik a lánckamra is.

Hasonlóképpen beszélnek az összes történetírók, sőt GÖRGEY ARTÚR maga is ezt írja május 23-i hivatalos jelentésében: „Az ellenség a győzelmes ostromlás végperceiben még az utolsó cudarságot is elkövette, s a Lánchídon alkalmazott aknákat (Mienen) elsütötte." Hogy ezek az aknák, hordók hol voltak, s hogy miképpen történt a gonosz kísérlet, arra nézve hallgat.

A Lánchíd megsemmisítésének sötét gondolata nem Budavár elvesztésekor támadt az osztrákok fejében; rég forralták e szándékot, fenyegető és bosszúálló sakkhúzásnak tartva fönn a magyarok drága kincsének, a remekműnek megsemmisítését. Már április 22-én hirdetmény volt a falakon, mely szerint Welden táborszernagy kijelentette a hatóságoknak: ha a császári hadak békés és rendes kivonulása Budapestről háboríttatik, kénytelen lesz a virágzó Pestet és a Lánchidat elpusztítani. Hentzi a fenyegetést ismételte május 2-i parancsában, a világ nyolcadik csodájának nevezve a Lánchidat, melyet „vérző szívvel bár", de saját kezével röpít levegőbe, ha kell. GÖRGEY ARTÚR a felhívásban, melyet válaszképpen Hentzihez intézett, ezeket írja: „Ha pedig ön az úgynevezett Budavárnak végsőig való megvédésével összekötendi a Lánchíd megrontását, vagy Pestnek bombázását, honnét ön megegyezésünk folytán megtámadástól egyáltalán nem tarthat, s mely tett nyilván csak alávalónak lenne mondható, akkor önnek becsületszavamat adom, hogy a vár bekövetkezett megvétele után az egész várőrség kardra fog hányatni."

Clark Ádám főmérnök (sz. 1814, † 1866) e baljóslatú hírek hallatára elhatározta, hogy remekművét mindenáron megvédi a pusztulástól. A tudomány fegyveréhez nyúlt. Jól tudta, hogy a híd legsebezhetőbb oldala az a két mély üreg, ahol a láncok végződnek, s ahol a robbanás tönkretehetné az egész szerkezetet. Clark ennek elhárítására felhasználta a Lánchíd építésének egy megszüntethetlen hibáját, hogy ti. a lánckamrákban a talajvíz felszivárog. A talajvizet vagy egy méter magasságig engedik felszállani, azután kiszivattyúzzák. Ezt a műveletet ma is rendesen végzik.[36] Clark az ostrom idejében nem szivattyúzatta ki a vizet, hanem minél magasabbra engedte emelkedni; és hogy az osztrákok se száríthassák ki a kamrákat: széttörette a szivattyúkat hajtó gőzgépek hengerét. Akkoriban még ilyesmit nem tudtak volna Magyarországon kijavítani, Clark tehát megnyugodhatott benne, hogy a rombolók semmi szín alatt sem férhetnek a lánckamrákba, ahol a híd négy achillesi sarka van. Azzal ágyba feküdt budai lakásán, betegnek tétette magát, s mikor Hentzi hozzá küldött, hogy az elárasztott kamrákat szárítsa ki, azt üzente vissza, hogy mozdulni sem bír. A Lánchíd megmentője tehát Clark Ádám: mert ha ő nem folyamodik e fogáshoz és az osztrákok lent a kamrában vettetik föl a láncok kapcsolását, vagy az egész szerkezetet tartó gránitmasszát: a dicső alkotásnak vége van.

---

[36] Vö. ZELOVICH KORNÉL, *A budapesti Lánchíd*, Budapest, 1899; 31. l.

Hentzi látva, hogy a lánckamrához nem juthat, elhatározta, hogy a robbantást kint, a szabad levegőn kísérti meg.

E könyv első kiadásának írásakor még nem ismertem azt a jelentést, melyet maga CLARK ÁDÁM intézett 1849. november 13-án a Lánchíd-társaság titkárához, s melyet ZELOVICH KORNÉL közöl *A budapesti Lánchíd* (Budapest, 1899) című igen becses füzetében. CLARK ÁDÁM e német nyelvű jelentésének fordítása ez:

„F. é. október 21-én hozzám, a Lánchíd egy részének felrobbantását illetőleg intézett kérdésére, szerencsém van a következőket közleni.

Miután többször tanácskoztam az elhunyt Hentzi vezérőrnaggyal, hogyan lehetne a Lánchidat, tetemes megrongálása nélkül, legcélszerűbben járhatatlanná tenni, a tábornok azt parancsolta nekem, hogy a vasváz és a merevítő tartók kivételével, bontassam szét az egész útpályát a budai hídfőtől az első mederpillérig; ami részint saját vezetésem és felügyeletem alatt, részint a vezérőrnagy közvetlen vezetése és felügyelete alatt, katonai és polgári munkások által meg is történt.

A szétbontás után a vezérőrnagy úr mintegy 12 ölnyire a budai hídfőtől, gerenda-alzaton négy, puskaporral teli ládát rakatott a csupasz, öntöttvas kereszttartókra, hogy szükség esetén az útpálya vázát felrobbanthassa; a gerenda-alzatból keskeny deszkapalló vezetett ki, s e pallón húzódott a parti pillérig a gyújtócső, mint a mellékelt rajz mutatja.[37]

Midőn a hely színére értem a robbanás után, melyet a pesti partról néztem, a négy fő láncot teljesen sértetlennek találtam; az útpálya azonban a merevítő tartókkal és a függő vasakkal együtt mintegy 10 öl hosszában teljesen meg volt semmisítve; és a későbbi gondosabb vizsgálatokból kiderült, hogy részint a robbanás heves rázkódásától, részint az útpálya elbontása okozta egyensúlyzavartól nemcsak a budai hídfő és mederpillér között, hanem a két középső mederpillér között levő egész váz és merevítő szerkezet is tetemesen félregörbült és megrongálódott.”

E fontos jelentés szerint Hentzinek csak az volt a célja, hogy az útpálya vázát robbantsa fel; a híd teljes megsemmisítése ilyen eszközökkel nem lehetett módjában. De ura akart lenni fenyegető szavának, s legalább annyi kárt tett, amennyit bírt. Hentzi május 20-án délután helyeztette el pokolgépeit a Lánchídon; a Clark Ádám szóbeli közléseiből értesült ECKERMANN EDE nem puskaporos ládákról, hanem hordókról tud. (Valamint az egykorú följegyzések is.) A hordók sora ott kezdődött, ahol a lánc a kőoroszlánnál rézsútos födél alatt a földben tűnik el, és tartott hat lánctag mentén, egész addig a lámpáig, mely a láncon mintegy két embermagasságban áll. Ezen a térségen mintegy tizenhárom-tizennégy középnagyságú hordó férhet el. Hentzi a hordók tetejébe gerendákat és nehéz köveket rakatott, abból a célból, hogy az ellennyomást fokozza. GELICH RICHÁRD tábornok könyvében azt az adatot találom, hogy Hentzi mást gondolva, még aznap elrendelte, hogy a gerendákat és köveket távolítsák el.

A robbantást úgy akarták végrehajtani, hogy két deszkából összeütött, V átmetszetű csatornát készítettek és ezt a csatornát végigvezették a hídon a jobb oldali vámházacskától a hordókig. A csatornát puskaporral kellett végighinteni; az volt a szándékuk, hogy a csatornának a parton levő végében tüzet vetnek, mire a láng belerohan a ládákba vagy hordókba, és megtörténik a robbanás. A csatorna úgy volt egyes darabokból összerakva, hogy minden deszkahosszúságban meg lehetett szakítani, egyszerű félretolással.

---

[37] Ez a rajz nincs meg.

Érdekes és egészen ismeretlen adat az, hogy Hentzi eleve meg akarta akadályozni azt is, hogy a hidat esetleg kijavíthassák, ha a pusztulás nem lesz teljes. A Dunán egy hajó volt, teli a Lánchídhoz való tartalék kereszttartókkal. (A kereszttartók azok az öntött vasgerendák, melyek a lánctagokból lefüggő függővasakhoz vannak erősítve, és az útpálya vázát alkotják.) Hentzi ezt a hajót levontatta a soroksári Dunaágba, és megfúratva elsüllyesztette. A magyarok később búvárral szedették fel a keresztgerendákat, mikor a robbanás után pótolni kellett a híd hiányzó részeit. (ZELOVICH KORNÉL magánközlése szerint, ennek a Lánchíd történetét illető iratokban nyoma nincs.)

Mikor május 21-én hajnalban a honvédek már-már fölhágtak Budavár falaira, Edelstadti Alnoch[38] Alajos, a 23. gyalogezred ezredese, leküldött egy tüzért a Lánchídhoz, hogy a puskaporos csatornát gyújtsa meg. Maga pedig kiállt a bástya fokára, ugyanarra a helyre, ahol ma a gőzsikló várbeli állomása van, és várta: hogyan fog levegőbe repülni a Lánchíd. A tüzér lesietett. De az ezredes hiába leste a robbanást. Az idő múlt, az első honvédek már a várban voltak, Hentzi keresztüllőve rogyott össze. Ekkor Alnoch maga rohant le a hídhoz, végrehajtani a rettenetes szándékot és beváltani Hentzi adott szavát. GELICH szerint egy honvéd nyomon követte, de az ezredes visszafordult, és agyonlőtte üldözőjét. Más, szóbeli hagyományok szerint a tüzért lőtte le, aki nem gyújtotta föl a puskaport. A tanúk szeme láttára történt faktum az, hogy Alnoch a vámházacskánál észrevette hogy a puskaporos csatorna félre van tolva; vagyis a pokoli szerszámot messziről nem lehet föllobbantani. Beszaladt hát a hídra, keresve, hol szakad meg a tűzcsatorna. Ez a pont közvetlen a ládák közelében, körülbelül három lépésre a kőoroszlántól volt. Alnoch Alajos kivette szájából az égő szivart, és belevetette a deszkahosszúságú csatornába. Roppant durranással robbant föl a sok puskapor. De a híd láncát nem sértette meg, csak tizenegy kereszttartót szakított le, egyszersmind összevissza görbítve egy csomó függő vaslécet. Alnoch felismerhetetlenné égett össze; GELICH szerint nem maradt belőle semmi épen, csupán bal keze, melyen a fehér katonatiszti kesztyű megpörkölődött. A levegőnyomás oly nagy volt, hogy egy ausztriai gránitfaragót, aki a jobb oldali vámházacska mellett állott, nekilökött a kőfalnak, s az ember szörnyethalt. A magyarok, mint említettem, búvárral szedették föl a Dunába süllyesztett alkotórészeket, és a kitépett tizenegy kereszttartót gyorsan pótolták. A sietségben nem volt elég idő a vasgerendákon kellő számú lyukat fúrni; tehát épp csak a legszükségesebb srófokat alkalmazták. A tizenegy gerenda ma is ez állapotban van, s bár teherbírása tökéletesen biztos, megerősítése mégsem oly pontos, mint a többieké. (Ez adatokat CLARK ÁDÁM közölte ECKERMANN EDE főmérnökkel és GOLDINGER VILMOS műszaki segéddel, kik viszont nekem beszélték el.)

CLARK VILMOS a Lánchídról szóló angol művében azt írja, hogy a híd felrobbantásakor az útpálya a budai pillér és hídfő közötti részen mintegy 80 láb hosszúságban ment tönkre, s hogy öt kereszttartó darabokra, három pedig oly módon tört szét, hogy azért a függő vasakon függve maradt.

Közvetetlenül a robbantás után, mint ZELOVICH KORNÉL írja, megjelent Görgey a hely színén, és megparancsolta, hogy a hidat mielőbb csapatok átszállítására alkalmas állapotba helyezzék; minthogy pedig az építőudvaron volt tartalék kereszttartó, 4-5 nap alatt helyrehozták a hidat. A vár ostroma alatt több lövés érte a hidat, de ezek közül csak egy okozott érzékenyebb kárt. Ez a lövés egy 24 fontos golyó, valószínűleg a Gellérthegyről irányítva, az északi felső láncnak azt a tagját érte, mely a budai oldalon éppen a budai mederpillér felett fekvő görbe lánctaghoz csatlakozik. Ez a lánctag 10 szemből áll - tudvalevőleg az egyes lánctagok váltakozva 10 és 11 szemből állanak -, s a délfelőli külső szemet érvén a golyó, azt

[38] WURZBACH szerint „Allnoch”. Sz. 1799. szeptember 22-én.

annyira begörbítette, hogy hozzáért a szomszédos láncszemhez. Emellett a láncszemen sérülések és repedések voltak, s ezek közül egy körülbelül 3" mély volt.

A megsérült láncszemet bajos és költséges lett volna kivenni, minthogy előbb a szomszédos 11 szemből álló tagoknak szélső láncszemeit kellett volna levenni. Úgy segítettek tehát a bajon, hogy a megsérült láncszemet benthagyták, s a lánctagnak mindkét oldalán egy-egy új, a rendes láncszemekhez viszonyítva félvastagságú láncszemet helyeztek el. Ezért ez a lánctag 12 láncszemből áll.

A budai vár bevétele után május 30-ig a hídon folyton közlekedett a katonaság. Június elején végre folytathatják a munkát, de igen nehéz viszonyok között, mivel munkást alig lehetett szerezni. Június végén, mikor a császári hadak már Győr környékén voltak, sietve helyezik el az útburkolatot, hogy seregünk átmehessen rajta. DEMBINSZKY ugyanekkor előkészületeket tesz a hídburkolat felégetésére, hogy seregünket a császáriak ne követhessék.

CLARK ÁDÁM erélyesen lép fel Dembinszkyvel szemben, s előadja neki, hogy a hídnak különben is fölösleges felégetése vandalizmus volna s csak a tábornok nevét bélyegezné meg. Az útpályának és a kereszttartóknak nagyobb hosszúságra való eltávolításával is el lehet érni, hogy a híd 4-5 napra járhatatlan legyen; ennél több idő pedig úgysem szükséges, minthogy a császáriak kevesebb idő alatt hajóhidat tudnak verni. Az öreg tábornok átlátta CLARK ÁDÁM nézetének helyességét.

Július 8-án hagyják el seregeink Budát, ekkor adja ki DEMBINSZKY a következő parancsot:

> *An den Herrn Clark, Oberingenieur bei der Pester-Kettenbrücke.*
>
> *Hauptquartier Pest, Juli 1849.*
>
> *Sie haben die Kettenbrücke augenblicklich abtragen zu lassen, wiedrigenfalls bin ich genöthigt Befehle zu ertheilen, selbe zu zerstören.*[XXXIII] HENRIK DEMBINS`KI, Feldmarschall-Lieutenant. Láttam és helyeslem: MÉSZÁROS LÁZÁR, altábornagy.[39]

A parancsnak megfelelőleg a Dembinszky küldötte katonai segítséggel a budai hídfő és pillér között mintegy 80 láb hosszúságban az útpályát és a kereszttartókat is leszedték, úgy, hogy Budáról Pestre legfeljebb a láncokon lehetett átmenni. A kereszttartókat és vas alkotórészeket két hajóra rakták, s a Dunán jó messzire elúsztatták. Az osztrák hadak megérkezése után az útpályát ezen a helyen már harmadszor készítették el, s november haváig a hídépítés hátralevő munkálatait is bevégezték.

Görgey sebe

Görgey Artúr mindmáig súlyos sebzés nyomát viseli a koponyája hátulsó részén. A sebhely most, ötvenegy év múltán, is oly érzékeny, hogy többnyire be kell fedni, selyemkötelékkel. Erről a sebről egy országszerte ismeretes kegyetlen mendemonda jár szájrul szájra; hogy ti. ezt a nagy sebet egy honvédhuszár ejtette Görgey fején. A huszár ugyanis a komáromi csatában (1849. július 2-án napfelköltekor) a vezér mögött lovagolván, észrevette, hogy Görgey az ellenséggel titkos jeleket vált. Hazafias elkeseredésében hirtelen eltökélte magában, hogy az árulót legott megöli; és hátulról irtóztató csapást mért kardjával a koponyájára. A kard

---

[39] Ez okirat eredetijét Clark Simon kisterenyei gyógyszerész, Clark Ádám fia őrzi. Piros pecsét van rajta, Magyarország címerével, korona nélkül, e körirattal: *Dembins`ki Henrik, altábornagy.*

azonban félrecsúszott, s a seb nem lett halálos. E szörnyűségből nem igaz egy szó sem. GÖRGEY ISTVÁN szerint (*1848 és 1849-ből,* III. k. 30. l.) a tábornokot nem lándzsa vagy kard, hanem gránátszilánk sebesítette meg. Ő maga *Mein Leben und Wirken* könyvében e kardvágásról alig ír egynéhány szót („hirtelen erős ütést kapok hajadon fejemre és érzem, hogy megsebesültem") (II. k. 200. l.): ennyi az egész. Hogy ki vágta meg, arról nem szól. A seb bekötözéséről, melyet avatatlan kezek végeztek, már bővebben emlékszik meg. Ama huszár meséjét nem hiszi semmi komoly történetíró. Görgey e sebe miatt több napig nem avatkozhatott az ügyek vezetésébe, s ezalatt nevezték ki Mészárost fővezérré, s őt magát a hadügyminisztérium vezetésére hívták.

Az aradi vértanúknak adott kegyelem

Az aradi vértanúk kivégzéséről 1897 februáriusában új és meglepő adat bukkant fel a budapesti sajtóban. Az az állítás, hogy a fiatal osztrák császár Bécsből kurírt menesztett az aradi várparancsnokhoz, kegyelmet küldve az elítélteknek; s a kegyelemnek azért nem lett foganatja, mert az aradi várparancsnok, Howiger tábornok, a levelet csak a kivégzés után bontotta fel, noha előtte való nap, vagyis október 5-én már a kezében volt. Ezt az adatot legott mendemondának bélyegezte MÁRIÁSSY JÁNOS altábornagy, ki az időben az aradi vár foglya volt. Arról szó sem lehet, hogy az uralkodó, ha kegyelmet akart volna adni, levelét ne Haynauhoz, hanem az alárendelt aradi várparancsnokhoz küldte volna. Ha, amiről nem tudni, október 5-én Haynauhoz Komáromba csakugyan érkezett kegyelmet hozó kurír, az a kegyelem Aradon október 6-án reggel kivégzettekre nézve úgyis későn jött volna, s legfeljebb gróf Batthyány Lajos és társai kivégzését akadályozhatta volna meg, ha a kurír Komáromból egész éjjel váltott lovakon utazik Pestre. De a kegyelemadás valósága ellen szól az is, hogy október 6-ika után még egyre-másra történtek kivégzések, Aradon is, Pesten is.

Gróf Batthyány Lajos tőre

Gróf Batthyány Lajos 1849. október 6-ára virradó éjjel, kivégzése előtt egynéhány órával takarója alá húzódva, sebeket ejtett nyakán, hogy a bitó gyalázata elől meneküljön. Afelől nincsen hiteles adat: meg akarta-e magát ölni, vagy csak az volt a szándéka, hogy a nyakát összesebezze. Ezzel is kikerülte a halál megalázóbb nemét, mert régi, hagyományos szokás - mely ellen még az osztrák sem vétett soha -, hogy sebes nyakú embert nem akasztanak föl. Bennem a hitben való hit és a kegyelet mondja, hogy az a dicső vértanú nem lehetett őrült Fannius, aki a haláltól való félelmében öli meg magát. Ő csak a hóhér kezétől borzadt. A fegyverek előtt másnap reggel fenséges hősiséggel tárta ki kebelét. Nevét nem az öngyilkosság árnyékával, hanem a vértanúság fényében adta át a magyar történetnek.

Arról sok mendemonda járt, hogy ki csempészte be a börtönbe az eszközt, mellyel Batthyány összesebezte magát. Csak a legismertebb verziót említem. E szerint a gyóntató pap vitt be az elítéltnek egy parányi kis kést a nyelve alatt; így sikerült kijátszania az őröket, kik még a cipője talpát is fölfejtették, mielőtt a fogolyhoz bocsátották. E mendemondáknak véget vetett EÖTVÖS KÁROLY szép emlékezése gróf Károlyi Gáborról, ki az eszköz becsempészésének történetét így mondta el: „Haynau szeptemberben a fővárosba hozatta Batthyányt is, s

bizonyos volt, hogy akasztófára ítélik. Nejének, nagynénémnek megengedték, hogy meglátogathassa, de anyámnak,[40] legközelebbi rokonának nem. Anyám azonban hőslelkű asszony volt, s a porkolábot megnyerve, álöltözetben mégis meglátogatta szerencsétlen rokonunkat. Batthyány kijelenté anyámnak, hogy ő a gyalázatos kivégzést minden esetre ki fogja kerülni, csak titkon egy kis késre vagy tőrre van szüksége. A gondos titkolódzás azért volt szükséges, mert a gróf mellett éjjel-nappal felváltva két katonaőr volt, s ezek minden öngyilkossági kísérletet nyomban meggátoltak volna. Volt anyámnak egy kis tőre, acéltokban, keresztalakú. Markolatán Ádám és Éva alakja, a kígyóval körülövezve; pengéje mintegy négy hüvelyk. A markolat végén pecsétnyomó az »ifjú Olaszország« e jelszavával: *ora e sempre.* Magyarul azt teszi: „most és mindig". A hazafiak jelszava volt ez: örökké fenntartani a független és szabad Olaszország eszméjét s örökké küzdeni érte. Anyám Velencében vette ezt két év előtt, amikor engem mint gyönge, beteges gyermeket üdülni magával oda vitt. E tőrt anyám egy kis pihenő fejvánkosba rejtette, s így csempészte be a katonák szemei előtt Batthyány kezébe. A többit már jól tudod a történetből."

„Félbeszakítottam elbeszélését" - szól EÖTVÖS KÁROLY. „Azt mondám, hogy a történelmi hagyomány szerint valami gyóntató pap vitte be a tőrt gróf Batthyánynak. - »Ez tévedés - felelte barátom. - Volt igenis nálunk akkor egy Bourges nevű francia abbé, jezsuita atya, aki gróf Károlyi Sándor unokatestvéremnek volt nevelője s gróf Batthyánynak utolsó gyóntatója.[41] Alacsony, köpcös, kis szögletes fejű ember volt; sokat evett és sokat imádkozott. Batthyány kivégzése után úgy megijedt, hogy rögtön hazafutott Franciaországba. Többet nem is tudunk róla. A kis fejvánkost anyám nem tudta visszaszerezni, de a tőrt visszaszerezte, néhány évig az én birtokomban is volt, de anyám elkérte tőlem, s most is nála van szomorú, de becses emlék gyanánt.«"[42]

Csernyus és Csernátony

Közhiedelem, melyből MARCZALI HENRIK sem tudott szabadulni, hogy Csernyus Manó, a szabadságharc egyik vértanúja, kit 1849. október 24-én akasztottak fel Pesten, báró Perényi Zsigmonddal és Szacsvay Imrével együtt, tulajdonképpen annak a véletlenségnek lett áldozata, hogy nevének egynéhány betűje azonos a Csernátonyéval. Csernátony Lajost, írja MARCZALI a *Pallas Nagy Lexikoná*ban, „Haynau különösen gyűlölte; Csernust azért akasztatta fel, mert vele tévesztette össze". Ez nem valóság. Csernyus Manó Kossuth bizalmas embere volt, s mint ilyen Budán maradt. Lakásán megtalálták Kossuth leveleit. Ezért végezték ki. A cs. k. hadi törvényszék Pesten, 1849. október 4-én kelt ítéletének reá vonatkozó része így szól:

„Keőkeszi *Csernyus* Manó, licei, Gömör megyei, magyarországi születésű, 41 éves, kat., nős, m. k. udvari kamarai titkár beismerte, hogy ez év márciusában Budáról azért ment Debrecenbe, hogy szolgálatait a forradalmi kormánynak felajánlja; ez által tényleg pénzügyminiszteri

---

[40] Gróf Károlyi Györgyné.

[41] Tehát nem az a Patzkó nevű, svarcgelbség hírében állott, öreg, sánta, excentrikus pap, ki a Belvárosnak ismert alakja volt, mert többnyire hajadonfőtt és vállán kockás pléddel bicegett az utcán. Az egynehány éve elhunyt öreg különben előttem nemegyszer tiltakozott a közhiedelem ellen, hogy ő a Batthyány gyóntatója. „Nem mintha szégyen volna, de mert nem igaz."

[42] 1900 tavaszán azt írták a lapok, hogy a tőrt gróf Batthyány Elemér őrzi.

tanácsosnak, s e minőségében, dacára a törvényes kormányának tett esküjének, július 1-ig a forradalom szolgálatában állott. Ennélfogva a fentnevezett három megvizsgáltat[43] a haditörvényszék *felségsértésben* találta bűnösnek, és a hadicikkelyek 5. pontja értelmében, egyesítve a f. é. július 1-én kiadott proklamációval - vagyonuk elkobzása mellett kötél általi halálra ítéltettek; mely ítélet tegnap kihirdettetvén, ma végrehajtatott."

A szent korona elásása

Máig tisztázatlan kérdés: tudott-e Kossuth Lajos a szent korona 1849 augusztusában Orsova mellett történt elásásáról, s ha tudott: mit tudott.

IPOLYI ARNOLD a korona monográfiájában az elásásról számos adatot közöl, melyek különösen azért fontosak, mert az egyik szemtanú: Házmán Ferenc (sz. 1810, † 1894) előadásán is épülnek. - Mikor a kormány 1849-ben kénytelen volt Pestet újra elhagyni, Kossuth és Duschek azt kívánta, hogy a korona a fővárosban maradjon; de Szemere Bertalan ellenkezett, és követelte, hogy a koronát elszállítás végett adják át neki. Így vitte Szemere a koronát Szegedre, hol már el akarta ásni egy lakatlan házban, majd július végén Nagyváradra, Aradra, Lugosra és Karánsebesre, hol a királyi ékességeket magában rejtő ládát Fülepp kormánybiztosnak adta át, azt mondva, hogy fontos iratok vannak benne. Fülepp vállalkozott, hogy a ládát elrejti ipja, Hoffmann, egyik bányájában. De mégsem cselekedte meg, mert nem kerülhette volna ki a bányászok figyelmét, s egy úri asszony, kinek udvarán menetközben etettek, azt kérdezte, hogy a szekerén levő ládában a magyar korona van-e? Mikor Fülepp ezt elmondta Szemerének, ez gyanakodott, hogy megbízottja csak ki akarta tőle tudni a titkot. A hadsereg már mindenfelé lerakta a fegyvert, tehát Szemere is a határra, Orsovára sietett, és töprenkedett: mi tévő legyen a koronával? Egyelőre egy lakatlan házban ásta el és tüzet rakott fölötte, hogy a friss ásás ne lássék. Közölte a dolgot gróf Batthyány Kázmérral, ki azt mondta rá, hogy törje össze a koronát, vagy vesse a Dunába. Szemere végre az elásásra szánta el magát. A súlyos ládával egymaga nem bírt, beleavatta hát a dologba Grimmet, Házmán Ferenc helyettes államtitkárt és Lorodit, „ki becsületes magyar".

Házmán a dolgot úgy beszélte el IPOLYInak, hogy Szemere Bertalan Orsovára jövet titkolta a láda tartalmát, s csak azt mondta, hogy fontos irományok vannak benne. Házmán nyíltan kijelentette, hogy ő a ládában a koronát gyanítja; mire Szemere azt mondta, hogy nem titkolódzik tovább, ha már úgyis sejtik a dolgot; de nem tudja hová rejteni a koronát, hát kénytelen lesz a Dunába dobni. Házmán ez ellen állást foglalt; kinyilatkoztatta, hogy ő ezt a szándékot a többiek segítségével meg fogja akadályozni. Reá bírta Szemerét, hogy a koronát az elhagyatott házból bátorságosabb helyre vigyék. A korona ládája kis szekeren állott az udvaron. Házmán és Lorodi kimentek a vidékre, az elásásra alkalmas helyet keresni. Házmán, mikor visszajöttek, Egressy Gábor eladó lovait fogta a szekérbe, az alatt az ürügy alatt, hogy ki akarja őket próbálni. Mind a négyen felszállottak a láda mellé. Csalitos, vízjárta helyre mentek, az Oláhország felé vivő úttól balra. Itt ásták el a nemzet kincsét. Megjelöltek egy fát, mely a hellyel és a híddal háromszöget alkot. Grimm lerajzolta a helyet, s a képet átadta Szemere Bertalannak. Szemere, mielőtt Vidinből menekült, közölte a titkot gróf Batthyány Kázmérral, Füleppel és később, Párizsban, gróf Teleki Lászlóval.

---

[43] Báró Perényi Zsigmond, Szacsvay Imre, Csernyus Manó.

HÁZMÁN FERENC elbeszélése és SZEMERE BERTALAN gyanítása szerint, nyilván Kossuth is tudta az elásás helyét. HÁZMÁN FERENC és SZEMERE BERTALAN szerint később, Loroditól értesült. Lorodi többekkel is közölte a titkot. Kossuth Törökországban kérdezősködött HÁZMÁN-tól a korona felől; és látszott, fáj neki, hogy a volt államtitkár nem akarja őt beavatni a titokba.

SZEMERE BERTALAN egy kevesektől ismert névtelen verses pamfletjében[44] a Kossuthról szóló epigramm mellett ezt jegyzi meg csillag alatt: „Kifutásakor Kossuth a koronárul sem gondoskodott, sőt Budán akarta azt hagyni. Egy oktalan által csak Kiutahiában értesítették, hogy elrejteni sikerült. Kossuth Londonba jutván utóbb, onnan embereket küldött Magyarországba a koronát felvenni, és azt *neki* kihozni. Mint mindig, ekkor is rosszul választván embereit, közülök egy a kincset az osztráknak elárulta. Így vesztette ő el a hazát is, a koronát is."

HELFY IGNÁC azt mondta nekem, hogy Kossuth Ada-Kalehen volt,[45] mikor Szemeréék a koronát elásták; tudta, hogy a dolog megtörténik, de a helyet nem ismerte, s talán nem közlötték vele a titkot később sem. HELFY szerint teljességgel valótlan, hogy Kossuth a koronát ki akarta magának csempésztetni Londonba.

A szent korona megtalálása

Az már ma is kétségtelen, hogy a koronát pénzen megvásárlott ember árulta el az osztráknak. A feladás alkalmasint 1853 tavaszán történt. A Karger Titus őrnagyhadbíró vezetése alatt folyt hosszas kutatások szeptember 8-án reggel értek véget. Akkor pendült meg egy utászkatona ásója az 1608-ban készült pántos ládán. Nem lehet igaz, hogy a kutatókat a fákra vésett jelek és egy ottfeledt órakulcs meg egy kapanyél vezették nyomra. A korona elrejtői csupán egy fát jelöltek meg, azt is úgy, hogy avatatlan szem ne lássa meg a rovást, és a hely színén nem feledtek semmit. A megtalált kincset hadi gőzösön Budára, onnan Bécsbe s aztán szeptember 20-án ismét Budára vitték, rendkívüli pompával.

Hogy a titkot kicsoda adta el az osztráknak, arról úgyszólván évrül évre új mendemonda bukkanik föl. Nem közlöm a gyanúsítottak hosszú névsorát, mely csak sérthetne, de az ügyet nem tisztázná; azt azonban meg kell említenem, hogy néhai HELFY IGNÁC magánközlése szerint, Kossuth körében mindig valami Balog nevű embert tartottak a korona eladójának. Holott a titok elárulója teljes bizonyossággal ismeretes, és nem más mint Wargha István, az 1848-i magyar kancellária titkára, később nagyváradi főjegyző.

Két kitűnő forrás állítja ezt. Az egyik SZONTAGH PÁL, közéletünk e nagyérdemű alakja, ki fölhatalmazott engemet, hogy szíves közléseit leírván, egyenesen őreá hivatkozzam. - Hajdúböszörményi Wargha István Pécskán,[46] Arad megyében, született 1808-ban. Később oly kalandossá lett pályáját mint piarista kezdte, de 1830-ban, másodéves filozófus korában a rend előtt is ismeretlen okokból kilépett. Előbb nevelő, majd gazdatiszt volt Bohus Zsigmondnál. Feslett élete és gyanús pénzkezelése miatt nem lehetett maradása az Arad megyei úri család

---

[44] *Lombok és Töviskek*, forradalmi jellemképek, írta... Párizs 1854. in-16, kőnyomat, 73 számozott oldal.

[45] Ez tévedés. Kossuth augusztus 19-én már Vidinben volt, Szemere pedig 23-án ásta el a koronát.

[46] Nem Nádudvaron, Szabolcsban, mint némely forrás állítja.

közelében. Pestre költözött, és hírlapíróskodott, különösen politikai és közgazdasági kérdésekkel foglalkozva. Mellesleg fiúnevelő intézetet tartott. Kiváló tehetsége oly figyelmet ébresztett, hogy a Magyar Tudóstársaság (Akadémia) 1840-ben tagjává választotta. Kossuth Lajosnak egyik legbizalmasabb embere, és mintegy titkára volt. 1846-ig a *Pesti Hírlap*nál dolgozott; midőn Kossuth kénytelen volt ez újságtól megválni. Wargha lett szerkesztője a *Hetilap*nak, melyben azontúl Kossuth cikkelyei megjelentek. Wargha e lapot még 1848-ban is szerkesztette. Ekkor Kossuth fogalmazónak nevezte ki őt herceg Esterházy Pál Antal Bécsben székelő külügyminisztériumába, Szontagh Pállal és Henszlmann Imrével egyszerre. Hármójuk közül ő lett elsőben titkár. Mikor Windisch-Grätz bevette Bécset, november 12-én őt is elfogták hivatalbeli társaival együtt, és 1851-ig Olmützben raboskodott. Kiszabadulva Pestre jött, és igen rosszul folyt a dolga. Nyilván csak pártfogóinak adományaiból tengődött. Egy időben újra magánnevelőházat nyitott, de vállalkozásának bukás lett a vége. 1853 végén, a korona megtalálása után, egyszerre eltűnt; Londonba ment. Utazásának okát, előzményeit nem tudta senki; de suttogták, hogy 1853 tavaszán két amerikai járt nála, és cipősarkukba rejtett levélkét hozott neki az emigráció részéről. Wargha magával vitte Londonba Dániel nevű fiát is, ki csakhamar a híres Longman könyváros cégnél nyert alkalmazást, s ma is mint előkelő kereskedő él az angol fővárosban. Wargha István Londonban kalandos életet élt. Angol kereskedőházak megbízásából utazásokat tett Indiában és Kínában. Majd nagy trafikot nyitott, de belebukott. Később játékházat tartott, és, mondják, sok pénzt harácsolt össze. Már itthon is nem egyszer kapták hamis kártyázáson. A beavatottak mint kétségtelen valóságot emlegették, hogy Wargha István a korona elárulásáért kapott pénzzel ment ki Angolországba. Aki csak ismerte őt, egy pillanatig sem kételkedett, hogy se jóban, se rosszban nem hivő ember létére elkövethette amaz aljasságot. A hatvanas évek elején tért vissza Magyarországra. Egy ideig Pesten élt, árulgatta Kossuth amerikai bankóit, majd Nagyváradra költözött, hol, állítólag Lukáts György polgármester befolyása révén, városi közigazgatási tanácsosnak, később az iskolaszék főkurátorának, 1872-ben árvaszéki ülnöknek és 1875-ben jegyzőnek választották meg. E tisztségében szolgált 1876. március 12-én Nagyváradon elkövetkezett haláláig. Egyszer, mint sok nyelvet tudó embert, főkapitánynak is akarták, de ez állást nem nyerte el. Hírlapírói működése mindvégig nem szünetelt; magyarországi levelezője volt egy nagy angol újságnak, és gyakran írt politikai cikkelyeket a nagyváradi kormánypárti lapba. Haláláról a sajtó csak igen röviden emlékezett meg. A nagyváradi *Bihar*, melynek dolgozott, egynéhány sornyi hiányos életrajzában csak azt mondja róla, hogy „Kossuth egyik legmeghittebb embere volt, így például egyike azoknak, kik a szent korona elrejtésénél közreműködtek”(!). A Nagyváradon megjelenő szélsőbaloldali *Szabadság* egyetlen egy sorral tudatta halálát. Temetésén a polgármesteren és négy tanácsoson kívül egy lélek sem jelent meg a város tisztviselői közül, amit a *Bihar* megró. Ez is arra vall, amit LOVASSY ANDOR közöl velem, hogy ti. Nagyváradon később mindenki tudta e kalandos élet titkát, s a főjegyző neve csak „a koronás Wargha” volt. Wargha Istvánt a korona elárulásával gyakran vádolták szemtül szembe is, és akárhány ismerőse nem akart vele kezet fogni, midőn Londonból visszaérkezett. Kerülték mint bélpoklost; de azokban a körökben, amelyek nem ismerték vagy nem akarták ismerni viselt dolgait, kiváló tehetségeinél fogva igen kedvelt ember tudott lenni.

A Wargha István árulását bizonyító másik forrás PÉTERFI KÁROLY, a teljes hitelt érdemlő történetbúvár, ki az *Abaúj-Kassai Közlöny* 1877. január 11-i számában a következőket írta: „Szemere, midőn a koronát feltalálták, többeket gyanúsított az emigrációból, köztük Batthyány Kázmért is. Nekem mindig fájt, hogy nem lehetett nyilatkoznom e tárgyban, ki részletesen tudom a korona feltalálásának előzményét, részleteit s tényezőit. Minden részletezés nélkül, röviden csak annyit tartok szükségesnek kijelenteni, hogy a koronának a bécsi kormány Wargha István feljelentése folytán jött nyomára. Ő ment le szeptember 3-án, egy policáj főnökkel a Bánátba s mutatta meg a helyet, hová Szemere három társával, öt évvel az

előtt, 1849-ben, a koronát elrejtette. Wargha István múlt tavasszal halt meg, mint nagyváradi főjegyző; 1848-ban az Esterházy herceg külügyminisztériumában volt miniszteri tanácsos. Több évig a korona megtalálása után Angliában lakott családjával. Mikor jött vissza és hogy lett városi főjegyző, nem tudom. A korona feltalálásának körülményeit rajtam kívül kevés ember ismeri. Itt csak annyit adtam elő, amennyi szükséges, hogy a gyanú árnyéka ártatlanokat ne sújtson. A korona feltalálóját szükségesnek tartom felemlíteni, mert ez a titok aligha velem el nem hal. Kossuth bízta meg a korona felvételével és kiküldésével. Az osztrák rendőrség nyomára jött ezen kiküldetésnek. Warghát, midőn Londonból visszajött, Prágánál elfogták, s Bécsbe vitték. Sokáig vallatták, végre négyhavi vallatás és ígéret után elárulta a titkot. 150 000 forintot kapott a feladásért, s ezzel Angliába ment ki, ahol szivarüzletet vitt, s más spekulációba ereszkedett, míg rövid időn megbukott. Nekem bizalmas barátom volt; minden titkát ismertem. Igen ügyes, eszes ember volt." SZONTAGH PÁL és PÉTERFI KÁROLY előadása között csak az a különbség, hogy SZONTAGH szerint Wargha István amerikai emisszáriusok révén értesült a korona hollétéről; PÉTERFI szerint pedig maga járt kint Londonban, s mint Kossuth küldötte tért vissza. Ismétlem: HELFY IGNÁC kereken tagadja, hogy Kossuth ki akarta magához csempésztetni a koronát. - Közlöm még azokat az adatokat, amelyeket BOLESZNY ANTAL, orsovai plébános a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulat* 1889. május 23-i közgyűlésén e kérdésről felolvasott:

„Mielőtt a korona feltalálását előadom, szükségesnek tartom megemlíteni, hogy Szemerén, Házmánon, Lorodin és Grimmen kívül tudta még gróf Batthyány Kázmér, gróf Teleki László, Fülepp Lipót és Kossuth Lajos is Vidinben, hogy hol van a korona elrejtve. Szemere felfedezte gr. Batthyány Kázmérnak többszöri kérésére éspedig Vidinben már hatan tudták a titkot. Párizsban gróf Teleki Lászlót avatták a titokba, s így már heten voltak. Midőn Karger a Duna-parttól kiindulva az Allion-hegység irányában parallel-árkokat kezdett ásatni, akkor az emigráció is tudta, hogy a korona rejtekhelye nem sokáig fog titokban maradni. 1852. évben a semleges területen is, mint mindenütt, nagy vízáradások voltak. Kossuth Magyarországba titkos ügynököket küldött, hogy a magyar korona rejtekhelye körül kémleléseket tegyenek; de ezek, mielőtt feladatuknak megfelelhettek volna, elfogattak és Bécsbe kísértettek. Itt ezen években minden a semleges területen átutazó magyart, ha nem volt biztos útlevele, elfogtak, azt átkutatták mezítlábáig, kihallgatták és felkísérték. Az emigráció talán a múlt években is küldött le ügynököket, hogy a koronát kiássák és kiküldhessék, de azok is bizonyosan elfogattak, mert itt akkoriban számos elfogatások történtek. Kossuth 1853. évi május havában Wargha Istvánt küldötte Magyarországba, hogy a koronát rejtekhelyéből kiássa és kiküldje. Miután Wargha többé Kossuthnak hírt nem hozott, mert Prágánál elfogták és Bécsbe vitték, másokat is küldött ki; éspedig egy fiatalabb egyénről az akkori hatóságok egyik szemtanúja azt állítá, hogy Konstantinápolyból jött, és néhány napig Ada-Káleh várban tartózkodott, honnan a vidéket észlelvén, a semleges területre lépett, melyen a szerezsánok észrevették és elfogták. Ennél a vidéknek legkiválóbb pontjait, falvait, hegyeit és Ada-Káleh-t papírral lerajzolva találták cipőjében, és mint igen gyanús ember Bécsbe kísértetett. Egy másik egyén pedig gőzhajón érkezvén Orsovára, a Cserna-hídon át a semleges területre akart menni, de a vámháznál létezett katonai őrök visszautasították, mert helyhatósági különleges engedélye nem volt; azonban a Cserna torkolatánál a Csernán átúszott, de alighogy a semleges területen mutatkozott, máris elfogták, aki magát ugyan mentegette, de mint hasonlóan igen gyanús embert, Bécsbe kísérték."

Haynau halála

A népek jogérzete, ha nagy sérelmet szenved, igazságszolgáltatást keres már itt a földön is, s ha nem talál: a képzelemhez folyamodik, és szörnyű mesét költ a bűnös haláláról. Hiába hunyta le a szemét valamely átkos ember a jámborok nyugalmával: legott kész a mendemonda, hogy rettentő volt a vége.

Az isten büntető kezét kereső magyar lélek iszonyú halált mér a legsötétebb emberre, Haynaura. Ma is sokan emlegetik még, hogy ez a vérengző szörnyeteg elevenen került a boncoló asztalra. Hirtelen halt meg, 1853. március 14-én éjjel, Bécsben. Másnap, a halál okának kiderítése végett, obdukciót hajtottak rajta végre. A bontás, mint rendesen, a koponya felfűrészelésével kezdődött; de mikor a véső felpattantotta a koponya fedelét, az orvosok borzadva látták, hogy az agyvelő még lüktet, vagyis Haynau él. Az egyik orvos menten elájult. (Az ilyen természetű mendemondák mindig nagyon részletesek.) A másiknak azonban volt annyi lélekjelenléte, hogy felkapott egy hosszú kést, s beleütötte az elevenhalott agyába - megkímélni őt a viviszekció kínjaitól.

Hogy ez a borzasztó legenda nem a nép fantáziájából eredt, talán mondanom sem kell; mert bizonyos orvosi ismereteket tételez föl. Keletkezésére nyilván hatott Prévost d'Exiles abbé, a jeles francia író köztudomású esete. Az abbét a chantilly-i erdőn, 1763. november 23-án, séta közben, gutaütés érte. Parasztok élettelenül találták egy fa alatt. A bíróság bűntettet sejtett, s elrendelte az abbé felbontását. Mikor azonban a kirurgus belevágott a testbe, Prévost feljajdult, és rögtön meg is halt: a bontókés ölte meg. S ez csak egy az elevenhalottakról szóló tömérdek sok borzalmas história közül, melyeknek azonban ritkán van annyi hitelök, mint a Prévost abbé esetének.
[...]

II. / A RÉGI KELET

A piramisok

Mik a piramisok? Királyi temetkezőhelyek. Ezt ma már bizonyosan tudjuk. De amíg idáig jutottunk, sok mendemonda járt a világ e legrégibb és leghatalmasabb épületei körül; sőt a tudományos mendemonda még ma is kísért a tájékukon. PLINIUS szerint háromféle találgatás van: a piramisokat a királyok vagy gazdagságuk fitogtatása végett építették, vagy azért, hogy kincseiket ne legyenek kénytelenek örökösre hagyni, vagy hogy a nép ne heverjen dologtalanul. Az Egyiptomba törő perzsák azt hitték, hogy a piramisok méhébe kincsek vannak rejtve, és kutatták is a drágaságokat. Ez épp most ezer esztendeje történt; a királysírok már akkor is fel voltak dúlva. Némelyek szerint a piramisok csillagvizsgáló tornyok voltak; akik ezt állították, nem gondolták meg, hogy a piramisokra, sima, csiszolt kőburkolatuk miatt, nem lehetett fölmenni, hogy a három óriás épület mellett az apróknak egész tábora van, és hogy a Níluson túl a jóval magasabb Mukattam-hegység arra a célra sokkal alkalmasabb. Mások a József bőséges esztendeiben termett gabona granáriomainak tartották a piramisokat. PERSIGNY HERCEG (J. G. FIALIN) *De la destination et de l'utilité permanente des pyramides d'Egypte* (1843) könyvében azt mondja, hogy e hatalmas kőrakások a sivatag futóhomokjának felfogására valók. MAHMUD BÉG, az alkirály udvari csillagásza, 1862-ben azzal a fölfedezéssel állott a francia akadémia elé, hogy a piramisok azt az eseményt örökítik meg, mikor a Szíriusz csillag Kr. e. 3300-ban áthaladt a gizehi déllőn. De mégis legmeglepőbb és legbolondabb PIAZZI-SMITH skót királyi csillagász, az edinburgh-i obszervatórium igazgatójának 1867-ben világgá bocsátott teóriája. E szerint a nagy (Keopsz-) piramis voltaképpen mértékegység; a méterrendszer van meg benne, mellesleg pedig az angol hüvelyk és a régi porosz rőf is. Kifejezi egyszersmind a föld sűrűségét és a föld felületének középmelegségét. Megtaláljuk benne az időegységet is, valamint a hét napjait. Építették pedig a nagy piramist a zsidók, a pátriárkák idejében. PIAZZI-SMITH teóriájának Angolországban vannak hívei; nálunk azonban aligha fog akadni egy is. Voltak olyanok is, akik azt hirdették, hogy a piramisok szabadkőműves templomok, és belsejökben a mindenféle aknák, alagutak, mélységek a próbatételre szolgáltak.

A múmia-búza

A piramisokról szóló mendemondákhoz tartozik az úgynevezett *múmia-búza* dolga is. E század húszas éveiben híre terjedt, hogy a piramisokban volt régi koporsókból, a múmiák mellől, négy-ötezer éves vetőmagvak kerültek ki, melyek - különösen a búza - mesés bőséggel fizetnek és kitűnők. Azonnal készen volt a legenda is: hogy ez a búza Egyiptom „hét bő esztendejében" (MÓZES, 1, 41.) termett; mikor aztán hozzánk is került múmia-búza, mindenkinek feltűnt (egy kis fantázia segítségével), hogy az úgynevezett „istenkép" ezeken a búzaszemeken olyan jól látszik, mint semmi más búzán. Ez az „istenkép" úgyszólván vidékenkint más-más; hol Krisztus, hol Mária, hol a Madonna a Gyermekkel és mint KÁLMÁNY LAJOS (*Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban*, Szeged, 1893) hiszi, pogány magyar eredetű (?) képzelgés.

ALPHONSE DE CANDOLLE *Termesztett növényeink eredete* művében (fordította PAVLICSEK SÁNDOR, Budapest 1894) azt írja a múmia-búzáról: „... a régi egyiptomi koporsókból kikerült magvaknak semmiféle fajtája sem csírázott ki, ha még oly gondos kertészek vetették is el. Nem mintha lehetetlen volna, mert a magvak annál jobban megmaradnak, mennél inkább elzárvák a levegőtől, és mennél inkább óvottak a hőmérsék és nedvesség változása ellen, a régi egyiptomi emlékekben pedig bizonyosan megvannak ezek a feltételek; *tény* azonban, hogy az e régi magvakkal történt kísérletek sohasem sikerültek. Legtöbbet beszéltek STERNBERG grófnak Prágában tett kísérleteiről,[47] aki szavahihető utazó állítása szerint múmia-koporsókból kikerült magvakat kapott. E magvak kettejére azt mondják, hogy kikeltek; de meggyőződtem, hogy Németországban jól beavatott emberek csalást sejtenek, amelyet vagy az arabok, akik olykor mai magvakat (még kukoricát is, amely pedig amerikai növény!) csúsztatnak a sírokba, vagy a tiszteletreméltó STERNBERG gróf alkalmazottai követtek el. A kereskedésben *múmia-búza* néven kapható termés régi eredetét soha semmivel sem bizonyították."

Memnón szobra

Théba közelében, a Nílus bal partján van a két világhírű Memnón-szobor, e húsz méter magas kolosszusok. Ülő helyzetben ábrázolják III. Amenhotep királyt, ki Krisztus előtt másfél ezer évvel élt. E szobroknak természetesen semmi köze sincsen Memnónhoz, a görög mondahőshöz, Tithónosz és Éósz fiához, ki Priamosz szövetségese volt, és Trója előtt Akhillésszel vívott párbajban elesett. Hogy a görögök e kolosszusokat Memnón képeinek tartották, az egyiptomi *mennu* (emlékszobor vagy épület) szó félreértéséből ered. Az óriás kőbálványok és Memnón között még nagyobb összefüggést kezdtek látni a görögök, mikor híre terjedt, hogy az északi szobor napkeltekor zeng; azonnal megtermett a monda, hogy Memnón az ő anyját, Éószt, a hajnalt, szomorú, édes szózattal üdvözli. A szobor zengése alkalmasint a krisztusi érával kezdődött, mikor a kolosszus felső részét a földindulás ledöntötte; és a tünemény csak mintegy két századig mutatkozott, mert mikor Septimius Severus (193-211) a leomlott részeket visszahelyeztette, a szobor nem szólt többé. (Mesebeszéd hát, amit SZTRABÓN ír, hogy Kambüszész, megtudandó a tünemény nyitját, a szobrot derékban kettévágatta.) A csonka kolosszus zengéséről számos reá vésett görög, latin és egyiptomi verses és prózai fölirat tanúskodik. Ezek mind a tünemény csodájára oda utazott turisták jegyzetei. Például a szobor bal lábán ma is olvashatók e deák sorok: „Én P. Sabinus, hallottam Memnón, másképp Phamenoph szózatos szobrának isteni hangját, a kegyes Sabina királyné (Hadrianus felesége) társaságában. A nap útjának első órájában volt, Hadrianus uralkodásának tizenötödik évében."

A tünemény az összes tanúságok szerint az volt, hogy a kolosszus, mikor a kelő nap sugarai ráestek, olyas módon zengett, mint az elpattanó húr. Akik ma írnak e dologról, mind azt mondják, hogy a fenomént könnyű megmagyarázni: a kavics- és kvarceres homokkő éjjel a hűvösségtől és harmattól összehúzódott, mikor pedig reggel rásütött a nap, hirtelen megmelegedett és kiterjedt; eközben repedések támadtak benne, s ezekkel a repedésekkel járt a zengés. Bizonyos igaz, hogy Egyiptomban, különösen a már szubtropikus tájakon, az éjjeli és nappali hőmérsék között erős különbség van, s az alkonyat és a hajnal igen rövid; a nap úgyszólván átmenet nélkül nyugszik és kél. Hogy azonban ez a forró éghajlat alatt mindenütt, mindennap előálló gyors hőmérséklet-különbözet kovakövet repesszen, én - kellő tisztelettel

[47] Flora, 1835., p. 4. (DE CANDOLLE jegyzete.)

azok iránt, akik állítják - nem hiszem. Mert ha ez törvény volna, akkor a világ tropikus tájain minden reggel zengenének a kovakövek, s a tünemény alig lenne feltűnőbb a hajnali kakaskukorékolásnál. Mi volt a Memnón-kolosszus szózata? Csalás vagy a tüneményt leső turisták autoszuggesztiója, mely a dolog terjedő hírével lelki járvánnyá lett, mint ahogy csodatévő kút fenekén ma is százan látják a szent képet? Aligha fogjuk megtudni valaha. De azt hiszem, a tudatlanság megvallása okosabb dolog, az *obscure per obscurius*[XXXIV] magyarázatnál. A Memnón-szobor tompa zengését különben ma is hallani, mikor az arab kalauz nagyot üt kalapácsával a kemény kőre.

Kleopátra gyöngye

A legveszettebb pazarló, akiről a történet tud, mégiscsak Egyiptom szépséges királynője, Kleopátra, aki egy hétszázötvenezer forintos gyöngyszemet olvasztott fel ecetben és megitta. A dolog úgy történt, hogy Kleopátra fogadott Antoniusszal, hogy egy ültő helyében tízmillió sestertiusba (egymillió-kétszázezer forintba) kerülő vacsorát fog elkölteni. A királyné, a fogadást megnyerendő, ecetben akarta felolvasztani két fülönfüggő remek gyöngyét. Az egyikkel meg is cselekedte ezt a barbárságot; de mikor a másikat is meg akarta semmisíteni, a döntő bíró, Lucius Plancus, Antonius egyik vezére, közbelépett, és kijelentette, hogy a fogadásban Kleopátra a nyertes, amit aztán rossz ómennek ítéltek Antoniusra nézve. (PLINIUS, *Historia naturalis*, 9, 35.) A gyöngy nem egyéb egy kevés állati matériával kevert szénsavas mésznél; tehát valósággal felolvad az ecetben. De az ecetnek igen erősnek és forrónak kell lennie, különben az olvadás - kivált ha a gyöngy nem apró - órákba kerül. Ezt az ellenvetést megtette már LANCELOTTI is, *Farfalloni degli antichi historici* című könyvében. (Venezia, 1636.) Ma már a kritikusok legtöbbje puszta anekdotának ítéli Kleopátra e híres pazarlását; de alig jutott valakinek az eszébe az a fontos ellenvetés, hogy az asszonyban a hiúság mellett lakozik egy szinte azon hatalmú szenvedelem: a finnyásság. Az erős ecet, melyben - higyjük - felolvadt egy darab szénsavas mész, azaz gyöngy, cudar, rabvallató ital. Kleopátráról és minden zseniális szép asszonyról hiszem, hogy könnyen dob ki az ablakon kincseket; de hogy meszes ecetet igyék, azt nem hiszem, nem én, még ha PLINIUS írja is.

Kleopátra kígyója

Ki nem látta, aki valaha Egyiptomban járt, a Kleopátra kígyóját? Kairóban az előkelő angol vendégfogadók előtt déltájt, mikor az uraságok megreggeliztek, mindig ólálkodik egynéhány arab vagy indus kígyóbűvölő, aki kosárból sípszóval csalja ki az áspist, vagyis Kleopátra kígyóját, az egyiptomi pápaszemes kígyót (*Naja haie* MERR.). Ez az öldöklő állat komédiássá aljasított mivoltában teljesen ártalmatlan, mert mérges fogait kitördösték. A sípszóra (vagy talán inkább az eleség reményében) előbúvik a kosárból, és felfújja széles, lapos nyakát, egy kis ennivalót koldulva gazdájától; az európai nézők pedig borzadozva gondolják el, hogy ez az az állat, amellyel Kleopátra halálra maratta magát, mint azt SHAKESPEARE oly dicsően írta meg az utolsó felvonásban. Csakhogy igaz-e ez a dolog? PLUTARKHOSZ szerint Kleopátra már eleve kipróbálta az áspis mérgének hatását halálra ítélt rabszolgákon, és meggyőződött róla, hogy az áspis mérge gyorsan és fájdalom nélkül öl. RABIRIUS, a költő, szörnyű dolgokat ír e kísérletekről. De az egykorú följegyzések mégis kétségbe vonják, hogy a királynő a halálnak e nemét választotta. HORATIUS ugyan ezt írja Kleopátráról, hogy

Ausa et iacentem visere regiam
Vultu sereno, forris et asperas
Tractare serpentes, ut atrum
Corpore combiberet venenum.[XXXV]

PROPERTIUS pedig:

Brachia spectavi sacris admorsa colubris
Et trahere occultum membra soporis iter.[XXXVI]

És jóllehet a két költő szinte kortársa volt Egyiptom szép királynőjének: a mai kritika nem fogadja el, hogy Kleopátra ily módon vetett véget életének. GEORGES DE CHÂTEAU-RENARD 1846-ban az orléans-i irodalmi társaság előtt fejtegetve e kérdést, arra a konklúzióra jut, hogy Kleopátra és udvari hölgyei méreggel etették meg magukat. (Vö. E. FOURNIER, *L'esprit dans l'histoire*, Páris, 1883; 11. l.) Bizonyosat nem tudni, mert a királynét már halva, két hölgyét pedig végső vonaglásban találták.

Augustus diadalmenetében azonban, PLUTARKHOSZ szerint, képet vittek, mely Kleopátrát karjára tekergőzött áspiskígyóval ábrázolja; ez nyilván hálás tárgy volt a képírónak.

A találmányok és a véletlenség

A mai kételkedő világban a találmányok történetírói szinte végképp ki akarják küszöbölni a nagy vívmányok históriájából a véletlenséget. Pedig hiába, ennek a vak és buta dolognak mégis része van a legtöbb találmány keletkezésében. Bell mondhatta: „Én most ki akarom találni a telefont", mert az ő találmánya nem egyéb az elektromágnességnek egy alkalmazásánál. De Oersted nem mondhatta: „Én most föl akarom fedezni az elektromágnességet", mert a természet ez erejének létéről fogalma sem volt. Puszta véletlen mutatta meg neki, hogy az elektromosság a mágnestűre hat. És mi ebben a szégyellnivaló? A véletlenség kicsinylésére a nagynak nagyításában való gyönyörködés viszi az embert. Szinte csoda, hogy nem akadt még író, aki azt állítsa, hogy Kolombusz e szavakkal indult el Palosból: „Megyek Amerikába!". A halhatatlan génuai bizony nem tudta, hogy ő új világrészt fog fölfedezni; sőt egész életében azt hitte, hogy ő csak Ázsiának egy ismeretlen részébe jutott.

Mi okunk volna kételkedni benne, hogy Arkhimedész fürdőjébe szállva fedezte föl a törvényt, mely szerint akármely folyadékba mártott test éppen annyit veszít súlyából, amennyit a helyéből kiszorított folyadék nyom. Ezt a törvényt elvégre is nem lehet bebizonyítani kísérlet nélkül. A gőzgép feltalálóinak miért ne adhatott volna ötletet a fazék födelét emelgető pára? Kétségtelen, hogy a melegített levegővel töltött léggömb első gondolata akkor támadt a Montgolfier testvérekben, mikor egyszer annonay-i papirosmalmuk mellett hulladékokat égettek el, s egy ócska papiros zacskó felpuffadva szállt föl a lángok közül. Böttger a paróka lisztezésére való porban lelte meg a porcelánföldet, mikor aranyat kutatott benne. A foszfor fölfedezését is alkimista kísérleteknek köszönjük. A fotográfia úgy keletkezett, hogy Niepce a rézkarcolásnak valami új módját kereste sötét kamarába tett kátrányos lemezekkel. Az érintkezéses elektromosság megismerését Galvani az ő híres békacombjainak köszöni. Miért volna lehetetlenség, hogy egy hollandiai pápaszemcsináló, Lipperstey, kis fia két üveglencsével játszva, egyszerre fölkiáltott: „Nini, édesapám, lejött a toronyrul a kakas!", mert a lencséket véletlenül kellő távolságban tartva, a torony csúcsára nézett rajtok, s igen közelnek látta. Nobel véletlenül keverte a salétromsavat a glicerinnel, s az így keletkezett robbanószer

mindjárt le is szakította egynéhány ujját. A híres kieli professzorról, Esmarchról nevezett rugalmas pólyát, mely annyi embervér hiábavaló ontásától szabadította meg az amputáló orvosokat, mondják, egy kórházi szolga gondolta ki aközben, hogy gumi harisnyakötőjével játszott.

Az üveg feltalálása

Szóval a véletlenséget nem lehet egészen számkivetni a találmányok történetéből. De a véletlenség is csak addig ér valamit, amíg a józan ész és a tapasztalat nem mond ellene. Amit például PLINIUS (*Historia naturalis*, 36, 26) az üveg véletlen föltalálásáról mond, végesvégig mendemonda. Ez igen ismeretes mese szerint Szíria partján, a Carmelhegy lábánál, ahol a Belus folyó a tengerbe szakad, hajdan egy salétromszállítóhajó feneklett meg. A hajósok főzni akartak, de nem volt kő, amelyből tűzhelyet lehessen csinálni; hát nagy salétromdarabokat raktak a fazék alá. Mikor a salétrom megtüzesedett és elegyült a tenger fövényével, tiszta, átlátszó test keletkezett: üveg. - Bizonyos igaz, hogy a salétrom és a föveny keverékéből előállhatna valami üvegszerű test, ha a keveréket igen magas hőfokig hevítenék; de a nyílt tűzhely lángja mellett nem olvadhat össze semmi szín alatt. Ha az üveg föltalálása *ettől* a véletlenségtől függ vala: mai napig nem ismeri a világ ezt a vívmányt.

Az alexandriai könyvtár

Az alexandriai könyvtárt I. Ptolemaiosz Szótér alapította Kr. e. 300 körül, a Brukheion nevű városrészben. Első őre phaleroni Démétriosz volt. AULUS GELLIUS és AMMIANUS MARCELLINUS szerint vagy hétszázezer tekercs volt benne; későbbi írók kilencszázezerre is becsülik a tekercsek számát. Mikor a brukheioni könyvtár négyszázezer darabra szaporodott föl, Szerápisz templomában fiókot állítottak neki, melyben csakhamar háromszázezer tekercs volt. A brukheioni könyvtár akkor égett el, mikor Julius Ceasar Alexandriát megvette. (Kr. e. 48.) A Szerápeion-beli még a pergamoni királyok könyvkincseivel is gyarapodott; e könyveket Antonius ajándékozta Kleopátrának. Ez a gyűjtemény 389-ben a keresztény türelmetlenségnek esett áldozatául. (Theophilosz alexandriai püspök.) A VI. század elején rekonstruálták valamelyest, ABU-L'-FARÁDZS (Barhebraeus, voltaképpen Gregorius Abu-l'-farádzs ben el Arun; † Aleppóban, 1186 mint püspök) egyik történeti művében azt írja, hogy ezt a könyvtárt Amru vezér égettette föl, midőn az arabok 640-ben Alexandriát elfoglalták. Elébb azonban megkérdezte Omár kalifától: mitévő legyen e gyűjteménnyel; mire a kalifa azt felelte: „Ha azokban a könyvekben az van, ami a Koránban, akkor fölöslegesek; ha pedig más van, akkor veszedelmesek, e szerint meg kell semmisíteni őket." Amru tehát, írja ABU-L'-FARÁDZS, kapta magát, és fürdőket fűttetett a tekercsekkel; teljes fél évig tellett belőlük.

A mohemedánusok mindig tagadták, hogy Omar kalifa azt a durva és kába nyilatkozatot tehette volna, melyet ABU-L'-FARÁDZS tulajdonít neki. Hogy az iszlám a Koránt kivéve minden könyvet elátkoz, csak tudatlan emberek mondhatják, akiknek az arab irodalom és tudomány fényéről fogalmuk sincsen. Az alexandriai fürdőknek könyvekkel való fűtése mendemonda. CHRISTIAN GOTTLOB HEYNE, az érdemes német régiségbúvár és filológus már 1786-ban megvédelmezte az arabokat e vád ellen. ALEXANDER HUMBOLDT *Kosmos*ában szintén mítosznak mondja e pusztítást, nemkülönben RANKE. Ezek az erkölcsi okok nyomósabbak annál a föltevésnél, hogy 640-ben, mikor az arabok Alexandriába törtek, ott már

nyoma sem volt a könyvtárnak; gyönge cáfolat az is, hogy négyezer fürdőt (D'HERBELOT és mások szerint annyi volt a városban) nem fűthettek fél évig csupa pergamennel. A fürdő az iszlámban vallásos intézmény, és mint ilyen változatlan. Sohasem volt a Keletnek városa, ahol négyezer fürdő lett volna. Sok, ha azt mondjuk, hogy magának Konstantinápolynak, az iszlám legnagyobb városának is, kétszáz fürdője volt vagy van egyszerre. Az alexandriai négyezer fürdő képtelen nagyítás; tehát okos cáfolatnak nem alkalmas. Sokkal közelebb járunk az igazsághoz, ha azt hisszük, hogy, mikor az arabok betörtek Alexandriába, ott a kétszer elpusztult könyvtárnak már csak csekély maradványai voltak, amelyek aztán széjjelkallódtak. Egykorú írók följegyzik, hogy Amru vezér a sarcot ugyan kifizettette magának, de nem rabolt, és még a keresztény templomokat is megkímélte.

Mohamed és a hegy

A Nyugatnak úgyszólván minden nemzete él ezzel a gazdátlan szállóigével: „Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez." Egy homályos eredetű mendemonda szerint ugyanis Mohamed ráparancsolt volna egy hegyre, hogy prófétaságának bizonyságául közeledjék feléje; de mikor a hegy csak nem mozdult, Mohamed ment hozzá. Nyugati tudósok szerint a próféta azzal fenyegette ellenségeit, hogy ha megmaradnak hitetlenségökben, a hegyek ki fognak mozdulni a helyökből; mikor aztán ez a jóslat nem teljesedett be, a hitetlenek nagyot nevettek Mohameden; és ebből keletkezett a keresztény hagyomány. A Korán 20. szúrájának több verséből az látszik, hogy Mohamed csakugyan a hegyek kimozdulásával fenyegetődzött egy elveszett jelenésében, melyet aztán később visszavont.

Mohamed koporsója

Ismeretes mondás: „Ég és föld között lebeg, mint Mohamed koporsója." A keresztyének régi - alkalmasint német eredetű - balhite szerint ugyanis az iszlám prófétájának vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban. Ha nem is volna bebizonyított dolog, hogy Mohamedet Medinában sírba temették: hihetetlen ez a mendemonda már csak azért is, mert a mai elektrotechnika sem tudna mágnesek segítségével lebegő állapotban tartani valamit. Elméletben ugyan lehetségesnek látszik, hogy van egy semleges pont, amelyben a vas csak függ a mágnestől, de még nem rántódik hozzá; a gyakorlat azonban aligha fogja valaha bemutatni azt a tüneményt.
[...]

A szuezi csatorna

A legrégibb víziút a Földközi-tenger és a Vörös-tenger között már megvolt I. Szeti korában (Kr. e. 1366 körül). A két tenger ez összeköttetése azonban nem volt egyenes, hanem a Nílusból csatorna vezetett tovább a Vörös-tengerig. E csatorna alkalmasint a Földközi-tengerig is elágazott, mert a karnaki oszlopcsarnok faragványai azt mutatják, hogy Szetinek, mikor ázsiai hadjáratából visszatért, Egyiptom határán át kellett vonulnia egy átvágáson, melyben krokodilusok laktak; tehát okvetlenül a Nílus vizéről van szó. Ez a csatorna, melynek

emlékét régi kövek is őrzik, El-Kantara mellett, később alkalmasint megsemmisült, mert II. Neko (Kr. e. 612 körül) már ismét csatornát épít a Nílus és a Vörös-tenger között. Ez a mű befejezetlen maradt, mivel a királynak az orákulum azt javasolta, hogy alkotásának a barbárok fogják hasznát venni. Dareiosz Hüsztaszpisz (Kr. e. 521 után) azonban befejezte a csatornát, melyet II. Ptolemaiosz Philadelphosz (Kr. e. 248 után) annyira kibővített, hogy a Nílusról a földszoros tavain át ki lehetett jutni úgy a Vörös-tengerre, mint a Földközi-tengerre. A rómaiak az arab sivatagon át jártak a Vörös-tengerhez, s a csatorna ismét megsemmisült. Amru, Omar kalifa hadvezére, Egyiptom meghódítója (kit az alexandriai könyvtár fölégetésével vádolnak) ugyan ismét jó karba helyeztette, de aztán mégis újra nyoma veszett; a monda szerint Al Manszur kalifa temettette be Kr. u. 767-ben.

Mindezeket a csatornaépítő kísérleteket tévedés az Indiába vezető tengeri út tervének tekinteni. Bizonnyal nem volt szó egyébről, mint helyi összeköttetésről Memphisz, Péluszion és a mai Szuez helyén fekvő, alkalmasint Klüszma nevű város között. E Kelet-Ázsiát Európa közelébe hozó tengeri csatorna nagy gondolata elsőben a középkori velencések agyában foganhatott meg. Hogy régi szultánok is foglalkoztak e gondolattal: számos író említi. Bonaparte az egyiptomi expedíciókor öntudatosan fogott e hatalmas terv megvalósításához: megbízta J. B. LEPÈRE földmérőt (sz. 1761, † 1844), hogy vizsgálatokat vigyen véghez a szoroson. LEPÈRE teljes három évig és három hónapig munkálkodott a hely színén, hallatlan viszontagságokkal küzdve; és méréseinek (számadásbeli tévedések révén) az a képtelenség lett az eredménye, hogy - *a Vörös-tenger tükre 9 908 méterrel magasabban van, mint a Földközi-tengeré*; tehát ha a szorost átvágják, világrengető felfordulás következik be. Ez a ritka tudományos baklövés (melyet a franciák Lepère életrajzaiban bölcsen el szoktak hallgatni) nagy időre mindenkit visszariasztott a csatornaásás gondolatától is. Az 1850-ben szegénység szalmáján meghalt Waghorn Tamás (némelyek szerint bécsi eredetű) angol tengerésztiszt kezdett 1829 után ismét foglalkozni a nagy eszmével, és Lesseps az ő nyomdokain járt diadalmasan.
[...]

A földből növő birka

Hadd említem végezetül, kuriózum kedvéért, a régi keleti utazóktól annyiszor emlegetett csodálatos növevény-állatot, a földből növő birkát, melynek neve hol szittya bárány (*Agnus scythicus*, mint a mesét szintén hivő SCALIGER nevezte), hol tatár bárány, legtöbbször pedig *baromes* vagy *barometz* (alkalmasint az orosz *baran*: „birka” elrontása). A kínaiak sárga kutyának is hívják. HOCHBERG *Georgica curiosa*jában így írja le a földből növő birkát: „A *barometz* Tatárország Zamolha kerületében terem. A lakosok a magvát, mely a dinnyemaghoz hasonló, csak valamivel hosszabb, elvetik, s belőle fejlődik a növevény, melynek, mint a báránynak, gyapja, feje, füle, lába van. A gyapjú finom és tiszta; akárcsak a gyapotból, fejkötőket készítenek belőle. Húsa hasonlít a rák húsához; édes, és igen ízletes. Ha beléje metszünk, vér, vagyis vörös nedv csurog belőle. A növevény a bárány köldökéből eredő hosszú szárat hajt, s addig díszlik, amíg körülötte lelegelni való zöld fű van. Ha a fű elfogy, a növevény-állat elhal. A farkasok szívesen keresik fel, mert húsát igen szeretik.” Nyilván ez adatokat szedte versbe MAC-ENCROE írlandi születésű orvos, ki Demetrius de La Croix néven latin verseket írt a múlt század elején, és *De connubiis florum* (Lejda, 1727.) művében így énekli meg a földből növő birkát:

Surgit humo baromes. Praecelsa in stipite fructus,
Stat quadrupes, Olli vellus. Duo cornua fronte
Lanea, nec desunt oculi; rudis accola credit
Esse animal, dormire die, vigilare per umbram,
Et circum exesis pasci radicitus herbis.
Carnibus ambrosiae, sapor est succique rubentes
Post habent quibus aliena suum Burgundiae nectar,
Atque loco, referre pedem, natura dedisset,
Balatu si posset, opem implorare voracis,
Ora lupi contra, credas in stirpe sedere
Agnum equidem, gregibusque agnorum albescere colles.

(A *baromes* földbül nő. Nyulánk szárai: négy láb.
Lombja fehér gyapju. Szarvat göndör feje hordoz,
Sőt szeme is van. Az eggyűgyű pór azt hiszi: állat,
Melly alszik nappal, de sötétlő éjtszaka éber.
Hellye körül lelegel minden fűvet gyökerestül.
Ambroziát eszel, azt vélnéd, ízelve a húsát;
És pirosas levinél jobb bort Burgundia sem szűr.
Hogyha lerázva nyügét, mozdúlni, szökelleni tudna
És bégetne segítségért, mikor éhesen ádáz
Ordas támad rá: azt hinnéd, birka e cserje,
S hószinű bárányok sokasága fehérlik a halmon.)

Ez a csodálatos növevény-állat voltaképpen egy *Polypodium*-fajta: délszaki páfrány, melynek elég magas, csupasz tőkéjét sárgás gyapjú födi, mely, egy kicsit messzebbről nézve, igazán a juhgyapjat juttatja az ember eszébe. Egy kis jóakaró képzelődés segítségével fejet, nyakat, fület, farkat is födözhet föl a néző a gyapjú gubancaiban.

BELL *Journey to Ispahan*jában[48] ezt írja e különös növevényről: „Az ember szinte hajlandó volna azt hinni, hogy mesterségesen kiformált bárányt lát. Azt mondják lelegeli maga körül a füvet és dudvát. El sem gondolnánk, hogy akad valaki, aki e képtelenséget elhiszi; én azonban akadtam olyanokra, akik szent igaznak vallották. Az értelmesebb és tapasztaltabb tatárok persze csak nevettek ezen a bolond mendemondán." LOUREIRO múlt századbeli botanikus azt mondja, hogy a növevény levágott tőkéjéből sűrű, vérforma mézga folyik, melyet vérzés-csillapító szerül használnak. PFITZ MAYER szerint a kínaiak ma is azt mondják, hogy e páfrány nedve piros, mint a vér.

LINNÉ e páfrányt, melyet Kínából kapott, *Polypodium Barometz*nek nevezte. Ma e növényt a *Dicksonia* neméhez számítják. Hazája Asszam, Bokhara, Kína, Kokinkina és a maláji szigetek. (Bővebben l. ALFÖLDI FLATT KÁROLY cikkét a *Természettudományi Közlöny* 1892. áprilisi pótfüzetében.)

[48] *Idézi a Sketches of imposture, deception and credulity* (305. l.)

III. / A GÖRÖGÖK

Homérosz

[...]
Élt-e valaha Homérosz, vagy csak mesés alak, és az övéinek hitt művek a népköltés alkotásai? Jóllehet Homéroszról csak két, HÉRODOTOSZnak és PLUTARKHOSZnak tulajdonított és mindenféle hihetetlen mesékkel teli apokrif életrajz ismeretes, az ókorban sohasem vonták kétségbe a nagy költő létét; és nem volt vitás kérdés a művek keletkezése sem, csak az alexandriai kritikusok között (Kr. e. 170.) akadtak ketten: XENÓN és HELLANIKOSZ, akik azt állították, hogy az *Iliász*t Homérosz írta, de az *Odüsszeiá*t már nem ő. A két kritikussal ARISZTARKHOSZ szállott szembe.

Homérosz dicsőségének véget vetett a barbárok betörése. A Nyugat a középkorban alig tudott valamit e halhatatlan költeményekről. A görög nyelvvel nem foglalkozott senki; még BÉDA XVI. századbeli francia teológus is azt hirdette, hogy a görög az eretnekek nyelve. Dante aligha ismerte Homérosz műveit. De a reneszánsz korában, a török hódítás révén, a figyelem reá irányzódott a nagy alkotásokra, és elterjedésüket segítette a könyvnyomtatás is; a két eposz első nyomtatott kiadása, a KHALKONDÜLÉSZ-féle, 1488-ban jelent meg, Firenzében. Ezeréves fogyatkozás után ismét ragyogni kezdett Homérosz csillaga; és a világ bámulva nézte. Latinra már a XV. század vége felé kezdték fordítani a két eposzt; a mi CSEZMICZEI JÁNOSunk (Janus Pannonius) is fordított deákra egy töredéket az *Iliász* 6. énekéből. Az Iliász első francia fordítása 1519-1530 között jelent meg. A XVI. század tudósai az egekig magasztalták Homéroszt; voltak, akik prófétát láttak benne, és isteneiben, hőseiben az Ó-testamentum alakjait keresték. Senkinek sem jutott eszébe, hogy a költő talán sohasem élt a világon.

Az első, akiben ez a gyanú támadt, a francia HÉDELIN D'AUBIGNAC abbé volt (sz. 1604, † 1676). A tudós könyvmoly egy értekezésében, mely csak halála után lett közzé, azt bizonyítgatja, hogy az *Iliász* eposz több költemény összerovása. Ez az állítás nagy feltűnést keltett, mert épp akkoriban írta FÉNELON, hogy az *Iliász* egységessége isten létének egyik bizonysága. Ugyanez idő tájt kezdte Homéroszt mesének hirdetni BAILLET, PERRAULT és az angol RICHARD BENTLEY, 1725-ben pedig az olasz VICO. Kisütötték, hogy még a Homérosz neve is rávall a népköltemények összeillesztésére: homu-aró a. m. összeillesztek. A homéroszi kérdést igazán tudományosan A. F. WOLF hallei professzor tárgyalta 1795-ben megjelent *Prolegomena ad Homerum* művében, és ő a legmerevebb kétkedő. Nagy iskolája keletkezett; a német és német irányú filológusok ma is az ő nyomdokain járnak, de nagy részük *juste milieu*-t keres a régi hagyományban való hit és az egyenes tagadás között. Szerintük Homérosz élt, és a nép géniuszából fakadt hősi legendákat művészi egésszé fűzte egybe két eposzában. Az ellentmondások és némely részek egyenetlensége a költemények hosszas vándorlása közben keletkezhettek, a sok rapszodosz révén.

Érdekes összevetni e német elméletekkel a francia GEORGES PERROT véleményét: „Azt hisszük... a WOLF és követőinek sokszoros és bizonytalan Homérosza még kevésbé valószínű, mint a hagyománybeli Homérosz. Az *Iliász*, amint ismerjük, egyetlen a maga nemében, a görög költői géniusz csodája; és nem oly hihetetlen, mint az az *Iliász,* amelyet tudom is én, hány költő írt össze, amely, hogy úgy mondjam, magától csinálódott; vagy amely Peiszisztrátosz megbízottainak, mint SAINTE-BEUVE mondta: afféle *Société de Gens de Lettres*-nek az Iliásza. Mindezek az elméletek, melyek semmi világosságot nem terjesztenek,

sőt sűrűbbé teszik a homályt, csak negatív értékűek. Ne feledjük LA BRUYÈRE szavait: „Mindmostanig alig láttuk az elmének oly remekművét, mely többek alkotása lenne.” *(Revue des Deux-Mondes,* LXXXIV. k., 1887, 577. l.)

Mindnyájan tudjuk a régi hexametert, melybe bele van foglalva a Homérosz szülőföldjének dicsőségéért vetélkedő városok neve: *Szmürna, Rhodosz, Kolophón, Szalamisz,*[49] *Khiosz, Argosz, Athéné.*

De nem csupán ez a hét város versengett azért, hogy fiának mondhassa a nagy költőt, hanem Kümé, Iosz, Pülosz és Ithaka is; tehát összesen tizenegy város. Vajon Homérosz személytelenségét bizonyítja ez is, vagy épp nyomós bizonysága annak, hogy a vak, kinél talán csak Shakespeare tudott jobban látni e világon, csakugyan élt, s a tizenegy város vetélkedése az volt, ami most húsz éve Petőfi Sándor körül Kiskőrös és Félegyháza vitája? A két magyar város közül Kiskőrös lett a győztes: a tizenegy görög város versengése ma is eldöntetlen, mint maga az egész homéroszi kérdés.

Türtaiosz

Fölöttébb bizonytalan alak Türtaiosz, az athéni sánta iskolamester, aki dalaival tüzelte a Messzéniabeliek ellen hadba menő spártai seregeket, s akinek nevéhez ma a harcra lelkesítő költő fogalma fűződik. Türtaioszról csak későbbi történetíró (JUSTINUS, Kr. u. 150.) mondja, hogy az irigy athéniek gúnyból küldték Spártába, mikor a spártaiak a delphii orákulum tanácsára tőlük kértek vezért. Türtaiosz *Eunomia* elégiájában spártainak mondja magát. Némelyek szerint a költő sántasága csak tréfás célzás egyenlőtlen lábú (hexameterből és pentameterből álló) elégiáira.

Aiszóposz

Nagyon keveset tudunk Aiszóposzról, a meseköltés atyjáról is. Bár HÉRODOTOSZ említi őt, ma nem egy tudós tagadja, hogy élt valaha a világon. Az az egy bizonyos, hogy anekdotás életrajzát, mely púposnak és dadogónak mondja őt, s melyből RÁKOSI JENŐ, ismert vígjátékát írván, nem egy vonást kölcsönzött, MAXIMOSZ PLANUDÉSZ, konstantinápolyi barát tákolta össze a XIV. században. MÉZIRIAC, XVII. századbeli francia akadémikus ugyan bebizonyította, hogy Aiszóposz nem volt púpos; de a római Villa Albaniban van egy remek antik szobor (talán Lüszipposz művének mása), mely Aiszóposzt púposnak ábrázolja; tehát már az ókor is így képzelte ez alakot, mely, hogy élt-e valaha, nem tudjuk.

[49] Cyprus szigetén.

Püthagorasz

Arra nézve sincsen semmi hiteles adat, hogy az úgynevezett Püthagorasz tétele (a derékszögű síkháromszögben az átfogó fölött alakított négyzet területe egyenlő a befogók fölött alakított négyzetek területének összegével) csakugyan Püthagorasztól származik-e. Az meg épp üres anekdota, hogy a bölcs, mikor ezt a tételt fölfedezte, örömében száz ökröt (hekatombát) áldozott. Már CICERO is megütközik e dolgon (*De nat. deorum*, 3, 36.), mert Püthagorasz bölcselete ellene mond a véres áldozatoknak. PORPHÜRIOSZ (*De vita Pyth.* 36.) úgy akarja összeegyeztetni az anekdotát a következetességgel, hogy az áldozatot egy tésztából formált ökörnek mondja. A hekatomba mendemondája azonban aligha fog kipusztulni, ameddig iskolák lesznek a világon, mert semmi professzor nem hallgatja el azt a régesrégi elmésséget, hogy a Püthagorasz tételétől ama hekatomba óta félnek - az ökrök. - Egyébiránt Thalészről is írja DIOGENÉSZ LAERTIOSZ, hogy egy ökröt áldozott örömében, mikor rábukkant arra az igazságra, mely szerint a félkörbe írott szög mindig derékszög.

Híres emberek halála

A mindnyájunkban lakozó kuriózumkedvelés, hogy úgy mondjam, gyönyörködik benne, ha híres emberek nem közönséges halállal múlnak ki e világból; azért fogadja el könnyen az ilyesmire vonatkozó, gyakran egészen képtelen anekdotákat. Anakreónnak, a bor és szerelem költőjének, egy szőlőmag akadt a torkán, attól fulladt meg. Szophoklész abba halt bele, hogy az *Antigoné* egy roppant hosszú körmondatát egy lélegzetre akarta elolvasni, és kifogyott belőle a szusz. Euripidészt vadászkutyák, mások szerint asszonyok tépték széjjel. [...] Corelli, a múlt századbeli olasz zeneszerző, azon való fájdalmában halt meg, hogy Scarlatti reá bizonyította, hogy egy kótát rosszul írt. Duprat clermonti püspök (1560) azért halt meg, mert káptalanja kényszeríteni akarta, hogy a szakállát borotváltassa le. Alessandro Guidi, múlt századbeli olasz költő, XI. Kelemen pápához indulván, hogy átadja neki verseinek egy díszpéldányát, útközben fölfedezte, hogy a könyvben valami csúf sajtóhiba van; és legott megütötte a guta. Montrevel francia hadvezér ijedtében halt meg, mikor egyszer ebéden kidőlt a sótartó. III. Fülöp spanyol király az udvari szertartások áldozata lett. Betegen feküvén, égette arcát az igen közel tett melegítő serpenyő. A főudvarmester kérte az udvarnagyot, hogy tegye arrább a serpenyőt; az udvarnagy viszont felszólította a főkamarást, a főkamarás pedig a szolgálattevő kamaráshoz akart fordulni; a szolgálattevő kamarás azonban nem volt ott, meg kellett várni, míg visszatér; csakhogy ez alatt a szenes serpenyő már halálra égette a királyt. A sok mindenféle furcsa halál között azonban mégis legfurcsább az Aiszkhüloszé. Egy sas a körmei közé ragadt egy tekenősbékát, és felrepült vele a magasba, hogy kőre ejtse; mert a sas így szokta (!) szétzúzni a tekenősbékát, hogy megehesse. Lent járt az öreg, kopasz tragédiaíró, kinek az orákulum megjósolta, hogy egy rádűlő ház fogja agyonütni, s aki ezért kerülte a házakat és a földeken tanyázott. Sorsa azonban mégis utolérte, mert sima, fényes koponyáját a sas valami kőnek nézte, és ráejtette a tekenősbékát; mire a költő feje szétloccsant. E képtelen mese eredete alkalmasint az, hogy régi költők megdicsőülését nem egyszer ábrázolják úgy, hogy a művész a halhatatlanság kelyhéből iszik, fölötte pedig sas lebeg, karmai között tekenősbéka pajzsát tartva. Ez a pajzs semmi egyéb, mint a lant legrégibb formája. Elsőben a tekenősbéka házára feszítettek húrokat, és ez volt a költők hangszere. A lantot égbe ragadó sas és a lent ülő költő meg nem értett szimbólumából keletkezett aztán az a körmönfont és képtelen anekdota Aiszkhülosz haláláról.

Szappho halála

Szappho halála már természetesebb, sőt igen természetes; nincsen benne semmi hihetetlen, hogy egy hervadni kezdő asszony beleszeressen egy ifjúba, s mikor szerelmét nem viszonozzák, megölje magát. De Szappho, a szép Phaón és a leukadiai szikla ismeretes motívumát mégis később keletkezett mendemondának ítélik a kritikusok, elsősorban MONGIN *(Encyclopédie nouvelle).*

Szophoklész és fia

Az is régi, de örökké új fogása a rossz embereknek, hogy bolond hírébe keverik, aki lábuk alatt van, és gyámság alá helyeztetik. Mindazáltal a tudósok puszta anekdotának mondják azt a köztudomású történetet, mikor Szophoklészt háládatlan fia, Iophon, őrültnek akarja nyilváníttatni, s az ősz költő a bírákat azzal győzi meg épelméjűségéről, hogy felolvassa előttük legújabb tragédiájának egynéhány részletét. Az egykorúak nem említik a fiú és apa e viszálykodását.

Xanthippé

Szókratész felesége, Xanthippé, a nyelves házsártos asszonynak valóságos szótári fogalma. De már a múlt században pártját kezdte neki fogni CHR. A. HEUMANN göttingai professzor és GAIL francia hellenista, azt vitatva, hogy Xanthippé igen derék, jó háziasszony és gyöngéd hitves volt, valóságos áldása urának. Azóta is akadt számos védője, így legújabban ZELLER. (Vö. HERTSLET. *Treppenwitz*, 113. l.)

Diogenész

Szinópéi Diogenész, a számtalan anekdota hősévé lett cinikus bölcs, félig legendás alakká vált a nyakába varrt furcsaságok révén. Csak két igen ismeretes dolgának a cáfolatát említem. FOURNIER (*L'esprit dans l'histoire*, 6. l.) nem hiszi róla, hogy nappal lámpással járt, azt mondván: „Embert keresek!" DIOGENÉSZ LAERTIOSZ nem jegyzi föl ezt. A másik az, hogy a „megbolondult" Szókratész (mint PLATÓN nevezte a cinikus bölcset) nem lakott hordóban, hanem sárból összehordott kis kalyibában, melyet az Athénébeliek csúfságból neveztek hordónak (*πίθος*).

Xerxész

Hogy Xerxész perzsa király 2 641 610 vitézzel és ugyanannyi szolgával, tehát öt és egynegyed millió emberrel kelt át a Helleszpontuszon, nem is szólva a tömérdek sok asszonyról és cselédről, HÉRODOTOSZnak teljesen hihetetlen adata. A perzsa hódító összes népe aligha lehetett több harmadfélszázezernél; bár ez is hallatlan nagy szám, mert a józan ész legott azt

kérdezi: hogyan lehetett volna az egy helyre szorult embereknek ily sokaságát táplálni? E mesés sokaság mellett mesésen kevés Leónidász háromszáz vitéze, kik a thermopülai szorost amaz iszonyú áradattal szemben védték. A háromszáz spártaival volt még hétszáz theszpiaibeli és négyszáz thébaibeli, kétezernél több helótával egyetemben; sőt DIODÓROSZ szerint hétezernél, PAUSZANIASZ szerint pedig tizenkétezeren voltak a hősök. Persze ez is csak csekélység, a perzsák seregéhez mérten. A háromszázak (*τριακόσιοι*) legendája csak arra való, hogy még meghatóbbá tegye az ellentétet. Költött alak az áruló Ephialtész is; nincsen reá semmi szükség, hiszen a perzsák pártján levő thesszáliaiak ismerték az Anopeia ösvényt.

Szübarisz

Szübarisz, a nagygörögországi város, örökké példája marad az elpuhultságnak és gyönyörűséghajhászásnak. De valljuk meg, hogy ez a példa nem valami elrettentő. A tarantói öböl mosolygó ege alá költözött lokriszi kalmárok nem is voltak ostoba emberek, mikor meggazdagodva a kereskedésből, azt mondták: „Ej, munka után édes a nyugalom”, és igazi művészetté emelték a semmittevést, a mulatozást. A keményebb erkölcsű szomszédok megvetéssel vagy talán irigységgel néztek a bőség és könnyű élet e városára. Nyilván ez az eredete a Szübariszról szóló sok, hihetetlensége mellett is mulatságos anekdotának. A Szübariszbeliek díjat tűztek ki azoknak, akik a gyönyörűség valamely új fajtáját találják ki; valamint jutalomban és tisztességben részesült a legjobb vendéglátó s a legjelesebb szakács is. Ezen a téren a versengés nem lehetett könnyű, mert a vendéget mindig egy évvel előre hívták meg, hogy ráérjenek az ebéd művészi elkészítésére. Kakast nem tűrtek a városban, mert kellemetlen állat: kora hajnalban felkukorékolja az embert. Kiűzték a városból a lakatosokat, ácsokat és egyéb zörgő mesterembereket is, mert első dolog a nyugalom. Egy szübarita nagy cseppeket izzadt csupán annak a láttára, hogy ablaka alatt egy rabszolga fát vág. Egy másik - még a nevét is megőrizte a história: Szminiridésznek hívták - keservesen panaszkodott, hogy egész éjjel nem tudott aludni, mert a rózsaszirmok közül, melyekkel ágya be volt hintve, *egy* összegyűrődött. Lovaikat muzsikaszó mellett táncra oktatták. És ez lett a vesztük. Mert ellenségeik, a Krotónbeliek, megtudták ezt a dolgot, s a csatatérre táncmuzsikával vonultak ki; mire a szübariták lovai mind táncra kerekedtek, s az ütközet elveszett. A Krotónbeliek Kr. e. 508-ban Szübarisz városát feldúlták, elpusztították a föld színéről. A táncos lovak dolgát említi ARISZTOTELÉSZ is. Lampszakoszi KHARÓN logográf különben a muzsikára lejtőt járó harci méneket a Kardiabelieknek ajándékozza. Ezek a karikatúrás anekdoták mind arra valók, hogy még rútabbá tegyék a „rút sybarita vázat”; de a mai elpuhult kor kiérti belőlük az igazságot, és elgondolja, hogy nem is voltak egészen bolondok ezek a görög kalmárok, akik az apáiktól rakásra gyűjtött aranyat az élet örömeire váltották föl.

Dionüsziosz füle

A mai Siracusától két kilométernyire, észak felé van a hegyoldalban a *Latomia del Paradiso* nevű antik kőbánya, melyből az óvárost építették. E kőbányában van egy S formájú, a sziklába vájt, 65 méter mély, 23 méter magas, 5-11 méter széles üreg, melyet a XVI. század óta Dionüsziosz fülének *(orecchio di Dionisio)* neveznek. Ez üreg akusztikája igen erős: a felső végén hallani minden legcsekélyebb zajt, mely aztán erős ekhót ver föl. Ezt a kőbányát kapcsolták össze azzal a regével, hogy Dionüsziosz olyan tömlöcöket építtetett, amelyekben

egy fülkéből hallani lehetett a rabok suttogását. Ez a dolog lehetetlen, mert a hang ugyan növekszik az üregben, de az ekhó oly zűrzavaros, hogy a beszéd teljesen érthetetlen. - FOURNIER szerint az sem igaz, hogy az ifjabb Dionüsziosz, minekutána Kr. e. 343-ban elűzték Siracusából, Korinthoszban iskolamester lett. (*L'esprit dans l'histoire*, 5. l.)

Makedóniai Fülöp

SZTRABÓN szerint Fülöp makedóniai királynak Methóné ostromakor kilőtték a jobb szemét. SUIDAS írja le az ehhez fűzött ismeretes anekdotát. Egy Aszter nevű amphipoliszi híres íjász fölajánlotta szolgálatát a királynak, s eldicsekedett vele, hogy ő röptében lövi le a seregélyt. „Majd fölfogadlak, ha seregélyek ellen viselek hadat" - válaszolta neki Fülöp nevetve.[50] A megsértődött Aszter ekkor a methónébeliekhez csatlakozott, és kilőtt a városból egy nyilat, melynek szárnyára ezt írta: „Fülöp király jobb szemébe." A nyíl csakugyan nem tévesztette el célját. A király visszalövette a nyilat a városba, miután e szavakat íratta rá: „Fülöp király, ha Methonét megveszi, Asztert fölakasztatja." És éppúgy a szavának állt, mint Aszter. PLUTARKHOSZ szerint azonban Fülöp már sokkal régebben veszítette el szemét, éspedig akkor, mikor a feleségével kígyó alakjában szerelmeskedő Zeuszt az ajtó hasadékán át megleste. A két anekdota egy húron pendül.

Nagy Sándor

A nevezetes események összekapcsolásának kedveléséből keletkezett az a mendemonda, hogy Nagy Sándor az éjszaka született, mikor Hérosztratosz felgyújtotta Diana epheszoszi templomát. Koholmány az is, hogy Fülöp levélben értesítette Arisztotelészt fia születéséről; a dicső bölcs akkor még csak huszonnyolc éves fiatalember s talán egészen ismeretlen volt. Az sem igen hihető, hogy Nagy Sándor ázsiai hadjárataiban tudományos gyűjtéseket végeztetett Arisztotelész számára, mert a tudós zoológiai munkáiban nincs semmi, ami a Kelet ismeretére vallana. HERTSLET (*Treppenwitz* 90. l.) kételkedik PLUTARKHOSZ gyönyörű Bukephalosz anekdotájában is. Valóban, ha Sándor csak azzal tudta megszelídíteni a szilaj lovat, hogy a nap felé fordította, mert az állat félt a saját árnyékától: föl kell tennünk, hogy Bukephalosz vagy csak aznap leledzett e hibában, vagy azután is mindig a nap felé kellett fordítani, hogy árnyékát ne lássa. Ez azonban csak kákán csomót keresés; mi lehetetlenség van abban, hogy egy fiatal katona erejével és ügyességével kezessé tegyen egy paripát? Ma is elég példáját látjuk az ilyesminek. - A híres gordioszi csomó történetét a források kétféleképpen adják elé. ARISZTOBULOSZ szerint az orákulum annak ígért világbíró hatalmat, aki a szekeret kiszabadítja a járom alól. Nagy Sándor kihúzta a rúd szegét, melyre a járom szíja kötve volt. A másik anekdota, melyet PLUTARKHOSZ az előbbivel egyben közöl, a szíjcsomót elvágatja az ifjú hőssel. A szekér bizonnyal a nap szekerének szimbóluma, és a világbírást jelenti.

---

[50] A fölösleges ügyességeket kicsinylő fejedelem e régi paradigmája szerint készülhetett az az anekdota, mikor Mátyás király a művésznek, ki borsószemeket hajigál át a kulcslyukon, jutalmul egy zsák borsót adat. Némelyek Nagy Sándorra forgatják.

A rhodoszi kolosszus

A rhodoszi kolosszus, a világ hét csodáinak egyike, lindoszi Kharész, Lüszipposz tanítványának alkotása volt, és a sziget lakói Kr. e. 306-ban, Démétriosz Poliorkétész ostroma után állították. Körülbelül hetven év múlva földindulás döntötte le az ércóriást. PLINIUS (*Hist. nat.* 34, 7.) hallomásból említi, hogy a kolosszus rengeteg nagy darabjai még a földön hevernek. Előadása szerint a szobor 34 méter magas volt, s kezének egy-egy ujja akkora, hogy egy férfi alig bírta átkarolni. (Vagyis jóval kisebb, mint a New York közelében levő BARTHOLDI-féle szabadságszobor, melyet a franciák ajándékoztak az észak-amerikaiaknak; mert ez a trébelt rézből való nőalak, 25 méter magas talpa nélkül, 46 méter magas.) A rhodoszi kolosszust mindnyájan úgy ismerjük, hogy két kis szigeten szétterpesztett lábbal állott, s mintegy kapuja volt a kikötőnek. Ez új keletű mendemonda. Igen valószínű, hogy a kolosszus nem volt nagyobb annál, amilyennek PLINIUS mondja; és ez esetben már 13 méteres árbocú hajók sem mehettek volna el alatta. A két szigeten álló ércóriásról elsőben BLAISE DE VIGENÈRE, XVI. századbeli francia tudós szól; az utána következők már azt is állítják, hogy a kolosszus kezében fáklya volt, mert világítótornyul szolgált; még későbbi írók karddal, lándzsával fegyverzik föl, s tükröt akasztanak a nyakába. - A rhodoszi kolosszus vége KONSZTANTINOSZ PORPHÜROGENNETOSZ szerint az volt, hogy Muávija arab hadvezér (Kr. u. 653-ban), elfoglalván a szigetet, az óriás szobrot szétbontatta, és ércével Szíriába hajózott, hol a töredékeket egy zsidónak eladta. Az ércből 980 tevetehernyi, későbbi írók szerint 30 800 tevetehernyi tellett.

IV. / A RÓMAIAK

Arkhimedész

[...]
Arkhimedész körül már tudományos mendemondák lappanganak, és itt résen kell lennie a kuriózumok gyűjtőjének. Mindnyájan tanultuk az iskolában, hogy a nagy tudós, mikor Siracusát védte, tükörrel gyújtotta fel Marcellus hajóit messziről. A régi írók minderről nem tudnak. Elsőben említi a VI. századbeli ANTHEMIOSZ, a konstantinápolyi Aja Szófia (*ἁγία σοφία* = isteni bölcsesség) templom építőmestere; de kételkedik benne, hogy egy homorú tükörrel gyújtani lehessen akár csak nyíllövésnyi távolságra is, és azt mondja: több tükröt kellene használni a nap sugarainak egy pontra szegzésére. ZONARASZ is szól a dologról, s ami fontos: DIO CASSIUSra hivatkozik. PATER KIRCHER Siracusában járván, kiszámította, mily távolságra lehettek a rómaiak hajói, s e vizsgálódás foganatjából azt következtette, hogy az Arkhimedész tükrének képtelen nagyságúnak kellett volna lennie. BUFFON kísérlettel akarta eldönteni a kérdést; 168 kis sík tükörből egy nagy homorút alkotva, 47 méter távolságból meg tudta gyújtani a szurkos fenyődeszkát. Csakhogy Arkhimedész aligha tehetett szert az ostromlott városban annyi tükörre; s az se valószínű, hogy a hajók egy helyben, mozdulatlanul várták meg a felgyújtást. BUFFON kísérlete és a jelentés, melyet róla az akadémia elé terjesztett, mégis nagy feltűnést keltett, és megcáfoltnak ítélték DESCARTES-t, ki Arkhimedész messziről gyújtó tükrét lehetetlenségnek mondta. De mégis hihetetlenné teszi a dolgot főképpen az, hogy a homorú tükrök gyártása ma is igen nehéz, és aligha akadna optikus, aki fölvállalná ilyen messziről gyújtó eszköz készítését. Hanem azért a mai Siracusában most is mutogatják, hol álltak Arkhimedész tükrei.

Mondta-e Arkhimedész: „Adjatok egy pontot, ahol megállhatok, és kivetem sarkaiból a földet”? (Alexandriai PAPPOSZ szerint: *Δός μοι που στώ καί κινώ τήν γήν*, más, SIMPLICIUStól följegyzett, dór dialektusú változata: - *δός μοι πά βώ καί κινώ τάνγάν*; - egy középkori versben: *Da ubi consistam, et terram coelumque movebo.* PLUTARKHOSZ szerint: „Ha volna még egy földgolyóbisom, ezt kimozdítanám róla.”) „Arkhimedész sokkal nagyobb matematikus volt, semhogy azt mondhatta volna”, jegyzi meg FOURNIER (*L’esprit dans l’histoire,* 11. l.) FERGUSSON angol csillagász azonban bebizonyította, hogy az elv maga helyes. Hanem a végrehajtása!... Hogy a földet egy ember, a maga 200 fontnyi súlyával kivethesse a sarkaiból, az emeltyű támasztó pontja a föld középpontjáról 3000 mérföldnyire levén: az emeltyű másik karjának 12 kvadrillió mérföld hosszúnak kellene lennie; és ha az emeltyű e hosszabb karjának vége kilőtt ágyúgolyó sebességével 27 billió évig mozogna, még akkor is csak egy hüvelyknyire billennék el a föld! (FERGUSSON, *Astronomy explained*, London, 1803; 83. l.)

Hannibál

Hogy Hannibál az Alpokon átkelvén, ecettel égetett serege számára ösvényt a sziklákban, olyan képtelen dolog, hogy cáfolatára sincsen szükség; LIVIUS ez előadását azonban mégis említem a magyarázatok kedvéért, melyek szerint az *acetum* itt valami robbantószert jelenthet. Foglalkozott e kérdéssel a hírhedett CASANOVA is (*Histoire de ma fuite des prisons de la République de Venise qu’on appelle les Plombs*, Lipcse, 1788.) Mikor elbeszéli, hogyan akart megszökni az ólomfödél alól, áttörve a padlást, azt mondja, hogy egyszerre meghűlt benne a

vér, mert a deszkák alatt márványmozaikot, úgynevezett *terrazzó*t talált. „Rémülve láttam - így folytatja -, hogy hegyes vasam ezen a kövön nem fog. Ekkor eszembe jutott, hogy Hannibál, Livius szerint, úgy tört magának az Alpokon utat, hogy fejszékkel vágatta a sziklát, melyet elébb ecettel lágyított meg. Mert azt hiszem, Hannibál nem *aceto*, hanem *aceta* segítségével boldogult; *aceta* pedig a páduai latinságban *ascia* (szekerce) is lehetett; különben ki tudja, micsoda hibákat követett el a másoló? Én azonban mégis beleöntöttem az üregbe egy palack erős ecetet; és másnap, meglehet az ecet révén, vagy azért, mert az álomtól felüdültem, könnyen bántam el a *terrazzó*val; különben sem a márványt kellett széttörnöm, csak az egyes darabokat összekötő cementet." KÖLLŐ MIKLÓS szobrász írta nekem: „A régi népek, ha nagyobb ép kockaköveket fejtettek, méret szerint körülárkolták, és ékekkel repesztették. A keményebb kövek fejtése ma is két vaslemez közé szorított, szükség szerinti számú, tompa végű ékekkel (ponzetta) történik. A romboló kőtörést a régiek más robbantószer híján csakugyan ecettel végezték. Árkokat vágtak a kőbe, s az árkokba tüzet raktak; majd a tüzet gyorsan eltakarítva, az izzó árokba hideg ecetet öntöttek. Ezt a műveletet nálunk Gyergyóban és Csíkban minden székely tudja és szükség szerint alkalmazza is; csakhogy nem ecetet, hanem hideg vizet használnak, és bizony omlik a szikla szó nélkül."

Néró

Néró sötét alakját fehérre szapulni régi törekvés. Már 1640-ben adott ki CARDANO egy *Neronis encomium* (Néró dicsérete) című kuriózus értekezést, mely védelmébe veszi a történetírással szemben ezt a szörnyeteget. Egy LATOUR DE SAINT-YBARS nevű dilettáns francia historikus (1867) a mellett kardoskodik, hogy Nérót csak a Flaviusoknak hízelgő krónikások festették oly ördögi gonosztevőnek. Manapság már a komoly kritika is hajlandó feloldozni Nérót az alól a vád alól, hogy Rómát ő gyújtatta föl. Hivatkozik TACITUSra, ki nem állítja kereken, hogy a pusztítás a császár parancsolatjára történt. Néró a tűz kezdetén Antiumban volt, s csak akkor érkezett Rómába, mikor már saját palotája is égett. TACITUS szerint (*Annales*, 15, 50.) mindent elkövetett a tűzvész elfojtására, és segítette a leégetteket; a veszedelem közepette pedig kísérők nélkül szaladozott Róma utcáin. Mindazáltal az a hír terjedt el, hogy a tűz alatt fölment házi színpadára, és tragédiahősnek öltözve, lantszó mellett Trója veszedelmét énekelte, s gyönyörködött a lángokban. Ezt az alkalmasint soha meg nem történt jelenetet ábrázolja PILOTY KÁROLY müncheni német festőnek (sz. 1826, † 1886) a Magyar Nemzeti Múzeumban[51] levő nagy festménye. TACITUS nem hiszi, hogy Néró ezt cselekedte volna; SUETONIUS még azt is írja, hogy Róma felgyújtása azért történt, mert valaki ezt a görög verset találta idézni a császár előtt: „*'Εμοῦ θανόντος γαία μιχθήτω πυρί*" (ha én meghaltam, a világot ám emésszе meg a tűz), mire Néró, ugyancsak görögül, azt mondta: „Sőt, amíg én élek!" - és legott megparancsolta, hogy gyújtsák föl Rómát.

Puszta anekdotának látszik az is, hogy Néró a gallusok betörésének hírekor egy éjszaka hirtelen összehívta a szenátorokat és lovagokat, mintha tanácskozni akarna velök, aztán hírül adta nekik, hogy ő kitalálta: miként lehet a víziorgona hangját erősebbé tenni. (DIO CASSIUS, 63, 26.) Hasonló ez anekdota ahhoz, mikor Domitianus éjjel összecsődíti az államtanácsot: döntené el, miként kell tálalni a lepényhalat; vagy mikor Caligula a fontos tanácskozásra hívott szenátorok előtt táncra kerekedik.

---

[51] A kép ma a Szépművészeti Múzeum tulajdona. (A szerk.)

Titus

Ismeretes a régi anekdota, mely szerint Titus császárt Jeruzsálem elpusztításáért az a büntetés érte, hogy egy szúnyog mászott az orrába, és teljes hét esztendeig szurkálta az agya velejét. A császárnak nem volt se éjjele, se nappala rettenetes kínjainak közepette. Az orvosok nem tudtak rajta segíteni. Titus egy nap Róma utcáin járt-kelt, és nagy örömére azt vette észre, hogy a szúnyog egy zajos kovácsműhely közelében felhagyott a gyötréssel: megijedt a kalapálástól. A császár azonnal kovácsokat rendelt palotájába, és szüntelenül maga mellett verette az üllőt. Egynehány napig volt is nyugodalma; de aztán a szúnyog megszokta a kalapálás zörejét, s újra nekifogott áldozata kínzásának. Mikor Titus meghalt, és koponyáját felnyitották, a szúnyog már akkora volt, mint egy galamb; a szája réz, a körme vas volt. - Ez a sok képtelenség nem szorul cáfolatra; de a mendemonda ritkán keletkezik minden mag nélkül, és eszünkbe ötlik a kérdés: hátha csakugyan volt baja Titus császárnak valami orrába került szúnyoggal? Erre a kérdésre a tapasztalat azt válaszolja, hogy az ember orrában semminemű kifejlett insectum nem élhet meg huzamosabban. Némely lárváknak azonban kedvező hely a homlok öble *(sinus frontalis).* Szúnyoglárvának nem; mert annak víz és levegő kell. De nem egyetlen a Budapesten húsz-harminc év előtt előfordult eset, hogy egy kocsis orrába lóbögöly (*Gastrophilus equi* FABR.) petéje került, és a homlok öblében 17-18 mm hosszú lárvává fejlődött ki, erős gyulladást okozva. A beteg végre erős prüsszögés közben megszabadult ritka parazitájától. A Tudományegyetem állattani intézetben ma is látható ez a bögölylárva, *e naso hominis*[XXXVII] fölírással. A római császárnak talán ilyes baja lehetett. - Az is mendemonda, hogy Domitianus a forrólázban fekvő Titust hó-fürdőbe tétette, siettetni a halálát.

Androclus oroszlánja

Az egyiptomi APION után írja le AULUS GELLIUS (*Noctes Atticae,* 5, 13-14.) Androclus és az oroszlán történetét, melyet mindnyájan oly meghatottan olvastunk gyermekkorunkban. APION, ki Tiberius és Caligula alatt Rómában tanítóskodott, jelen volt a Circus Maximusban, mikor az elítélt rabszolgára ráeresztették az oroszlánt. „A rabszolga neve Androclus volt - írja A. GELLIUS. - Az oroszlán, mihelyt meglátta őt messziről, megállapodott, és lassan, tűnődve közeledett az emberhez, mintha meg akarná tudni: nem téved-e? Aztán hízelkedő kutya módjára: barátságosan, kedveskedve csóválni kezdte a farkát, odasimult az emberhez, és a félelemtől immár elevenhalottnak megnyalogatta a kezét-lábát. A fenevad kedveskedése Androclust végre magához térítette; az oroszlánra fordította pillantását, hogy szemügyre vegye. És most, mikor egymásra ismertek, mily nagy vala az ember és az oroszlán öröme." A jelenet nagy feltűnést keltett. Androclus a császár parancsolatjára elbeszélte, hogy mikor Afrikában megszökött kegyetlen gazdájától, egy oroszlánbarlangba bújt. Csakhamar hazaérkezett az oroszlán, sántítva, nyögve, és jámborul oda tartotta talpát, melyben egy nagy szálka volt. Androclus kihúzta a szálkát, és megtisztította a sebet. Erre az oroszlán elaludt. A rabszolga azután három évig élt a barlangban az oroszlánnal, ki táplálta őt, mert „vadászatairól mindig a legkövérebb, legjobb falatokat hozta nekem. Tűz híján a nap hevével süttettem meg a húst, és úgy ettem meg." Androclus végre beleunt ebbe az életbe. Visszatért az emberek közé, de csakhamar elfogták, és régi gazdájához, egy konzulhoz vitték, ki arra ítélte őt, hogy cirkuszban fenevadak elé vessék. A nép kívánságára Androclust szabadon eresztették, és neki ajándé-

kozták az oroszlánt, kit aztán vékony szíjon szokott Róma utcáin vezetgetni. APION ezt látta; „Androclust pedig mindenütt megajándékozták, s az oroszlánra virágot szórtak, azt mondván: ez az az oroszlán, ki egy embernek vendéglátó gazdája s ez az ember, ki egy oroszlánnak orvosa volt.” - Ezt a hihetetlen furcsaságot említi AELIANUS is, azzal az eltéréssel, hogy a nép, mikor az oroszlán megszelídül, Androclust bűbájosnak tartja; mire párducot uszítanak rá, de az oroszlán széttépi ezt a bestiát. (Vö. W. L. HERTSLET, *Treppenwitz*, 125. l.)

Belizár

Konstantinápolyban az úgynevezett „égett oszlopnál” (törökül: *Csemberlitas*, Abroncsoskő, mert meg van pántolva, hogy össze ne omoljon) van egy vörös márvány padka, melyről görög ismerőseim akárhányszor mondták nekem: itt szokott ülni és koldulni a vak Belizár. FELLER *Universal biography*ja szerint a Héttorony felé vivő úton ma is mutogatni szokták Belizár tornyát, melynek ablakából a világtalan, fogoly hadvezér zsinegen szokott lebocsátani egy zacskót, így könyörögvén a járókelőknek: „*Date obolum Belisario, quem fortuna evexit, invidia oculis privavit.*” (Adjatok egy pénzecskét Belizárnak, kit a szerencse felmagasztalt, de az irigység megfosztott szemétől.) Mellesleg mondom, hogy én nem akadtam senkire, aki nekem ezt a tornyot meg tudta volna mutatni. Belizár megvakításának és koldulásának elterjedt mendemondáját TZETZÉSZ XII. századbeli bizánci szerzetes históriájából merítette a világ. Nincsen benne egy csöpp igazság sem. Csak az a való, hogy az összeesküvéssel vádolt Belizárt 562-ben Justinianus császár megfosztotta méltóságától és vagyonától. Miután ártatlansága kiderült, visszanyerte rangját, de nemsokára meghalt. TZETZÉSZ Belizárt alkalmasint Kappadóciai Jánossal tévesztette össze, aki elvesztvén a császár kegyét, csakugyan koldult Bizánc utcáin.

V. / AZ OLASZOK

Petrarca Laurája

[...]
Ki volt Petrarca Laurája? Laura de Noves-e, az avignoni földesúr leánya, ki tizennyolc éves korában férjhez ment Hugues de Sade-hoz, a múlt századbeli hírhedett de Sade marquis valamelyik őséhez, „s lett neki tíz gyermeke". Vagy a szép Laure de Baux, ki mint ifjú hajadon halt meg Vaucluse mellett? Avagy, mint sokan állítják, Laura csak a nagy költő képzelmében élt? Mindezen egész irodalom vitatkozik. Laure de Sade mellett szól PETRARCA egy latin emlékezése, mely azt mondja, hogy Laurát a gyakori szülések vitték sírba. De a legtöbb másolatban csak ez a rövidítés van: *crebris ptubus,* s ez épp oly könnyen lehet *crebris perturbationibus* (sűrű, nehéz gondok), mint *crebris partubus* (gyakori szülések révén). A vizsgálat, melyet I. Ferenc francia király ejtetett meg Laura avignoni sírjában, 1533-ban, nem derített ki semmit. A női csontváz mellett ugyan megtalálták Petrarca egy szonettjét; de hogy ki fekszik a koporsóban, nem lehetett kideríteni, mert a fölírás és címer rég lekopott a sírkőről. COSTAING abbé azt vitatja, hogy a nagy költő szerelme Laure de Baux, a hajadon volt és nem a férjes asszony. Ugyanő fedezte föl, hogy hibás az adat, mely szerint Petrarca 1327. április 6-án, nagypénteken látta meg először az ő Lauráját. 1327. április 6-ika nem volt nagypéntek, hanem hétfő. E tévedés eredete alkalmasint a második szonett következő, hibásan másolt soraiban keresendő:

Era il giorno ch'al sol si scoloraro
Per la pieta del suo fattore i rai.

(Aznap volt, mikor a nap sugarai megsápadtak a teremtőt gyászolva.)

A bécsi császári könyvtárban levő kézirat már a helyes betűt adja:

Era il giorno ch'al sol di color raro
Parve la pieta da suo fattore, di rai.

(Aznap volt, mikor a ritka fényű nap sugaraiban a teremtő iránt való imádat látszott.)

A pisai torony

Ki nem hallotta azt a bohó anekdotát, hogy a pisai torony azért ferde, mert púpos építőmestere készakarva csinálta görbére: meg akarta vele örökíteni félszegségét! Ezt a híres tornyot 1174-ben kezdte építeni pisai Bonnano és innsbrucki Vilmos: de csak a XIV. században fejezték be. Elhajlása (54,474 méter magasság mellett teljes 4,319 méter) nem szántszándékos. A talaj süppedt meg az óriás épület alatt, mikor a negyedik emeletet rakták rá. Ezt egykorú följegyzések is említik, nem is szólva arról, hogy a sok vaspánt és kapocs alkalmazása mind a nem várt balesetre vall.

Manetto Magyarországon

A reneszánsz magyarországi történetében fontos helyet foglal el Manetto Ammanatini, a firenzei építőmester és képfaragó (sz. 1384, † 1450). Ozorai Pipo és Zsigmond király szolgálatában közel negyven évet töltött Magyarországon, egyre-másra építette a templomokat, palotákat, és úgy látszik, ő díszítette föl szoborművekkel Ozorai Pipo székesfehérvári sírkápolnáját is. Arról, hogy Manetto Ammanatini miképpen került Magyarországra, egy középkori híres novella, a *Grasso legnajuolo* (A kövér fafaragó) ad számot. Manetto, ki a firenzei battisterio piacán levő boltjában igen kapós faragott képeket, famozaikokat s más ilyes holmikat árult, pocakos voltával érdemelte ki a *grasso* melléknevet. Tagja volt egy víg legénytársaságnak, melynek élén mestere, Brunelleschi, állott. Manetto egy este nem jelent meg szokott találkozóhelyökön; s ekkor a pajzán cimborák elhatározták, hogy megtréfálják távollevő pajtásukat. Mindenki javasolt valami bohóságot; de a Brunelleschié volt a legmulatságosabb, és hosszú vita után azt fogadták el. E terv szerint Manettóval el kellett hitetni, hogy belőle más ember lett; éspedig bizonyos Matteo. Az ármányt oly mesterien hajtották végre, hogy Manetto csakugyan elhitte magáról, hogy ő nem ő többé. Egész Firenze kacagott a kalandon; Manetto pedig úgy elröstellte a dolgot, hogy legott elbujdosott, éspedig egy Ozorai Pipo szolgálatában levő bolognai képfaragóhoz csatlakozva, Magyarországra. (Vö. E. MÜNTZ, *A renaissance első munkásai Magyarországon*, *Pesti Napló*, 1894. 266. sz.) Azt hiszem, nem sokat kell bizonyítgatnom, hogy a művész hozzánk költözésének alkalmasint más okai is lehettek, mint az az egy kicsit hihetetlen korcsmai tréfa.

Lucrezia Borgia

Lucrezia Borgia alakját a mai világ csak VICTOR HUGO drámájából és még inkább DONIZETTI operájából ismeri. A hagyomány szerint ez a nő erkölcsi szörnyeteg volt; egész élete csupa bujaság, gyilkosság, méregkeverés. E vádaknak azonban ellene mond a história. Lucrezia Borgia tudományt és művészetet kedvelő nő volt, s oly férfiak becsülését érdemelte ki, minő Ariosto és Aldus. Megmagyarázható-e e nemes lelkek tisztelete, ha Lucrezia csakugyan olyan elvetemedett teremtés? Érdekes, hogy e homályos alak védelmére elsőben egy igen liberális angol történetíró: WILLIAM ROSCOE (sz. 1753, † 1831) kelt. Hogy e kérdés nagy irodalmából csak egy fontos jelenséget említsek: GREGOROVIUS szintén Lucrezia Borgia ártatlansága mellett kardoskodik, magyar fordításban is három kiadást ért művében.

Estei Hyppolit és Ariosto

Híres régi anekdota, hogy Estei Hyppolit kardinális e szavakkal köszönte meg ARIOSTÓnak, udvari emberének, az *Orlando Furioso* ajánlását: „*Messer Lodovico, dove avete mai trovate tante fanfaluche?*”[XXXVIII] (Ugyan hol szedte össze, Lajos mester, azt a sok badarságot?) Még a napot is tudni, mikor mondta ezt a kardinális a költőnek. Az *Orlando Furioso* első kiadása 1516. április 22-én jelent meg. ARIOSTO rögtön elküldte a könyv egy példányát az akkor Rómában tartózkodó főpapnak, ki aztán július 7-én visszaérkezett Ferrarába. ARIOSTO tüstént pártfogójához sietett, s ekkor történt, hogy, mint BARUFFALDI írja a *Vita di M. Lodovico Ariostó*ban, a kardinális hír szerint ezt a valóban udvariatlan kifejezést *(veramente discortese espressione)* szalajtotta ki a száján: „*Messer Lodovico, dove avete mai trovate tante*

fanfaluche?" RADÓ ANTAL (*Ariosto Őrjöngő Lórántja*, Budapest, 1894., bevezetés, 57. l.) ezt írja: „Én e kérdés megtörténtét valószínűnek nem tartom. Hyppolit előtt az *Őrjöngő Lóránt* »bolondságai« ismeretlenek nem lehettek, nem is voltak; a ferrarai udvarnál ő is akárhányszor hallgatta ARIOSTO stanzáit, s a költő maga is nem egyszer értesítette műve haladásáról. Hisz már egy 1509-ben írott levelében közli a bíbornokkal, hogy ennek egy újabb győzelmét dicsőíteni fogja a *Furiosó*ban. E mellett közzé van téve Hyppolit egy levele Francesco Gonzaga mantuai marcheséhez, melyben engedélyt kér, hogy a költemény kinyomtatásához szükséges ezer rizsma papirost vámmentesen vihessék Salóból Ferrarába. E levélből kitűnik először épp az, hogy Hyppolit a *maga* költségén nyomtatta ki az eposzt. Mert másképp nem magyarázhatom a levélnek ez első szavait: *»Essendo a far stampare un libro di M. Lodovico Ariosto mio servitore«*, »*Kinyomatni* készülvén szolgámnak, Lodovico Ariosto mesternek egy könyvét«. Kitűnik másodszor az is, hogy Hyppolit, ha nem is *egész* érdeme szerint, de mégis meg tudta becsülni Ariosto munkáját. Íme, hogy fejezi be levelét: »Excellenciád ezt szívesen megteheti, mert szintén *öröme fog telni olvasásában*, és olvasás közben nem egy helyen dicsérettel látja majd magát említve.« Csak hamis mendemonda lehet hát, ha Hyppolitnak Ariosto költészete iránt fitymálást tulajdonítanak. Igaz, hogy a bíbornok nem méltányolta eléggé hívének szolgálatait, de azért legfölebb csak tréfából és nem gúnyból kérdezhette tőle: *»Messer Lodovico, dove avete pigliate queste coglionerie?«*"

Az bizonyos, hogy Ariosto az *Orlando Furioso* megjelenése után nem sokáig maradt Estei Hyppolit udvarában. Mikor a kardinális arra szólította fel őt, hogy menjen vele Magyarországba, nemmel felelt, s ez lett közte és ura közt a teljes szakítás oka. Az bizonnyal csak ürügy, amit a költő I. szatírájában említ: hogy azért nem akart Magyarországba menni, mert ott zordon a tél, a szobák fulladásig fűtöttek, az ételek mód nélkül fűszeresek, a nagy borivás meg kötelesség. A meghasonlásnak más nyitja lehet. Talán az, hogy a kardinális keveslette a saját munkáiba merült költő udvari szolgálatait. Ariosto fia, VIRGINIO ARIOSTO említi is emlékirataiban, hogy Estei Hyppolit a költőnek, mikor épp *Orlandó*ján dolgozott, értésére adta: sokkal jobban szeretné, ha inkább körülötte szorgoskodnék. Ezt maga a nagy költő is említi I. szatírájában:

S'io l'ho con laude ne'miei versi messo,
Dice, ch'io l'ho fatto a piacere, e in ozio:
Piu grato fora essergli stato appresso.

(Ha verseimben dicsérettel említettem őt, azt mondta: a magam kedvére, lustálkodva tettem, s jobb volt volna mellette udvarlanom.)

Anch'io sono pittore!

Hogy Correggio aligha mondhatta a bolognai San Giovanni in Monte templomban RAFFAELLO *Szent Cecília* képe előtt a híres *Anch'io sono pittore!* (Én is képíró vagyok!) szállóigét, régtől fogva erősítik a művészet történetírói. L. PUNGILEONI szerint (*Memorie istoriche di Antonio Allegri, detto il Correggio*, Parma, I. k. 60. l.) legelőször PATER SEBASTIANO RESTA említi egyik levelében (melyikben?), hogy a művész így kiáltott föl, mikor a tudós Felsina költőasszony a Cecília-kép elé vezette: „*Son pittore anch'io.*" J. MEYER szerint (*Correggio*, Lipcse, 1871.; 23. l.) egyáltalán kétséges: járt-e valaha Correggio Bolognában és Rómában. A Cecília-kép csak 1517-ben került Bolognába, vagyis akkor, mikor a mester már nemigen mozdult ki Párma környékéről. E. MÜNTZ (*Histoire de l'art pendant*

la renaissance, Páris, 1895. III. k. 569. l.) azt írja: „Nincs olasz mester, aki olyan keveset utazott volna, mint Correggio; Parma, Modena, Piacenza, hol megcsodálta Raffaello remekművét, a Sixtusi Madonnát, mely e kiáltásra ragadta: *Anch'io sono pittore!*, és alkalmasint Mantova - ezek utazgatásának végső határai." Mások (pl. a LAROUSSE-féle nagy enciklopédia) szerint Correggio Mantovában, Andrea Mantegna műveinek láttára szólt így. A keleti meséből kikaparított anekdota, hogy egy remekművéért hatvan scudót rézpénzben fizettek ki neki, aztán e terhet hazacipelve kimelegedett, hideg vizet ivott, s az lett a halála.

Acqua alle corde!

A római Szent Péter-templom előtt álló obeliszk, mely az örök városban a laterani után a legnagyobb, valamikor a bazilika mögött volt, ott, ahol most az új sekrestye van. V. Sixtus pápa kívánságára 1586-ban szállították át; és azt a veszedelmes munkát Domenico Fontana comói származású építőmester végezte. Minekutána az obeliszket lefektették a földre, hengereken a tér közepére tolták, és szeptember 10-én 140 ló és 800 ember hozzáfogott felállításához. Minden zűrzavar kikerülése végett, a pápa rendeletet bocsátott ki, mely szerint a munkásokon kívül senkinek sem szabad az elkerített helyre lépni; valamint halálos büntetés terhe alatt tilos minden hangos szó. Ott is volt összes fogdmegjeivel a főporoszló, és a kész akasztófa mellett a hóhér. Egy Bresca nevű San Remó-i hajóskapitány azonban mégis megszegte a tilalmat. Látta, hogy a kőszálat felhúzó kötelek a roppant teher (326 784 kilogramm) alatt sokkal jobban kinyúltak, semmint az építőmester előre számította; sejtve, hogy azonnal minden szakadni fog, és katasztrófa történik: nem törődött a pápa fenyegetésével, hanem elkiáltotta magát: „*Acqua alle corde!*" (Vizet a kötelekre!) Tudta ugyanis, hogy a megnedvesített kender összehúzódik és megrövidül. Fontana építőmester legott követte a gondviselésszerű intést, s az obeliszket sikerült szerencsésen fölállítani. Bresca büntetés helyett nagy kitüntetésekben részesült a pápától. Kinevezték az első pápai sorezred századosának, joga lett hajója árbocára a pápa lobogóját felvonatni, bőséges jutalom ütötte a markát, és családja azt az örökös kiváltságot kapta, hogy virágvasárnap a pálmatermő San Remóból ő szállítsa Rómába a szertartáshoz szükséges pálmaágakat. (Mi északiak csak barkát használunk.) A ma Bordigherában élő Bresca család most is minden virágvasárnap pálmaágakkal árasztja el Rómát, és sok pénzt nyer rajta; a kis San Remo városnak pedig azóta pálma és oroszlán van a címerében.

Mindezt így tudjuk és így adják elő olyan komoly források is, minő CANCELLIERI (*Descrizione della Basilica Vaticana*, Róma, 1788.; 19. l.). És a dologban nincs is semmi lehetetlenség, kivéve a hangos szóra szabott halálos büntetést, meg a készen álló hóhért és akasztófát. Gondolkodó ember ezt nem hiheti el. Ha Fontana építőmesternek munka közben olyan nagy csendre volt szüksége, a bölcs V. Sixtus bizonnyal nem fenyegetődzik kötéllel és bakóval, hanem egyszerűen nem bocsáttatja a bámészkodó népet a piacra, Bresca „*acqua alle corde!*" kiáltása azonban történeti valóság. Csak az nem igaz, amit gyakran emlegetnek: hogy a kötelek a dörzsöléstől meggyulladtak, s Bresca a füstölgés láttára kiáltott közbe. Az igaz ok a föntebb említett: a kötelek kinyúlása volt. - A derék hajós fizikai tudományával és lélekjelenlétével is eléggé megérdemelte a sok jutalmat; a halálos büntetéssel szembe szálló bátorságot a mendemonda csak azért találta ki, mert mindig szereti a szépet szebbé, a nagyot nagyobbá tenni.

Érdekes, amit LAROUSSE *Grand dictionnaire Universel*je (az *Obélisque*-cikkben) ír, hogy 1833-ban ismétlődött a híres „*acqua allé corde*", mikor a párizsi Place de la Concorde-on fölállították a 22 méter magas luxori obeliszket. Egy szegény munkás észrevette, hogy a kötelek félelmesen pattognak. Vizet öntött hát az alattságra, és így egyrészt ellentállóbbá tette a kendert, másrészt pedig megakadályozta, hogy a dörzsöléstől meggyulladjon. Hogy a munkát intéző Lebas földmérő szántszándékkal az obeliszk alá állott, hogy életét veszítse, ha a kőszál le talál zuhanni, így mutatván meg, mennyire bízik számításainak helyességében: a harmincasévekbeli francia romantika ízlése szerint való anekdota.

Eppur si muove!

Galilei Eppur si muove!-ját se szükség már manapság valami erősen cáfolgatni; hiszen mindenki meg van győződve mendemonda voltáról. E kérdést illetőleg GIUSEPPE FUMAGALLI *Chi l'ha detto?* könyvében (Milano, 1899.; 88. l.) találom az adatok legjobb és legújabb csoportosítását. 1633. június 22-én történt volna, hogy miután az inkvizíció megtagadtatta vele kozmográfiai elméleteit, Galilei a földre toppantott, s azt mondta: „És mégis mozog!" Erről az írók teljes másfélszáz esztendeig nem tudnak egy kukkot sem. Elsőben a Londonban, 1757-ben megjelent *Italian Library*ban említi BARETTI, forrás idézése nélkül. ANTONIO FAVARO, Galilei életének legkiválóbb ismerője, koholmánynak mondja e szállóigét. Igen fontos bizonyság, hogy Galilei a pör tárgyává lett *Dialogo sopra i due massimi sistemi* művének most a padovai szeminárium könyvtárában őrzött példányához csatolt saját kezű jegyzetei, melyekben szidja tudatlan bíráit, egy szóval sem említik ezt a dolgot. De a józan ész is ellene mond az *Eppur si muove!*-nak. Hiszen ezzel kereken visszavonta volna az abjurációt, melyben egyébiránt az az ünnepies ígéret is benne volt, hogy mindenkit följelent az inkvizíciónak, aki az ő tudtával a *Dialogo* tanításait vallja. Igen valószínű, hogy Galilei minden dacoskodás helyett szépen megköszönte a kegyes ítéletet a kardinálisoknak, kik között különben egy iskolatársa is volt (Bentivoglio). Az sem igaz, hogy kínpadra vonták. Egynéhány napig tartó, igen enyhe fogságát egyik jó barátja, egy követ palotájában töltötte ki. Érdekes különben, hogy Galilei a maga és Kopernikusz elméletének bebizonyítását, Kepler három törvényét nem ismerte.

Acqua Toffana

A XVII. század sötét olasz romantikájában sokat emlegetett dolog az *acqua Toffana*, ez a lassan, de biztosan ható méreg, melynek nyomát a holttestben semmi orvosi vizsgálat nem tudta fölfedezni. De a legszörnyűbb mégis az, amit a gyilkos szer készítéséről mindmáig beszélnek: hogy ti. Toffana asszony, a méregkeverő, embereket csiklandozott halálra, és a görcsökben vívódó haldoklók ajkán habzó tajtékból szűrte az öldöklő nedvet. Ez az asszony előbb Palermóban, aztán Nápolyban lakott, és a híres méregkeverő társasághoz tartozott. A XVII. században az egész világ rettegett e bűnös szövetkezettől. VII. Sándor pápa alatt, 1659-ben feltűnt, hogy igen sok menyecske jut hirtelen özvegységre, és igen sok olyan férj hal meg váratlanul, aki nem élt a feleségével jó egyetértésben. A kormány gyanúja végre egy fiatal özvegyekből álló társaságra irányzódott. E társaság élén egy prófétaság hírének örvendő öreg asszony volt, aki csakugyan pontosan megjósolta egynéhány ember halálát. A rendőrség egy kurtizánt bízott meg a dolog kikémlelésével. A nő egy férjétől szabadulni akaró nagyúri hölgy

alakját öltötte, és a társaság jó pénzért kész volt a szolgálatra. Ekkor az egész bandát elfogták, és kínpadra vonták. A Spara nevű vén szipirtyó és még más négy méregkeverő asszony vérpadon, pallos alatt végezte életét. Kiderült, hogy a szicíliai eredetű Spara a gyilkos folyadék titkát Toffanától tudta meg Palermóban, hol a lassan ható mérget kis üvegekben árulták e fölirattal: *Manna di San Nicola di Bari.* (Barii szent Miklós mannája.) A fölírás alatt ott volt a szent arcképe is. (A mérget különben *acquetta di Napoli* vagy *di Perugia* néven is ösmerték.) Toffana ekkor már egy apácakolostorban rejtőzködött; de kihurcolták onnan, és tortúra alá vették. Megvallotta, hogy mérge hatszáz embert pusztított el. Más források szerint Toffanát 1709-ben, sőt, mint némelyek állítják, 1720-ban fogták el egy nápolyi jezsuita (!) kolostorban, s aztán börtönre vetve titkon megfojtották, mert annyi magas rangú embert kompromittált, hogy „tanácsos" volt a nyilvános pört kerülni. Minden tudomásom amellett szól, hogy ez a szörnyeteg asszony a XVII. század közepe táján élt. Ami az *acqua Toffana* összetételét illeti: keveset tudunk róla. Az bizonyos, hogy nem lehetett a halálra csiklandozottak tajtékja. Mert ha lehetséges is, hogy csiklandozás révén halálos görcsökbe essenek az emberek, tudományos képtelenség, hogy az ajkukon mutatkozó hab olyan *vírus* legyen, mint a veszettek tajtékja. Az ilyen *vírus* különben sem hat szájon át; a vérbe kell keverednie, seben át, hogy fertőzzön. Ma a tudósok körülbelül megegyeznek benne, hogy *acqua Toffana*, melyből „négy-öt csepp elég" volt, színtelen és szagtalan folyadék, alkalmasint arzénes sav igen sűrű oldata lehetett. Ez a föltevés igen valószínű. Mielőtt az angol Marsh kémikus 1836-ban ki nem találta egyszerű, a cinkes-kénsavas hidrogénfejlesztőből kombinált készülékét, mely még két milliomodrész arzenikumot is biztosan kimutat, e mérget nem tudták kétség nélkül konstatálni az orvosok.
[...]

A fornaretto

Aki Velencében járt, észrevehette, hogy minden este, úrangyalakor, egy sekrestyés jelenik meg a Szent Márk-bazilikának a Piazzettára eső erkélyén, és a párkányon levő tartóba két nagy égő viaszgyertyát tesz. E gyertyák ott égnek, ameddig a harang szól; azután a sekrestyés két lámpát gyújt meg az erkély Madonna-képe mellett, s e lámpák egész éjjel világítanak. Ez - mondják - évszázadok óta az ártatlanul kivégzett *fornaretto* (a pékinas) emlékezetére történik.

A *fornaretto* (neve némelyek szerint Pietro Faciol, mások szerint Pietro Tasca volt) 1507-ben egy reggel a boltba menve, meggyilkolt embert talált az utcán. A fiú ráhajolt a tetemre, mely mellett vékonypengéjű tőr hevert. Fölvette a tőrt (sokak szerint csak a hüvelyét), s e pillanatban lepték őt meg a poroszlók. A *fornaretto* a negyvenek tanácsa előtt hiába esküdözött, hogy ártatlan. Kínpadra vonták, s ekkor magára vállalt mindent. Halálra ítélték. 1507. március 22-én délben lépett a Piazzetta két oszlopa közt fölállított bitó alá, és halála előtt ezt mondta: *No passarà un ano che de i Quaranta che m' ha condannà no che sarà più nissun.* (Nem telik bele egy év, és a negyvenekből, akik engemet elítéltek, nem lesz többé egy sem.) Az igazi gyilkost a *fornaretto* kivégzése után egynéhány nappal elfogták. Más verzió szerint: Párizsból írt levelet, jó egy év múlva, a velencei kormánynak egy patrícius, megvallva, hogy ő szúrta le felesége elcsábítóját, s legott megszökött; most pedig bátorságos menedékéből kéri a Tanácsot, hogy ha netalán valaki még börtönben volna e dolog miatt, bocsássák szabadon. Mikor a *fornaretto* ártatlansága kiderült, szokás lett - a nép hite szerint - minden halálos ítélet aláírása előtt ezt mondani: *Recordève del povero fornèr!* (Emlékezzetek meg a szegény pékről!), s ugyancsak ekkor keletkezett a mindmáig naponkint ismétlődő gyertya- és lámpagyújtás, a szerencsétlen áldozat emlékére. STRINGA XVI. századbeli velencei író, FRANCESCO

SANSOVINO *Venetiájá*nak folytatója, azonban azt mondja, hogy az ő idejében csak egy lámpát szoktak meggyújtani a Madonna előtt, s e szokásnak az az eredete, hogy egy Velencéből Chioggiába menő dalmát hajó kapitánya, kit meglepett az éj s a köd, a szent kép előtt égő kis világnak köszönte, hogy zátonyra nem került. A gyertyák és lámpák költségét maga a Szent Márk-bazilika vagyonából födözik. Megjegyzendő, hogy a *fornaretto* esetének a velencei kriminális levéltárakban semmi nyoma nincs, csak a Biblioteca Marciana kéziratai között levő magánföljegyzések említik.

Shylock háza

A regék városának, Velencének, számtalan mendemondája közül, a *fornaretto* mellett, épp csak azokat említem, amelyek rendesen elhatnak a magyar turistákig is. Valamint Dover mellett mutogatják a sziklát, melyről Lear király a tengerbe ugrott (HERTSLET, *Treppenwitz*, 35. l.[52]), Veronában pedig Romeo és Júlia sírját: Velence is eldicsekszik SHAKESPEARE nagy alakjainak képzelt nyomával.

A *gettó*ban, az újabb zsidótemplom *(nuova schola)* tájékán egy roskatag vén házra azt mondják, hogy a Shylocké volt, s tudják még az ablakot is, melyen át a szép Jessica megszökött.

Othello és Desdemona háza

Othello palotája kettő is van, noha a „velencei mór" soha nem élt. De bizonyos, hogy 1505-ben egy Cristoforo Moro nevű velencei patríciust megtettek Ciprus helytartójának, s ez az úr 1508-ban tizennégy gályával visszatért Velencébe. Útközben a felesége meghalt. Cristoforo Moro 1515-ben újra megházasodott; Donato lezzei nemesember egyik leányát vette feleségül. E hölgyet „fehér ördögnek" *(Demonio Bianco)* hívták, alkalmasint a nehéz természete miatt. Ebből keletkezett a mese, hogy egy Othello nevű szerecsen vagy mauritániai hadvezér meghódított és nőül vett egy velencei patrícius leányt, Desdemonát, és Ciprus szigetén oktalan féltékenységből megölte. Ezt a mesét dolgozta fel aztán 1565-ben G. B. GIRALDI CINTHIO ama híres novellájában, melyből SHAKESPEARE 1610-ben halhatatlan tragédiáját írta. De Othellónak, mint mondtuk, mégis van két palotája. Az egyik a Campo dei Carminin, s talán azért keveredett a mesébe, mert a Guoro családé volt, s a nép e nevet összetévesztette a *moro* szóval. A másik a *Santa Maria dell'Orto* mellett van, és *casa dei mori*nak hívják, mert - valamikor Morea-beli görögöké volt! E házzal függ össze a *casa di Desdemona* furcsa históriája. Egy FRIEDRICH NEHRLICH nevű thüringiai képíró, ki *Cavaliere Nerli*vé olaszosodott, az ötvenes évek táján ugyanis megfestette a *Santa Maria dell'Orto* negyedében levő Othello-házat, s hogy a képnek párja is legyen: egy másik vászonra leírta a *Santa Maria della Salute* templommal szemben álló, 1300-ban épült remek kis, kétemeletes és kétablakos Contarini-Fasan-palotát, a csúcsíves stílus e gyöngyét, és tréfából azt mondta rá, hogy ez a Desdemona palotája! NEHRLICH, mikor ez a bohóság megrögzeni kezdett a közönségben, helyre akarta igazítani a tévedést; kinyilatkoztatta, hogy a palazzo Contarini-Fasant csak ő nevezte el Desdemona palotájának. De a közvélemény ellene fordult, éspedig keményen (Vö. W. L. HERTSLET, *Treppenwitz*, 36. l.), s ma is tudatlan ember, aki kétségbe meri vonni, hogy ez a SHAKESPEARE Desdemonájának palotája!

---

[52] Ezt a nép hiszi a Shakespeare Cliffről, ellenére a régi balladáknak és a nagy költő tragédiájának.

A velencei Scala dei Giganti

A dogék palotájának udvarán minden cicerone híven eldarálja, hogy Marino Falierót a *Scala dei Giganti* legfelső fokánál fejezték le. Ezt állítja LORD BYRON, CASIMIR DELAVIGNE és FENIMORE COOPER is; holott az *Óriások lépcsője* 1355-ben, mikor Marino Falierót kivégezték, még nem is volt meg. A hiteles krónikák csak annyit mondanak, hogy a hetvenhét éves doge fejét egy, a palota loggiájáról az udvarba vezető lépcsőnél ütötték le.

A velencei kúttömlöcök

Sok mendemonda szól a dogék palotájának régi börtöneiről: a kúttömlöcökről *(pozzi)* és az ólomfödelekről *(piombi).* A BYRON *Childe Harold*jának IV. énekéhez csatolt 1. jegyzet szerint „eredetileg tizenkét *pozzi* volt, de a franciák első érkeztekor a velencések sietve eltorlaszolták vagy lebontották a mélyebben fekvő tömlöcöket. De le lehet szállani egy csapóajtón át, és félig betemetett nyílásokon keresztül még két emelet mélységbe mászhatik az ember a *bel étage*[XXXIX] alá". Ez csupa tévedés; ma is tizennyolc *pozzi* van, és semmi nyoma sincs eltorlaszolásnak vagy lebontásnak. Azt sem szabad hinni, hogy a legmélyebb börtönök már a víz színe alatt vannak; a *pozzi* feneke egyenlő magasságban van a palota udvarával. Az egymás fölött levő két sor börtön a földszint és az első emelet között fekszik.

FRANCESCO ZANOTTO *I pozzi ed i piombi* (Venezia, 1876) művében bebizonyítja, hogy ezeket a tömlöcöket az új börtön[53] felépülése óta, tehát a XVII. század elejétől fogva, nem használták. Mendemonda hát, hogy 1797-ben politikai foglyokat szabadítottak ki e tömlöcökből. Komédia volt e szerint az is, hogy 1797 májusában egy vén épeiroszi görögöt (vagy dalmatát) mutogattak a Márk téri kávéházakban, mint aki tizennyolc esztendőt töltött a pozziban, a törökkel való cimborálás miatt.

A velencei ólomfödél

Még több mendemonda jár a *piombi* körül. Sokan azt hiszik, hogy holmi ólomból csinált ládák lehettek ezek a borzasztó börtönök, s bennük a nap heve lassan megpörkölte a foglyokat. Holott a *piombi* nevet csak a palota ólomfödele alatt, a padláson volt rekeszeknek adták, melyeket a tízek tanácsa 1591-ben készíttetett olyan foglyok számára, akiket meg akart kímélni a sötét, nedves tömlöcöktől. Az sem igaz, hogy a *piombi*t 1797-ben elbontották. Való ugyan, hogy a *Comitato di salute pubblica*[XL] az év májusában kimondta mind a *pozzi*, mind a *piombi* lerombolását; de a határozatot nem hajtották végre. A kúttömlöcök, mint említettem, mindmáig érintetlenek; a *piombi*t pedig csak 1815 körül bontották el.

GIOVANNI ROSSI velencei történetkutató kéziratos munkájában elmondja, milyenek voltak az ólomfödél alatt levő deszkafalú szobák: „A *piombi*ba a megszabott időre ítélt bűnösöket zárták; éspedig az olyanokat, akik nem követtek el igen súlyos gonosztetteket. E helyeken nyaranta nagy hőség volt, ha a nap reátűzött az ólomfödélre; sőt még este is órákig tartott bennük a fülledt meleg. - Midőn e sorok írója 1806-ban fent járt a palota óriás padlásán, a köztársaságra vonatkozó iratokat keresni, kíváncsiságból bement egynéhány *piombi*ba, s azt

---

[53] Az a börtön, melyet a dogék palotájával a Sóhajok hídja *(Ponte dei sospiri)* köt össze.

tapasztalta, hogy a hőség nagy. Április havában volt, déltájt, szép időben. Júliusban, augusztusban tehát igazán szinte tűrhetetlen meleget szenvedhettek ott a foglyok. Télen viszont nagy lehetett a hideg."

SILVIO PELLICO, a nemes költő, *Le mie prigioni* című könyvében azt írja, hogy az osztrák őt 1821-től másfél évig a *piombi*ban[54] tartotta fogva; holott az időben e padlásbörtönök már nem voltak meg. SILVIO PELLICO a dogék családi házának legfelső emeletén raboskodott; ama dísztelen, nyers téglaépületben, mely a palota és a Márk-bazilika között van, s melynek a műremekek fölébe emelkedő felső részét 1852 után lebontották, hogy ne sértse a szemet. A költő hát maga sem tudta, hol van fogva; s csak képzelte, hogy a negyedik vagy ötödik emeleti szobácska, melyben hőség és milliom *zanzara* (velencei szúnyog) gyötrötte őt, a *piombi* börtönökhöz tartozik.

Casanova szökése

Világhírű dolog JACOPO CASANOVA szökése a *piombi*ból, melyet a nagy szélhámos vénségében írt le, *Histoire de ma fuite des prisons de la République de Venise qu'on appelle les Plombs* (Lipcse, 1788) című könyvében. Bizonyos, hogy Velence a hírhedt világcsalót 1755 júliusában az ólomfödelek alá záratta; s bizonyos az is, hogy Casanova e fogságból 1756. október 31-én megszökött. De nem olyan módon, ahogy érdekes könyvében leírja. Casanova úgy adja elő a dolgot, hogy ő egy hegyes vassal kibontotta a börtönrekesz deszkáit, majd fölfeszítette a palota ólomfödelét, s az őszi harmattól iszamos tetőn csúszkált társával, egy Balbi nevű fogoly pappal, míg végre bemászhattak egy padláslyukon, és rendre feltörve az ajtókat, lejuthattak a levéltárba, honnan aztán kora reggel, hivatalnyitáskor, se szó, se beszéd, kisétáltak. UGO FOSCOLO (*Opere inedite e postume*, IV. k.) mesének mondja Casanova elbeszélését. Leggyanúsabb FOSCOLO szerint a szélhámos előadásában az, mikor az ólomtetőn való csúszkálás közben Balbi pap kalapja leesik a csatornába; és Casanova hálákat ad az égnek, hogy balra esett, nem jobbra; mert akkor a zajt meghallotta volna az arzenál előtt álló őrszem. Úgyde az arzenál a dogék palotájától olyan messze van, hogy odáig nem kalap, de ember lezuhanása sem hallatszanék. Én Casanova e kocsintását[55] nem ítélem erős bizonyítéknak, mert alig lehet egyéb szórakozottságnál. Casanova velencei születésű ember volt; hogyne tudta volna hát, merre van a palota és merre az arzenál. Hiszen ezt az idegen is tudja, ki egy napot töltött Velencében. Nyomósabb ok az, hogy azzal a híres hegyes vassal egynéhány óra alatt nem lehetett olyan csodákat művelni, amilyenekkel Casanova dicsekszik; és az a leghihetőbb, hogy a világcsaló a pártfogójától, Bragadino szenátortól megvesztegetett börtönőrök segítségével szökött meg a *piombi*ból.

Ugyancsak pénz nyitotta meg e börtön ajtait Galliano Lecchi bresciai gróf (ez úri haramia) előtt, ki 1785. március 27-én „szökött meg" az ólomfödelek alól. Közhiedelem szerint ő is kimászott a palota tetejére, és összekötözött lepedőkön bocsátkozott le a csatornába, melyből kiúszva, gondolán menekült el. De bizonyos, hogy Lecchi húszezer aranyon vásárolta meg szabadságát.

---

[54] *„…sotto i Piombi, famose prigioni di Stato, fin dal tempo della Repubblica Veneta."* (XXIII. fejezet.)

[55] kocsintás = hibás, téves beszéd. (A szerk.)

A Márk téri galambok

A Márk téri galambokról, Velence e legkedvesebb lakosairól, számos históriás anekdota szól. Hogy csak egyet-kettőt említsek: Renier Dandolo Kandia ostromakor észrevette, hogy a kandioták az áruló génuaiakkal postagalambok révén közlekednek; ennek emlékére vitt Velencébe egynéhány ilyen keleti fajtájú galambot, melyek aztán elszaporodtak. Más elbeszélés szerint: e galambok ősei hozták meg először a lepantói győzelem hírét. Némelyek azt mondják, hogy a galambokat Catarina Cornaro királynő költöztette Velencébe Ciprus szigetéről. Legvalószínűbb az a magyarázat, amelyet Velence rendőrbírája adott egynéhány év előtt egy ítélet költői lendületű megokolásában, mikor hatnapi fogságot szabott valami csavargóra, akit rajtakaptak, hogy Szent Márk galambjait lépes vesszővel fogdossa:

(„A velencei szenátus elrendelte, hogy közmagtárainak egy megbízottja a polgárokkal egyetemben gondoskodjék a galambok etetéséről. A nép a köztársaság bukása után is mindig táplálta őket, és ma is mindennap magot szórnak nekik a Procuratie Vecchie egyik ablakából. E madarak egy fényes múlt emlékei. Eredetük némelyek szerint az, hogy a velencei köztársaság idejében, virágvasárnap, a Szent Márk-templom erkélyéből madarakat és galambokat bocsátottak szabadon, melyek aztán meghúzódva a templom oszlopai között és a közel épületek ereszei alatt, elszaporodtak, kedvezvén nekik a polgárság állandó szeretete. Ha a velencei galamboknak nincsen is olyan érdemük a haza körül, mint a régi Róma ludainak; vagyis, ha nem is tekintették őket sérthetetleneknek és szenteknek, mégis mindig nagy tiszteletben voltak; és Velence gondoskodott róluk, még akkor is, mikor az idegen ellen vívott harcainak közepette a szabadság hősei éhséggel küzdöttek. E galambok kímélésére nemcsak a történelem kötelez bennünket, hanem a törvény is; mert e madarak immár valóságos háziállatok, mintegy a város lakosságához tartoznak, és részük van benne, hogy Velence a világ egyik legkedvesebb városa legyen.”) (Vö. a milánói *Corriere della Sera* 1895. júniusi *Venezia* mellékletével.)

Azt a régi szokást, hogy a bazilika erkélyéről virágvasárnap gyermekek galambokat és más madarakat eresztettek el, a XVI. századbeli STRINGA is említi FRANCESCO SANSOVINO *Venetia* könyvéhez írott jegyzeteiben. A madarak lábára súly volt kötve, hogy ne tudjanak messze repülni; s mikor a piacon vergődtek, a nép elkapdosta őket húsvéti pecsenyének. Ez a mulatság annak az örömnek volt az emléke, mikor a Jeruzsálembe érkező Jézust a zsidó gyermekek pálmaágakkal és allelujával fogadták. - A nép körmei közül néha kiszabadult egynéhány galamb, s ezek szaporodtak el aztán a Márk téren. A köztársaság mindennap magot szóratott nekik. E század elején a Querini-Polcastro grófné gondoskodott róluk, déli harangszóra mindennap kukoricát hintve nekik a Procuratie Vecchie második emeletén volt lakásának ablakából.

Most az Assicurazioni Generali társaság hintet eleséget a galamboknak délután két órakor, a grófné egykori lakása alatt levő hivatalának egyik ablakpárkányára.

Napóleon a Campanilén

A sok magyar turistának, aki valaha a Campaniléről gyönyörködni fog Velence panorámájában, intésképpen mondom, ne higgyék, amit a ciceronék mindig emlegetnek, hogy ti. I. Napóleon lóháton ment föl e toronyba, a lépcső helyett szolgáló kényelmes lejtőn. Ezt a tréfát nem a nagy hadvezér tette meg, hanem egy gondolás, 1680 húshagyókeddjén. Ugyanez az ember a következő évben kis kerekes csónakon csáklyázva ment föl a harangokig, majd kimászott a torony csúcsára, és tótágast állt az óriás angyalszobor fején.

Magyar alak a dogék palotáján

Egy érdekes és nálunk alig ismert velencei magyar emlékre akarom még itt figyelmeztetni olvasóimat. Magam sem vettem volna észre, ha HEVESI LAJOS, a kuriózumok e tudós kedvelője, nem ír nekem róla. A Piazzettára eső oldalon, a tizenhatodik oszlop fejének díszítményei között magyar alak is van. Nyolc fő lappang ott a faragott lombok között; éspedig: latin, tatár, török, magyar, görög, gót, egyiptomi és perzsa. „Tehát képviselői a leggazdagabb kereskedő népeknek" - jegyzi meg OSCAR MOTHES *Geschichte der Baukunst und Bildhauerei Venedigs* könyvében (I. k. 274. l.). A fejeket a süveg, a szakáll, a bajusz jellemzi, mihez még az aláírás is járul. Ez oszlopfőt 1425 körül faragták. Akkor tehát a magyart gazdag népnek tartották Olaszországban. (Ki hiszi ma, hogy ez nem mendemonda?) Bezzeg később már azt hirdette az olasz közmondás (G. GIUSTI, *Proverbi toscani,* 212. l.): *I don di Spagna, i conti Allemagna, i monsieur di Francia, i vescovi d'Italia, i cavalier di Napoli, i lordi di Scozia, i fidalghi di Portogallo, i minori fratelli d'Inghilterra e i nobili d'Ungheria, fanno una povera compagnia.* (A spanyol donok, a német grófok, a francia möszjők, az olasz püspökök, a nápolyi gavallérok, a skót lordok, a portugál hidalgók, az angol másodszülött fiúk és a magyar mágnások koldus egy kompánia.)

Vedi Napoli e poi mori!

Vedi Napoli e poi mori! (Lásd meg Nápolyt, és halj meg!) A világszép várost magasztaló e mondás ismeretesebb a nem-olasz Európában DANTE bármelyik klasszikus szállóigéjénél. Ha Nápoly szóba kerül, senki sem állhatja meg, hogy ne idézze; és egyben mindenki fitogatja a maga olasz tudományát, mindig megjegyezvén, hogy e mondásnak nem az az igazi értelme, mert szójáték lappang a dologban: *Vedi Napoli e poi Mori* - lásd meg Nápolyt, azután Morit. Ez a Mori egy szegény falucska, valahol a Vezúv környékén. Vagyis a mondás csak a nagy várost és a kis falut helyezi ellentétbe; meghalásról szó sincs, tehát a frázisban nincsen semmi „költőiség". -A *Szellemesség Kincstára* című könyvben (Budapest, 1893; 279. l.) még anekdota is van a *Napoli-Mori* szójátékról: „A harmincas években Nápolyt gázvilágítással látták el, de a lazzaronéknak sehogy sem volt ínyükre az utcák világossága. A csapokat lecsavarták, sok kandelábert ledöntöttek, mindenütt kárt tettek. Egy prédikátor vette végre pártfogásába a gázvilágítást, mint amely Szent Józsefnek van ajánlva. Ez segített; Nápoly fényes világításban pompázott, s most már így dicsekedtek: *Vedi Napoli e poi Mori!* (Ez utóbbi kis község, melynek nem volt utcai világítása)" - GIUSEPPE FUMAGALLI, a milánói Brera-könyvtár igazgatója, a következőket írja nekem e dologról: „Az a népies mondás nem jelent egyebet, mint amit mindenki tud. Nincs semmi rejtett értelme, és azok az anekdoták, amelyek szójátékot akarnak belőle csinálni, mind koholmányok. Ennek az a legjobb bizonysága, hogy a mondás a legrégibb nápolyi tájszólásban írott följegyzések szerint: *Vide Napole e po'muore!* Vagyis: *halj meg.* Tehát annak a Mori falunak semmi köze hozzá." [...]

VI. / A SPANYOLOK

Kolumbusz

A Kolumbuszról fecsegő mendemondák - cáfolatukkal egyben - annyira ismeretesek, hogy csak röviden és szárazon sorolom fel őket, W. L. HERTSLET (*Treppenwitz*, 420. s. köv. l.) ügyes csoportosítását követve.

Nem Kolumbusz agyában fogant meg a gondolat, hogy Indiát nyugatnak hajózva is el lehet érni; ezt már ARISZTOTELÉSZ és SZTRABÓN is írta, a XV. század közepén pedig TOSCANELLI firenzei csillagász († 1488) hirdette. A „Kolumbusz tojása" anekdota alkalmasint egy régi spanyol közmondásból ered, s kezdetben Brunelleschire, a firenzei dóm 1444-ben meghalt építőjére forgatták. Katolikus Izabella nem tette zálogba drágaságait, hogy Kolumbusz első expedícióját segítse. Kolumbusz holta napjáig sem tudta, hogy új világrészt fedezett fel; azt hitte: Ázsia legkeletibb partjait érte el. Haitit Japánnak tartotta, és élete utolsó éveiben azt hitte, hogy a földnek körteformája van. Nem igaz, hogy legénysége 1492. október 8-án föllázadt és kimondta, hogy, ha három nap alatt nem mutatkozik föld, visszafordulnak. Kolumbusz nem volt tudományos tengerész, mert szélesség-meghatározásai többnyire helytelenek. (Például szerinte Kuba a 42. fok alá esik, holott a Ráktérítő alatt van.) Teljességgel nem tudjuk, melyik a Bahama-szigetek közül az a Guanahani (San Salvador), melynél Kolumbusz kikötött. Nem igaz, hogy Kolumbusz visszatérve harmadik útjáról, mikor láncra verték, Granadában béklyósan jelent meg a királyi pár előtt. Nem tudni: hol van eltemetve; két sírját is mutogatják; az egyiket a havannai, a másikat a San Domingó-i székesegyházban.

Amerika

Újabban már nemigen hiszik, hogy Amerika nevét JEAN BASIA lotharingiai kanonok csinálta Amerigo Vespucci tiszteletére. Kétségtelen, hogy BASIA, AMERIGO VESPUCCI utazásainak deák fordítója, 1507-ben, Saint Diében megjelent, *Cosmographiae introductio* című fordítmányának elején azt ajánlja, hogy az új kontinenst nevezzék el ama fölfedező nevéről (mely az Emericus Imre, egy alakja) Amerikának. De hihetetlen, hogy ez az obskurus javaslat azonnal echót keltett Spanyolországban és Portugáliában, ahova az a lotharingiai könyv talán el se jutott egyhamar. Valószínűbb, hogy az új világrész neve a Nicaraguában levő, ma is Amerriques vagy Amerrisques nevű hegységtől ered. Kolumbusz harmadik útjában járt ott. Emberei a bennszülöttektől hallhatták e szót, s aztán hazahozták az új kontinens neve gyanánt.
[...]

Loyolai Ignác szíve

MÜLLER MIKSA is említi azt a furcsa mendemondát, mely szerint Loyolai Ignácnak, a Jézus Társasága alapítójának szívén, mikor felboncolták, Isten nevét találták írva görög betűkkel: ΘΕΟΣ. Azt hiszem, e képtelenség cáfolgatására kár vesztegetni a szót. Nem is szóltam volna róla, ha a furcsaságok történetében nincs több nyoma is, hogy az emberi test szöveteiben írást találtak. JOHN EVELIN, a XVII. századbeli angol kuriózumgyűjtő említ egy nyolc-kilencéves

német fiúcskát, akinek az egyik szemében, az írisz fölött, ez volt olvasható a szeme fehérén: DEUS MEUS, a másikban pedig héber betűkkel: ELOHIM. Szülei, kik pénzért mutogatták, azt mondták, hogy a gyerek így született. C. Ellis 1690-ben látta ezt a tüneményt, s ezt írja róla DR. EDW. TYSONnak: „Láttam a fríz fiút, kinek szemében a pupillája körül szavak olvashatók. Ezt mindenki csodának tekinti, én azonban gondosabb vizsgálat után észrevettem, hogy nincs másról szó, minthogy a gyerek írisze nem kerek, hanem csorba, és a belőle kiálló rojtok mintha betűk volnának, D, J és V forma alakok, melyekből azonban a legerősebb képzelet sem tud valamit kisütni. Én azonban majd megjártam vele, hogy fölfedeztem a csalást; mikor egy úri embert angol nyelven figyelmeztettem a dologra, valaki a csőcselék közül meg találta érteni, s bizony örülök, hogy kereket oldhattam, mert széjjelszedtek volna." - 1834-ben Londonban mutogattak egy fiút, kinek a szemébe *Napóleon* volt írva. „Kérdés - írja a *Sketches of imposture, deception, and credulity* (291. l.) -, természetes dolog volt-e ez, vagy mesterséges."

CSAPODI ISTVÁN egyetemi professzortól e dolgokra vonatkozólag a következő szíves közlést kaptam: „Az íriszt magát tetoválni lehetetlenség. Föltéve, hogy a szaruhártya részben való lefejtésével (vagy legalább olyan sebrésen át, amilyent iridektomiakor ejtünk) hozzájutnánk a tetováló tűvel, s föltéve, hogy az írisz mögött levő lencsét sem sértenénk, az írisz semmiféle idegen testet nem tűr, tehát festékszemcséket sem. Tetoválni csak a szem külső hártyáit lehet, a szaruhártyát és ínhártyát, a szaruhártya is ép állapotban csak kivételesen tűr el egyes szemcséket, például belelőtt puskaport, de hegedéses, elfehéredett állapotban jól tetoválható, és a feltűnő fehér hegedések eltüntetésére meg is tesszük. Puskaporszemeket az ínhártya is jól tűr, tehát elképzelem, hogy abba is lehetne valamit beleírni, bár tetoválását eddig tudtommal nem kísérlették meg. A szavak beleírását úgy tartanám lehetségesnek, hogy vagy a szeme fehérébe (ínhártyájába) szurkálták bele a bötűket vagy a hegedéses - esetleg a tiszta - szemehártyájába. Laikus ember nemigen tud a szemen eligazodni, hogy melyik hártyában van az, amit más ember szemében lát; még az orvos is tévedhet, ha nem szemorvos."
[...]

A jezsuiták morálja

MACHIAVELLI írta a XVI. század elején, hogy az emberek és kivált a fejedelmek cselekedeteiben a cél a fő dolog; az eszközöket mindig tisztességeseknek ítélni és dicsérni fogja mindenki. („*...si guarda al fine... i mezzi saranno sempre giudicati onorevoli, e da ciascuno lodati*".[XLI] *Il Principe*, Velence, 1515.; XVIII. f.) HOBBES, az angol filozófus *De Cive* könyvében (Párizs, 1646.; 1., 8.) azt mondja: „*...unusquisque jus... habet utendi omnibus mediis, et agendi omnem actionem, sine qua conservare se non potest.*" (Mindenkinek joga van használni minden eszközt és végrehajtani minden cselekedetet, amely nélkül nem tarthatja fönn magát.) Nyilván ebből csinálták „a cél szentesíti az eszközöket" *(finis sanctificat media)* híres mondást, melyet aztán a jezsuitákra fogtak.

„HERMANN BUSENBAUM német jezsuita atya - mondja BÜCHMANN-ROBERT-TORNOW (*Geflügelte Worte*, Berlin, 1898.; 19. kiadás, 439. l.) - ezt írja ugyan 1650-ben megjelent *Medulla theologiae moralis* könyvében: *»cum finis est licitus, etiam media sunt licita«* (ha a cél megengedett, akkor megengedettek az eszközök is) és *»cui licitus est finis etiam licent media«* (akinek a cél meg van engedve, annak meg vannak engedve az eszközök is). Az első passzusnál azonban határozottan kizárja a galád eszközöket, a másodiknál pedig csak a jóravalókat ajánlja a cél elérésére. Szavait kikapták az összefüggő textusból és úgy

magyarázták, mintha Busenbaum azt mondta volna, hogy jó célok elérésére szabad rossz eszközöket is használni, mert a rossz eszközöket szentesíti a jó cél. Úgy látszik, Pascal bocsátotta világgá ezt a dolgot, mert a *Provinciales*ban (1656, 7-ik levél) ezt adja egy jezsuita szájába: *»nous corrigeons le vice du moyen par la pureté de la fin«* (mi az eszköz bűnös voltát a cél tisztaságával korrigáljuk).” (Vö. *Szájrul szájra* könyvemet.)

Közhiedelem, hogy a jezsuiták egymillió forint jutalmat tettek az angol bankba annak számára, aki előmutat olyan jezsuita írta könyvet, melyben a „cél szentesíti az eszközöket” ugyanezekkel a szavakkal vagy hasonló értelműekkel ki van fejezve. Ez mendemonda. Az igazság csak az, hogy Roh jezsuita atya 1852 őszén, a frankfurti misió befejezésekor, ezer rénes forintot tűzött ki annak, aki a heidelbergi vagy bonni jogi kar előtt felmutatja azt a könyvet. E nyilatkozatát többször ismételte. Az ezer rénes forintra csak MAURER protestáns lelkipásztor pályázott 1868-ban egy *Új jezsuita-tükör* című füzettel, BUSENBAUM fönt említett két tételét idézve, és a heidelbergi jogi fakultás előtt követelte is a díjat; de aztán csakhamar lemondott róla. És a pályázat mindmáig meddő. (Vö. a németről fordított *Történelmi hazugságok* könyvvel, Budapest, Szent István-társulat, 1890.; 650. l.)

VII. / A FRANCIÁK

Buridan szamara

A világ két híres szamarat ösmer: a bibliai Bálám szamarát meg a középkori Buridan szamarát. A Bálám szamara (MÓZES, 4, 22, 28-29.) egyszerűen, de józanul gondolkodó fő volt, az állatvédelemnek kétség nélkül első szószólója, mert mikor a gazdája megverte, így beszélt: „...szoktam volt-e valaha ekképpen cselekedni teveled?" A Buridan szamara már skolasztikus filozófus, logikája csupa csűréscsavarás, eszmélkedésében nincs egy csöpp életrevalóság. Mert ez a szamár, ha két egészen egyforma szénanyaláb közé állítják, élete fogytáig nem tudja magát eltökélni, melyikbe harapjon elébb; ha pedig egyenlőképpen gyötri az éhség meg a szomjúság, és előtte a zab meg a víz, csak tűnődik, de nem bír választani, és étlen-szomjan döglik meg.

BURIDAN JÁNOS francia nominalista, ki állítólag e híres példával akarta igazolni, hogy szabad választás nincsen, 1327-ben a párizsi egyetem rektora volt, és 1358 után halt meg. Regényes históriákat is beszélnek róla; például, hogy a parázna burgundiai Margit kedvese volt, aztán ő is arra a sorsra jutott, mint a királyné minden (!) szeretője: zsákba varrva a Szajnába dobták;[56] sikerült a zsákot felhasítania és partra úsznia. Mondják azt is, hogy a filozófus szerelméért navarrai Johanna is vetélkedett; a bölcs azonban nem tudott választani a két szép asszony között, és őreá magára alkalmazták elsőben a tűnődő szamár példázatát.

Ez a példázat vagy legalább az az állítás, hogy az éhes-szomjas ember tűnődik, ha egyenlő messze van tőle az étel és ital, sokkal régibb Buridannál. Említi már ARISZTOTELÉSZ (*Az Égről*, 2, 13), aquinói SZENT TAMÁS (*Summa theologiae*, pars I. secundae, qu. XIII., art. 6.) és DANTE a *Paradiso* negyedik énekének kezdő soraiban:

Intra due cibi, distanti e moventi
D'un modo, prima si morria di fame
Che liber uomo l'un recasse a' denti.
Si si starebbe un agno intra due brame
Di fieri lupi, egualmente temendo:
Si si starebbe un cane intra due dame.

---

[56] FRANÇOIS VILLON († 1484) *Ballade des dames du temps jadis* (Ballada tűnt idők asszonyairól) balladájának második szakában említi:

Semblablement, où est la royne
Qui commanda que Buridan
Fust jetté en ung sac en Seine?

[Hol a királynő, kinek kénye
Zsákba dobatta a mohó
Buridánt a Szajna vizébe?
(Szabó Lőrinc fordítása) A szerk.]

Burgundiai Margitot férje, X. Lajos fojtatta meg 1315-ben.

(A szabadakaratú ember elébb halna éhen, semhogy két egyenlő messze és egyenlőképpen kívánatos étek közül valamelyikhez nyúlna. Épp így állana a bárány két dühös éh farkas között, egyformán félvén mind a kettőtől; így az eb két szarvasünő közt.)[57]

Aubry kutyája

A perdöntő párbajt vívó kutya: Aubry de Mont-Didier lovag ebe, nyilván PLUTARKHOSZ egyik anekdotájából keletkezett középkori mendemonda. A görög író szerint Pürrhosz egyszer országában járva, egy kutyát látott, mely már három nap óta étlen-szomjan őrizte meggyilkolt urának tetemét. A király megparancsolta, hogy a halottat temessék el, a kutyát pedig magával vitte és udvarbelieinek meghagyta, hogy jól viseljék gondját. Egynéhány nap múlva Pürrhosz szemlét tartott katonáin. Trónján ült, lábánál a kutya. Az állat mozdulatlanul nézte a vitézek elvonulását, de mikor gazdájának gyilkosai jöttek, nagy csaholással rájuk rohant, minduntalan visszanézve a királyra. Nemcsak Pürrhosz, de az összes jelenlevők megértették, mi történik; a gyanús embereket elfogták, és minthogy más bizonyítékok is akadtak, elítélték őket.

A középkori anekdotát elsőben ALBERICUS troisfontaines-i francia cisztercita említi 1241-ig terjedő krónikájában. Szerinte az egész dolog gall hegedősök költeménye. Aubry lovag Nagy Károly elvált feleségét, lombardiai Szibilt védelmezte, azért ölte őt meg az áruló Macaire. A kutya és a gyilkos perdöntő párbaja aztán Nagy Károly előtt folyt le, Párizsban. VULSON DE LA COLOMBIÈRE *Le vray théâtre d'honneur et de chevalerie* könyvében (1648) már a XIV. századba helyezi át a történetet, nyilván összetévesztve V. Károly francia királyt Nagy Károllyal, s ezt a kis novellát kerekíti ki:

V. Károlynak volt egy Macaire nevű udvari embere, aki gyűlölködött Aubry de Mont-Didier lovagra, amért ezt a fejedelem nála jobban tüntette ki kegyelmével. Egy nap a bond-i erdőn megleste a lovagot, ki vizslájával egymaga vadászott a sűrűben. Megölte, elföldelte, aztán jó képpel visszatért az udvarhoz, mintha semmi sem történt volna. A kutya nem mozdult ura sírjától, míg végre az éhség be nem űzte Párizsba. Kenyeret kért gazdája barátaitól, s mikor jóllakott, ismét kiment az erdőbe, a sírhoz. Ez a dolog végre szemébe tűnt az embereknek. Gyanút keltett az is, hogy a vizsla mindig fájdalmasan vonít, mintha el akarná árulni gazdája eltűnésének titkát. Végre kimentek a kutyával az erdőre, megtalálták a szerencsétlen Aubry lovagot, és tisztesen eltemették. A gyilkosról azonban még senki sem tudott. A kutyának Aubry atyjafiai fogták pártját. Egyszer az állat az udvarbeli urak között meglátta a gyilkost. Legott rárohant, torkon ragadta, meg akarta fojtani. A kutyát megverték, elkergették; de a hű állat azután is csak mindig kerülgette Macaire-t, és agyarkodott rá. A dolog a királynak is a fülébe jutott; végre látni akarta, hogyan viselkedik a kutya. A gyanúsított lovagot elrejtette számos udvarbeli között. A kutya legott fölismerte Macaire-t, és mintha tudná, hogy a király előtt van, még a szokottnál is dühösebben rohant rá, és keserves vonításával bosszút,

---

[57] [Egyforma távol és egyforma csábos
két falat közt a szabad ember éhen
veszne s egyiket sem vinné fogához.
Igy két farkas vérszomja közt fehéren
s egyformán félve állna kicsi bárány;
eb így, két dám közt, lesve, merre térjen?
(Babits Mihály fordítása) A szerk.]

igazságot követelt. A király, minthogy más gyanúokok is merültek föl, végre perdöntő párbajt rendelt el az ember és a kutya között. Az ordália az egész udvar jelenlétében ment véghez. A lovagnak fegyverül egy nagy, nehéz fütyköst adtak; a kutya számára pedig egy feneketlen hordórul gondoskodtak, hogy legyen hova meghúzódnia, ha szükséges. A kutya, mihelyt eleresztették, rárohant ellenségére, mintha tudná, hogy a támadás joga a vádlót illeti meg. A lovag fütyköse oly nehéz volt, hogy egy csapásra is agyon lehetett volna vele ütni az állatot; ezért a vizsla folyton csak Macaire körül szaladozott, de aztán egyszerre hirtelen torkon ragadta a gyilkost, és földre terítette. Macaire kegyelemért rimánkodott, és ígérte, hogy mindent megvall, csak kergessék le róla azt a kutyát. A bűnös a bírák előtt aztán elmondta, hogyan ölte meg Aubry lovagot az erdőn, s hogy a gyilkosság egyetlen tanúja a kutya volt. A perdöntő párbaj 1371. október 3-án folyt le, a Notre-Dame szigetében.

Montargis várában volt egy kandalló, melyet V. Károly restauráltatott, s melynek díszítménye kutyával viaskodó embert ábrázolt. FOURNIER szerint a franciák e szobormű révén hívják Aubry vizsláját montargis-i kutyának.

E század tízes éveiben valami francia melodrámává dolgozta föl e tárgyat, s a darab főszerepét egy remekül betanított kutya játszotta. Miután Párizs eléggé kisírta magát az érzékeny színművön, a négylábú művésszel Németországot utazta körül egy-egy vállalkozó. A kutyaszínész 1816-ban a berlini királyi színpadon lépett föl. Károly Ágost weimari nagyherceg, szenvedélyes kutyakedvelő lévén, szintén látni akarta udvari színházában az ugató tragikust; Goethe, az intendáns azonban ellene szegült ez ízléstelenségnek. A darabot a nagyherceg kívánságára mindazáltal titkon betanulták. Goethe a próba napján, 1817. március 20-án elutazott Weimarból, s mikor a darab április 12-én színre került, lemondott az intendánsságról.

Az orléans-i szűz

Jeanne d'Arcnak a porosz háború óta megint nagy a becsülete a franciáknál. Elzász-Lotharingia elvesztéséig minden felvilágosodott ember csak mosolygott az „együgyű legendán", és VOLTAIRE *Pucelle*-je „kedves kópéság" volt. Most, hogy a *bonne Lorraine* (mint VILLON nevezi) ismét nemzeti hősnő lett, a historikusok vállvetve bizonyítgatják, hogy az orléans-i szűzről igaz minden szép, minden jó; a VOLTAIRE *Pucelle*-je pedig „förtelmes ocsmányság". Ritka bátorságú ember tehát LESIGNE, ki 1889-ben egy *La fin d'une légende. Vie de Jeanne d'Arc* című könyvet adott ki, melyben, sok minden rettentőség között, még azt is állítja, hogy az orléans-i szüzet bizony nem égették meg az angolok Rouenban, hanem mint sok gyermekkel megáldott családanya halt meg. LESIGNE-t éppúgy nem méltatták kritikára, mint azt a furcsa történetírót, PÉRÈSt, ki *Napoléon apocryphe* című könyvében azt bizonyítgatta, hogy Napóleon sohasem élt a világon. (Ezzel a váddal különben Jeanne d'Arcot is illeték kevésbé népszerű korában; azt állították róla, hogy a XV. században keletkezett mese.) LESIGNE jóhiszeműsége azonban kétségtelen; csak az a baj esett meg szegénnyel, hogy összetévesztette az igazi orléans-i szüzet az ál Jeanne d'Arc-kal, ki 1436-ban a hősnő kivégzése után öt évvel bukkant föl, s azt állítva, hogy sikerült megszöknie az angol fogságból, vagy négy évig bolondította a világot. Mikor imposztorsága kiderült, 1440-ben a párizsi parlament megseprűzésre és kipellengérezésre ítélte. Aztán eleresztették. Később Metzben férjhez ment Armoises grófhoz. Ennyit tudni róla. - Az igazi Jeanne d'Arcról, mióta az orvostudomány megismertette velünk az autoszuggesztió jelenségeit, leghelyesebb úgy vélekednünk, mint a történet többi csodalátóiról és a minden képtelenséget magukra vállaló boszorkányokról: hisztériás létére szentül hitt abban, amit mondott, és meg volt győződve isteni küldetése felől. Így érthető ez a szép, de szomorú alak.

A chilloni fogoly

LORD BYRON fönséges költeménye, *A chilloni fogoly* (1816) nem történeti valóság ihletéből termett. Az kétségtelen, hogy François de Bonivard, a genfi polgárok szabadságának védője (sz. 1493, † 1570) a chilloni várban raboskodott 1530-tól 1536-ig. III. Károly savoyai herceg záratta el. Az első két évben fönt, egy toronyszobában őrizték; de aztán a herceg parancsára levitték a Genfi-tó színe alatt levő sötét börtönbe, mely szörnyűbb a hírhedett velencei kúttömlöcöknél *(pozzi).* E zugoly kőpadlóján ma is látni a fogoly lába nyomait. *„J'avois* - írja maga BONIVARD -, *si bon loisir de me promener, que je empreignis un chemin en la roche qui étoit le pavement de léans, comme si on l'eût fait avec un martel."* (Úgy ráértem a sétálásra, hogy a börtön sziklapádimentomába olyan utat koptattam, mintha csak pöröllyel verték volna bele.) A turistáknak mutogatják a vasgyűrűket is, melyekhez Bonivard és öccsei láncolva voltak. Csakhogy a Bonivard öccsei a BYRON képzelmében született alakok. Nem igaz, hogy Bonivard atyja és két testvére a kínpadon halt; nem igaz, hogy másik két öccse együtt raboskodott vele, s ott senyvedt el a víz alatti tömlöcben. Bonivard egyedül volt ott négy évig, és 1536. március 25-én szabadult ki, mikor Chillon várát az egyesült genfiek és berniek ostrommal vették meg. Furcsa olvasni a história prózai betűjét, mely szerint ez a nemes, szomorú fogoly, ki „börtönét sóhajtva hagyta el", kiszabadulása után az új köztársaságtól egy kis évi díjat kapott, de minduntalan baja volt a hatóságokkal - olyan korhely életet élt. Egyszer a genfi tanács elé is idézték feslettsége miatt, és arra ítélték, hogy hetenkint kétszer köteles elmenni a - templomba. Egyébiránt protestáns lett, és négyszer házasodott. Kortörténeti becsű krónikájának, a historikusok szerint, az a hibája, hogy gyakran igen dévaj. Szóval Bonivard nem volt az az ember, akinek BYRON rajzolta.

Rabelais

A Rabelais-ról (sz. 1494, † 1533) szóló sok jó anekdota között alig van hiteles. Mindnyájan tudjuk például azt a kis történetet, mely a *quart d'heure de Rabelais*[XLII] francia szállóige eredete. Rabelais Lyonban nem tudja megfizetni fogadóbeli adósságát; hogy a bajból kimeneküljön, nagy titkon elárulja, hogy ő a királyt és családját megétetni hathatós mérget hozott Olaszországból. Természetesen legott nyakon csípik, és Párizsba szállítják I. Ferenc elé, aki nagyot nevet a dolgon, és vacsorára hívja meg Rabelais-t, az elképedt lyoniakat pedig kegyesen elbocsátja. Ezt az anekdotát elsőben VOLTAIRE hazudtolta meg; az akkori időben nemigen járta volna az ilyes tréfa. Ez a cáfolat azonban nem gátolja a franciákat, hogy mindig *quart d'heure de Rabelais*-t ne emlegessenek, valahányszor a fizetés órája üt. A jó meudoni plébánosnak még a halálos ágya körül is dévaj szállóigék raja röpköd. Az utolsó kenet után azt mondta: „*On m'a graissé les bottes pour un grand voyage*" (nagy útra hájazták meg a csizmámat), Chatillon kardinálisnak azt üzente: *Je vais m'en chercher un grand peut-être* (elmegyek megkeresni egy nagy talányt), utolsó szava meg ez volt: „*Tirez le rideau; la farce est jouée*" (le a kárpittal; vége a komédiának). Ezek mind csak olyan költeményes bohóságok, mint az, hogy Rabelais halálos ágyán dominót adatott magára, mert írva vagyon: „*Beati, qui moriuntur in Domino.*"[XLIII] Híres testámentoma: „Nincs semmim, csak sok adósságom, a többit a szegényekre hagyom", ERASMUS egy 1527-i leveléből való tréfa.

IV. Henrik

IV. Henrik anekdoták és szállóigék dolgában talán a leggazdagabb fejedelem, akit valaha a történet ismert. Rajta, az igazán elmés emberen, ugyan beteljesedik az evangéliomi igazság: akinek vagyon, annak adatik. Nemcsak saját nemzete tette őt meg réges-régi vándoranekdoták hősének, de még a külföld is ajándékozott neki jó ötleteket. Ilyen a híres *toujours perdrix*, melyről a franciák nem is tudnak. Ez anekdota szerint az udvari gyóntató a királynak szemére hányta csapodárságát. IV. Henrik nem szólt semmit, de megparancsolta az étekfogóknak, hogy a pap elé ezentúl mindig csak fogolypecsenyét tálaljanak. A pap végre beleunt az egyformaságba, és panaszosan kiáltott föl: „*Toujours perdrix!*”[XLIV] Mire a *roi vert galant*[XLV] azt mondta: „*Toujours reine!*”[XLVI] BÜCHMANN-ROBERT-TORNOW (Geflügelte Worte, 19. kiadás, 475. l.) egy spanyol adagiumot idéz („*cansa de comer perdices*”, „betelik az ember a fogolyevéssel”), én pedig azt hiszem, a régi deák *crambe repetita mors est*[XLVII] mondásból is támadhatott ez anekdota ötlete. A *toujours perdrix* szállóigével, amennyire én tudom, csak a németek, olaszok, angolok és magyarok élnek.

Az elmés király három ókori anekdota hősévé is lett. Az egyik: mikor Sully kihallgatásra megy hozzá, de a király kiüzen, hogy fekszik, mert láza van, Sully vár, és nemsokára egy zöldruhás, elfátyolozott nő suhan ki a felség szobájából. Csakhamar kijő a király is: - „Mit akar itt, Sully? Hiszen megüzentem, hogy lázam van.” - „Igenis, de úgy látszik, már elhagyta felségedet; az imént láttam erre menni: talpig zöldben volt.” Ez a bohóság PLUTARKHOSZ egy kis történetének (*Démétriosz*, 19.) mása. A második anekdota: Baudesson, a Saint-Dizier-i polgármester, annyira hasonlított a királyhoz, hogy mikor egyszer kihallgatásra ment, a palota előtt álló katona Henriknek nézte, és fegyverbe szólította az őrséget. „Mi a manó - szólt a király, kidugva fejét az ablakon -, hát ketten vagyunk felséges urak?” - „*Eh, compère* - kérdezte aztán Baudessontól -, *votre mère est-ette donc allée dans le Béarn?*”[XLVIII] (A király szülőföldje.) - „*Non, Sire, c’est mon père qui y demeura.*”[XLIX] - „*Ventre-saint-gris, je suis payé!*”[L] E tréfa szakasztott mását Augustus császárról beszéli MACROBIUS (*Saturnalia*, 2, 4). - A harmadik anekdota: a spanyol követ egyszer épp akkor lépett a király szobájába, mikor Henrik négykézláb ügetve, a trónörököst lovagoltatta hátán. A követ láttára a király megállt: - „Vannak önnek gyermekei?” - „Vannak, felséges uram” - felelt a spanyol. - „Akkor hát megengedi, hogy befejezhessük a lovaglást.” Ezt a kedves kis történetet PLUTARKHOSZ mondja el Ageszilaosz spártai királyról (25. f.) azzal az eltéréssel, hogy a király és fiai vesszőparipákon nyargalnak.

IV. Henrik híres szállóigéi közül egynéhánynak nem kegyelmez az újabb vizsgálat. Bizonyos, hogy a „*Paris vaut bien une messe*” (Párizs fölér egy misével) a király halála után évekkel keletkezett. Nem egészen helyes idézet a „*Pends-toi, brave Crillon, nous avons vaincu à Arques et tu n’y étais pas... Adieu, brave Crillon, je vous aime à tort et à travers.*”[LI] Ez a híres levél először is nem az arquesi győzelem után (1589) kelt, hanem az amiens-i táborban (1597), sokkal hosszabb a másiknál, s így kezdődik: - „*Brave Gryllon [így] pandes vous de navoyr esté ycy pres de moy lundy dernyer*”[LII] stb. A híres *Pends-toi* változat VOLTAIRE-től ered. IV. Henrik kívánsága, mely szerint az ő országában minden paraszt tyúkot tehessen a fazékba vasárnap, hitelesnek látszik, bár nem tudják, mikor és hol mondta: - „*Je veux que chaque laboureur de mon royaume puisse mettre la poule au pot le dimanche.*”[LIII]

Richelieu

Richelieu híres szállóigéje: „*Qu'on me donne si lignes écrites de la main du plus honnête homme, j'y trouverai de quoi le faire pendre*" (adjátok ide a legbecsületesebb ember hatsornyi keze írását, és én találok benne olyasmit, amiért föl lehet azt az embert akasztani), FOURNIER szerint (id. m. 255. l.) nem egyezik meg ama nagy politikus énjével. Ha valaki mondott ilyesmit az időben, alkalmasint Laubardemont vagy még inkább Laffèémas mondhatta.

XIV. Lajos

FOURNIER (id. m. 261. l.) nem hisz annak az ismeretes anekdotának sem, mely szerint a haldokló XIII. Lajos megkérdezte a kis trónörököstől, kit akkor kereszteltek meg: - „Hogy hívnak, fiam?", mire a gyermek azt felelte: - „XIV. Lajosnak", a király pedig azt mondta rá: - „Nem még, fiam, nem még." Az egykorú hiteles kútfők erről hallgatnak.

Az iskolában még csaknem mindnyájan úgy tanultuk, hogy XIV. Lajos tizenhét éves korában egy szép nap, vadászatról jövet, azon vörös kabátosan és lovaglókorbáccsal, a parlament elé toppant, és azt mondta: „*L'État c'est moi.*"[LIV] Ez volt beköszöntője a parlamentben, s ezzel fejezte ki, hogy a jövendőben az övé minden hatalom. E sokat vitatott dologban egy kétségtelenül nem igaz; az ti., hogy XIV. Lajos 1655-ben jelent meg először a parlament előtt. Már hétéves korában, mint zubbonyos fiút is elvitték a parlamentbe, s a következő beszédet mondotta; - „Uraim, eljöttem a parlamentembe, az ügyeim végett. Kancellárom elő fogja adni kívánságaimat." Erre a kancellár letérdelt az anyja mellett ülő kis király elé, s úgy tett, mintha utasításokat kérne tőle. A híres szállóige történetének vizsgálata már nehezebb. Az bizonyos, hogy Mazarin, mikor a parlament rosszallta az 1655-i háború miatt kivetett adókat, a fiatal királyt elküldte a parlamentbe, hogy tiltsa meg az uralkodó rendeletek ellen való zúgolódást. XIV. Lajos csakugyan vadászruhában és csizmásan lépett a parlament elé; a korbácsot azonban, úgy látszik, csak VOLTAIRE festette bele az érdekes képbe. *Egy párizsi polgár* egykorú naplója szerint (közli CHÉRUEL, utána ROZAN, *Petites ignorances*, Paris, 1888.; 199. l.) a jelenet így folyt le: „Őfelsége arcán, mihelyt belépett, látszott, milyen bosszúság van a szívében. - Mindenki tudja, szólt a szokottnál kevésbé szelíd és kevésbé kedves hangon, mily zavarokat idéztek elő államomban *(dans mon État)* az önök gyűlései, és mily veszedelmes hatásuk van. Hallom, hogy önök e gyűlésezéseket folytatni akarják, az alatt az ürügy alatt, hogy tanácskozni akarnak olyan rendeleteken, amelyeket az én jelenlétemben már olvastak és kihirdettek. Egyenesen azért jöttem ide, hogy megtiltsam önöknek (a tagokra mutat) e dolgok folytatását, valamint önnek is megtiltom, elnök úr (rámutat), hogy bármi címen is megengedje vagy tűrje a tárgyalások folytatását. Őfelsége ezután hirtelen fölkelt, s mielőtt bárki egy szót szólt volna, visszatért a Louvre-ba, onnan pedig a vincennes-i erdőbe, honnan reggel elindult, s hol a kardinális várta őt." Lehet, hogy a „*dans mon État*" kifejezésből lett idővel a „*l'État c'est moi*". Mert, mint FOURNIER (id. m. 265. l.) igen meggyőzően fejtegeti, bizonyos, hogy ezt a leckét Mazarin sugallta a fiatal királynak. Az óvatos diplomata semmi szín alatt nem mondat Lajossal ilyen veszedelmes dolgot, az engedelmes tanítvány pedig aligha meri megkockáztatni a maga emberségéből. DULAURE szerint (*Histoire de Paris*, 1853.; 387. l.) XIV. Lajos egy bírót szakított félbe ama híres mondással, mikor „a királyt és az államot" emlegette. Angol írók néha Erzsébet brit királynőnek (trónra lépett 1558.) tulajdonítják e híres igét.

Pascal

Pascalról (sz. 1623, † 1661) BOILEAU abbé azt írja, hogy mindig nagy mélységet látott maga mellett, balkézt, mióta a neuilly-i hídon majd a vízbe fordították kocsiját a megbokrosodott lovak. Hiába mondták neki, hogy az a mélység csak kába képzet, hiába ismerte el maga is: egy negyedóra múlva már ismét rettegett az örvénytől, és székre támaszkodott, hogy bele ne essék. A XVIII. század filozófusai az abbé e följegyzéséből azt következtették, hogy a nagy gondolkodó elméje életének utolsó éveiben meggyöngült. SAINTE-BEUVE nem hisz ebben a franciák között szállóige gyanánt járatos *abime de Pascal*ban;[LV] furcsállja, hogy a halhatatlan maga nem említi, s hogy csakis az egyetlenegy BOILEAU abbé tud róla. A Pascal kabátjába varrt imádságamulett azonban történelmi valóság, és akármilyen szépnek és mélynek ítélik is némelyek, zavaros, deákkal kevert stílusa nem vall rendes lélekállapotra; a kabátba varrás pedig bizony nem egyéb babonánál.

Megemlítem még azt az anekdotát, melyet Genlisné után Michelet hozott forgalomba; hogy mikor az alkímiával bíbelődő orléans-i hercegnek csontvázra volt szüksége, Pascal tetemét ásatták ki. Ez nem igaz.

A trappisták

A trappista-szerzet fészkét, a *Notre-Dame de la Trappe* apátságot Normandia határán, Mortagne közelében, 1122-ben alapította Raoul, Perche grófja, hajótörésből való megszabadulásának emlékére. Eleinte clairvaux-i szent Bernát szerzetesei laktak benne. A fegyelem azonban századokon át meglazult. A híres Rancé abbé 1664-ben visszatérítette a szerzetet régi alkotmányához, sőt még keményebbé tette a fegyelmet. A trappistáknál súlyosabb fogadalmakat nem ismer semmi szerzet. A rend tagjainak ruhája durva szőr hara, fehérnemű nélkül. Fekvőhelyök szalmazsák. Táplálékuk kenyér és vízben főtt vetemény; asztalukra nem hogy hús, de még vaj és olaj sem kerül soha. (Mendemonda hát, hogy húsvét vasárnapján legalább vajból formált bárányban van részük.) Napjaik imádságban és nehéz testi munkában telnek el. Egyik fogadalmuk az örökös hallgatás. CHATEAUBRIAND révén világgá terjedt az a hit, hogy a trappistáknak csak ezt a két szót szabad kimondaniok: *memento mori*, és ez köszöntésök is. Ez éppoly regényes cifraság, mint az a mendemonda, hogy koporsóban hálnak, és mindennap ásnak egynehány ásónyomnyit saját sírjukon. Ilyesmiket beszéltek a szintén hallgató camalduli szerzetről is, melyet népünk „néma barátok” néven ismert, valamint a karthauziakról. Holott mindebből nem igaz egy szó sem.

A *memento mori* a Remete Szent Pálról nevezett szerzet jelszava. Ezt a rendet Özséb esztergomi kanonok alapította 1263-ban, s Magyarországról terjedt el világgá. II. József császár 1786. február 6-i rendeletével eltörülte a rendet, és vagyonát elkobozta. Ma már csak Krakkóban és az orosz-lengyelországi Częstochowában vannak paulinus szerzetesek. A rend újabb alkotmányát 1620-ban készítette Callier Vilmos atya, a franciaországi generalis superior, s ez alkotmány szerint ha két testvér találkozik a kolostorban, mindig ez intelmet intézi egymáshoz: „Kedves testvérem, jusson eszedbe a halál.” Ugyanez alkotmány rendszabásai szerint a kolostorok nagyobbik pecsétjének fölirata ez: „*Sanctus Paulus Eremitarum primus Pater, memento mori*”,[LVI] a kisebb pecsété pedig: „*Memento mori.*” A francia paulinusok fekete scapularéján fehér halálfej volt kivarrva; a nép „*frères de la mort*”-nak[LVII] hívta őket.

A vasálarcos

Ki volt a rejtelmes *vasálarcos* fogoly, akit XIV. Lajos előbb Pignerolban, majd a Sainte Marguerite szigeteken és 1698-tól 1703-ig, haláláig, Marchiali név alatt, a Bastille-ban tartott? Ezt a meddő kérdést másfél század óta a kuriózumkutatók seregestül bolygatják. Nem e könyvecskének egynéhány lapja, de egy egész ilyen kötet se volna elegendő e kérdés aprólékosabb ismertetésére. Én csak a legbohóbb furcsaságokat említem; de áldozok egy kis helyet a vasálarcosra vonatkozó mendemondák históriai fejlődésének is. 1688-ban SAINT-MARS, a Sainte Marguerite szigetek kormányzója, ezt írta egy levélben: „Az egész vidék azt beszéli, hogy foglyom Beaufort (IV. Henrik törvénytelen fiának fia) vagy Cromwell fia." 1745: a vasálarcos, egy VOLTAIRE-nek tulajdonított könyv szerint, Vermandois gróf volt, XIV. Lajos és Lavallière hercegnő második fia, akit azért zártak el, mert a trónörököst pofon ütötte. 1764: ismét Beaufort kísért az irodalomban. 1768: a vasálarcos Monmouth herceg volt. 1770: Mme CAMPAN szerint a rejtelmes fogoly Matthioli olasz gróf, a mantovai herceg minisztere, ki XIV. Lajos ellen akarta indítani az összes olasz fejedelmeket, míg végre Louvois elraboltatta őt Turinból, és először Pignerol várában, aztán a Sainte Marguerite szigeteken s végül a Bastille-ban őriztette titkon. (Ma ezt a vélést tartják legvalószínűbbnek; DUTENS is kardoskodott mellette 1789-ben.) 1771: a kutatók azt sütik ki, hogy a vasálarcos osztrák Anna fattyú gyermeke volt. 1773: Buckingham és osztrák Anna fia. 1789: Fouquet, XIV. Lajos tárnokmestere, vagy Mazarin és osztrák Anna fia. 1790: RICHELIEU tábornagy emlékiratai szerint: XIV. Lajos ikertestvére. Ugyanez évben: Avedik örmény pátriárka. 1795: a vasálarcos valami közönséges fogoly volt. 1816: Harmoises lovag, ki a király élete ellen 1673-ban összeesküvést forralt. 1892: BAZARIES százados XIV. Lajos és Louvois titkos jegyű irataiból kibetűzi, hogy a vasálarcos de Bulonde tábornok volt, kit az 1691-i piemonti hadjáratban árulással gyanúsítottak. E lajstromnak az a legfőbb hibája, hogy nincsen benne egyetlen néven nevezett ember sem, akiről ne lehetne bebizonyítani, hogy nem 1703-ban és nem a Bastille-ban halt meg.

Reánk nézve azonban érdekes, hogy a vasálarcos hírébe keveredett Avedik örmény pátriárkát némelyek magyarországi születésűnek mondják. Avedik szkizmatikus örmény pátriárka volt 1701 óta, és mint állítják, annyira üldözte a törökországi katolikusokat, hogy végre Ferriol francia követ számkivettette őt a szultánnal. Mikor Khiosz szigetére akarták vinni, a jezsuiták útközben elrabolták (!), és Messinába szállították, ahol még 1707-ben is élt a tömlöc fenekén. Konstantinápolyban és a velencei San Lazzaro szigeten nemegyszer hallottam örmény papoktól, hogy ez a híres Avedik armenopoliszi (szamosújvári) születés volt. Nemigen hihető a dolog, mert az örménység csak 1668 táján költözött be hozzánk, élén Verzár püspökkel. Tudós magyar örményeink, kik oly derekasan dolgoznak hazai történetök körül, könnyen kideríthetik e kérdést.

A vasálarcost illető találgatások között furcsaságában nem utolsó az, amely szerint ez a rejtelmes fogoly - nő volt. Egy provence-i nemesember Voltaire-hoz írott leveleiben emlegeti, hogy egy cannes-i úrnő, madame Cassis, Párizsban engedelmet kapott Saint Marstól, a Bastille kormányzójától, hogy a vasálarcost meglátogassa. Madame Cassis szerint a fogoly keze sima bőrű, gyenge női kéz volt. A provence-i nemes különben azt is írja, hogy az ő idejében a nép valami hercegnőnek tartotta a titkos rabot, (Vö. *Intermédiaire* XXXII. k. 439. l.)

De mégis legremekebb az a mendemonda, mely szerint a vasálarcos I. Napóleon őse volt. Ezt a bohóságot a *Mémorial de Sainte-Hélène* is említi. A császár 1816. július 12-én beszélgetett e dologról környezetével. Sorra vették, mit mond Voltaire, Dutens, Richelieu; és a társaság egy tagja elanekdotázta, hogy őelőtte egykor komolyan bizonyítgatták, hogy Napóleon IV. Henrik, XIII. Lajos és XIV. Lajos ivadéka, mert őse a vasálarcos volt. Akkor aztán apróra összeszed-

ték az egész mesét. A Sainte Marguerite szigetek kormányzója, vagyis a vasálarcos őrizője, bizonyos de Bonpart volt. A fogoly beleszeretett a kormányzó leányába. Bonpart ezt a bajt bejelentette az udvarnak, ahol azt mondták: nem kell búsulni, ám keressen az a boldogtalan vigasztalást a szerelem gyönyörűségeiben. A kormányzó erre összeházasította leányát a fogollyal. A társaság egy tagja erősen bizonykodva állította, hogy a házasságlevél még most is megvan Marseille valamelyik plébániáján. A szomorú hitvestársak gyermekeit suttyomban Korzika szigetére szállították, ahol aztán nevök Bonaparte, Buonaparte formát öltött.

Még csak azt említem, hogy a híres „vas álarc" voltaképpen fekete bársony volt, s a rejtelmes fogoly csak akkor viselte, mikor a falakon sétált, s a többi rab is láthatta őt. A középkorban állítólag kínzó eszközül használtak bizonyos vasálarcokat. Ezt a borzadalmas dolgot használta DE MOUHY (Charles de Fieux) múltszázadbeli szenzációs regénygyártó a Bastille ismeretlen foglyáról szóló fércelményének címéül: *Le masque de fer* (Paris, 1748: 3 kötet). Tőle ered ez a kifejezés. Előtte nem hívták így a rejtelmes foglyot.

Ninon de Lenclos

Ninon de Lenclos sem volt olyan örökké ifjú, aminőnek hisszük. VOLTAIRE, ki gyakran látta őt életének utolsó éveiben, azt írja róla: „Olyan száraz volt, mint egy múmia." A szerelem nagy művésznője hát aligha bírta azt az örök ifjúságot adó varázsital titkát. De azért mégis elmés az anekdota, mely szerint Ninon szobaleánya egyszer titkon egy egész üveggel ivott meg ebből a csodálatos nedűből, és legott - csecsemő lett belőle, mert a bűvös szert csak cseppenkint volt szabad használni. Az sem igaz tehát, hogy Ninon de Lenclos nyolcvanéves korában légyottot adott de Gédoin abbénak. VOLTAIRE, ki többször fordult meg az öreg hölgynél az abbéval, ezt mondja: „Gédoinnak esze ágában sem volt, hogy vágyódjék e ráncos vénség után, akinek csontjaira már csak feketébe játszó sárgás bőr tapadt." Az ellenben igaz, hogy Ninon hatvanadik születése napján, szántszándékkal választva ez évfordulóját, légyottot adott de Châteauneuf abbénak. Akkor még igen jó karban levő hölgy volt, s mikor csodálták hosszú fiatalságát, elnevette magát: „Azért nem öregszem, mert nem szeretem se a kártyát, se a bort, se az asszonyokat." La Rochefoucault herceg azonban már nemsokára ezt a csípősséget mondta neki: „Az asszonyok pokla a vénség." Meglehetősen kétséges: igaz-e az a tragikus történet, melyet sok francia író Ninon derűs életébe sző. A nagy *femme galante*-nak[LVIII] két fia volt Villarceau-tól. A fiúk nem ismerték anyjokat; apjok neveltette őket. Az idősebbik fiút, ki már legénysorban járt, Ninon egyszer bemutattatta magának - csupa kíváncsiságból. A semmit sem sejtő fiatalember menten beleszeretett a szép asszonyba. Egy este egy Faubourg Saint-Antoine-beli fogadóban vacsoráltak ketten, s ekkor az ifjú a kert fái alatt szerelmet vallott Ninonnak. A hölgy megrémült, és elárulta a fiú előtt a titkot. Erre a fiatalember visszavezette Ninont a terembe, aztán kisietett az istállóba, hol lova állott, pisztolyt ragadt elő a nyeregtáskából, és agyonlőtte magát. Ez a szomorú anekdota kelleténél regényesebb. - Még csak azt említem, hogy a Ninon de Lenclos neve alatt megjelent naplók és levelek mind koholmányok.
[...]

A guillotine

Kettős mendemonda, hogy a guillotine feltalálója, Guillotin doktor, maga is a hulló bárd[58] alatt vérzett el. Először is a guillotine-t nem Guillotin doktor találta föl. Hasonló nyakvágó eszközöket már a középkorban is használtak; ilyen volt például az úgynevezett *olasz kelepce*, mellyel Konradint, az utolsó Hohenstauf-sarjadékot, 1268-ban Nápoly piacán tizenkét társával együtt lefejezték. E tárggyal foglalkozó monográfusok számos régi példáját sorolják föl a hulló bárdok használatának. A velencei kúttömlöcökben *(pozzi)* ma is látható egy fülke falán a zuhanó kés két rovátkája. Guillotin orvosnak csak annyi köze van a guillotine-hoz, hogy a Nemzetgyűlés egyik 1789 októberi ülésén követelte a kerékbetörés, a máglya, az akasztófa eltörlését, egyszersmind kifejezve azt a kívánságát is, hogy a jövendőben minden halálraítéltet lenyakazással végezzenek ki, ne csak a nemeseket; a nyakazás pedig ne bárddal történjék, hanem valamely géppel, mely gyorsan és biztosan[59] öl. A büntetőtörvény tárgyalásakor (1791) Le Peletier Saint-Fargeau javaslatára a Nemzetgyűlés elhatározta, hogy a halálos ítéletek végrehajtásának egyetlen módja a nyakazás legyen. 1792. március 22-én pedig Carlier jelentése és Louis doktor, a sebészakadémia titkárának szakvéleménye alapján kimondotta a parlament, hogy a nyakazás géppel történjék, mint Guillotin javasolta.

Az első nyakvágó gépet egy Schmidt nevű német mechanikus és zongoragyártó készítette el, s az új szerkezetet a Bicêtre-ben állatokon és halottakon próbálták ki. A gépnek, Louis doktor nevéről, eleinte *Louisette* és *petite Louison* nevet adott a nép; de ROZAN (*Petites ignorances historiques et littéraires*, Párizs, 1880.; 410. l.) említi, hogy már 1789-ben járta egy nóta, mely a Guillotin doktor javasolta masinát eleve *guillotine*-nak keresztelte el.

A nyakvágó gép, ez a demokrata szerszám, mely a hóhér előtt egyenlővé tesz nemest és pórt, legelőször 1792. április 25-én működött. Egy útonállót végeztek ki vele a Grève téren. A *Chronique de Paris* 1792. április 26-i számában ezt írja ama kivégzésről: „Tegnap délután, negyedfél órakor használták elsőben a halálra ítéltek fejének levágására szánt új gépet. Az elítélt Pelletier Miklós Jakab nevű sokszor büntetett gonosztevő volt, ki bottal támadt egy emberre, s elrablott tőle nyolcszáz livre-et. A kivégzés módjának újsága nagyra növelte azok számát, akiket a barbár sajnálkozás az ilyen szomorú látványokhoz szokott csődíteni. Ez a gép valóban okkal mondható különbnek a többi kivégzőeszköznél. Nem szennyezi be semmi ember kezét felebarátjának megölésével, és gyorsasága inkább megfelel a törvény szellemének, mely lehet gyakran szigorú, de soha sem kegyetlen."

A politika első áldozatát 1792. augusztus 21-én este tíz órakor, fáklyafénynél végezték ki a guillotine-nal. Ez a szerencsétlen Collenon d'Angremont volt, „a nép ellenségei közül való". A *Révolutions de Paris* 1792. szeptember 8-i számában ez olvasható: „Azok az arisztokraták, akik az augusztus 10-i események után nem szökhettek el, most azzal mulatoznak palotáikban, hogy ebéd végén, a csemegénél, egy kis mahagónifa guillotine-t állítanak az asztalra, és lefejeznek vele több, legkiválóbb tisztviselőinket ábrázoló bábut. A bábuk testében üvegpalackocska van, ebben pedig vörösre festett folyadék. Mikor a fej lehullott, a jelenlevők, főképpen az asszonyok, belemártják zsebkendőiket a kiömlő folyadékba, mely kellemes

---

[58] Készakarva nem használom a „nyaktiló" kifejezést. A hulló bárd sem formájára, sem szerkezetére, sem működésére nézve nem hasonlít a tilóhoz, mely nem vágó-, hanem törőeszköz és egykarú emeltyű.

[59] „Úgy levágja az ember fejét, hogy észre sem tetszik venni" - mondta a doktor a gépről, mely még meg sem volt. Nagy kacagás támadt e furcsa beszédre. Baljóslatú derültség! Ama nevetők közül mennyien véreztek el a guillotine alatt!

illatszerrel van keverve." Egykorú források szerint [...] guillotine formájú fülbevalókat is gyártottak az ötvösök. A guillotine az egész nagy forradalom alatt 2625 fejet vágott le. - Nem igaz, hogy Guillotin doktor maga is alatta vérzett el. (Némelyek szerint ő volt a legislegelső áldozat!) Való, hogy a doktor [...] börtönbe került, és csak Robespierre bukása után szabadult ki; de halálnak nem volt szánva. 1814-ben halt meg békességgel, köztiszteletben. Szörnyen bántotta őt, hogy nevét ama gyilkos géphez fűzték. Élete végén írott önéletrajzában egy szóval sem említi híres parlamenti javaslatát. Louis doktor, a gép igazi tervezője, szerencsésebb volt: még az első politikai kivégzés előtt meghalt.

Charlotte Corday

Történeti valóság, hogy Charlotte Corday szép fejét Sanson egyik hóhérlegénye, Legros, mikor felmutatta a népnek, pofon ütötte. Még a Marat legrajongóbb imádói is elborzadtak e gyalázatosság láttára. A tiltakozás zaja futott végig a téren, és a nyomorult pribéket a törvényszék börtönre ítélte. A szörnyű epizód e részletét kevesen ismerik; de mindenki tudja, hogy a dicső leány feje az arculcsapástól elpirult.[60] Felséges, költői gondolat, hogy Charlotte Corday nemessége és büszkesége tovább élt életénél. De a dolog maga fiziológiai képtelenség. Egykorú francia orvosok hosszasan vitáztak e kérdésen. Soemmering, az anatómus és Sue doktor, az ismert szenzációs regényíró atyja, amellett kardoskodtak, hogy a *post mortem*[LIX] elpirulás lehetséges; Cabanis és Léveillé ellenben szövevényes okoskodással tagadták a dolgot. Sokan azt mondták, hogy a levágott fő elpirulása optikai csalódás volt: júliusi eső után épp akkor törtek át a Champs-Elysées fáin a lenyugvó nap piros sugarai, s bíborral festették a szép, halavány arcot. Ma már ez a kérdés nem lehet vita tárgya. Tudjuk, hogy az elpirulást ideginger váltja ki, és lokális vérbőséggel jár. Levágott fejen tehát ez a tünemény nem mutatkozhatik.

Azt hiszem, Charlotte Corday elpirulásának hagyománya keltette az emberekben azt a borzalmas gondolatot, hogy a lenyakazottak feje egy darabig még él, gondolkozik és érez. A múlt századokban is elég embert fejeztek le; de senkinek sem jutott eszébe az a rettentő föltevés. Az orvosi irodalomban csakugyan az említett Sue doktor az első, aki a levágott fő életét lehetségesnek mondja. Mai fiziológiai ismereteink már nem tűrnek meg ilyen vitatkozást. Az agyvelő működéséről vérkeringés nélkül nem lehet szó. Amely pillanatban a bárd elsuhant az agy és a szív között: meg kell szűnnie mindennek. „Az agyvelő aztán csak lepörgött homokóra" - mondta jó hasonlattal egy tudós.[...]

A Marseillaise

LAMARTINE *A girondiak története* című ragyogó regényében (jó lélekkel nem mondhatom egyébnek) szívet dobogtatón írja le: hogyan szerzette a Marseillaise-t 1792. április 24-én éjjel Strassburgban, az osztráknak való hadüzenet első hírére, Rouget de Lisle, a fiatal utásztiszt.

---

[60] DESODOARDS szerint (*Histoire philosophique de la revolution de France*, Párizs, 1797; III. k. 283. l.) a dolog nem így történt, hanem úgy, hogy mikor Charlotte Corday a fejét a bárd alá tette, a hóhér lerántotta a nyakát és vállát fedő kendőt; mire a hős leány elpirult szégyenében, s a megsértett szemérem ez utolsó hatása akkor is megvolt arcán, mikor levágott fejét felmutatták a sokaságnak.

Ez a fényes fejezet, bár benne is szárnyal a költő képzelme, nem vét sokat az igazság ellen. Rouget de Lisle aznap csakugyan Dietrich polgármesternél ebédelt, s az inspiráció e lelkes család körében lepte meg. Hazatérve (nem Dietrichéknél lakott) megteremtette a szabadság halhatatlan himnuszának hat strófáját[61] és zenéjét. Másnap délelőtt Dietrichéknél mutatta be legelőször. A himnuszt egy hét múlva már játszotta egy strassburgi katonazenekar. Címe akkor még *Chant de guerre pour l'armée du Rhin*[LX] volt. Némelyek szerint egy jelenvolt marseille-i katona vitte szülővárosába, mások szerint Dietrich *Feuille de Strasbourg* lapja révén lett ismeretessé a délen (?). Így vagy úgy legyen is, a július 20-án Párizsba vonuló marseille-i önkéntesek már ezt a himnuszt harsogtatták, s a nép, mely először hallotta, *Chanson des Marseillais*, később *la Marseillaise* nevet adott neki. LAMARTINE elbeszélésében nem igaz, hogy Rouget de Lisle mint proskribált az Alpok között bujdosva, remegve hallgatta, hogyan zengik a völgyben az ő dalát a köztársasági csapatok. „Hogy hívják ezt az éneket?" - kérdezte vezetőjétől. „A Marseillaise" - felelt a paraszt. Így tudta meg a költő saját alkotásának nevét. Ez mendemonda. Rouget de Lisle ugyan fogságot szenvedett [...] s csak Robespierre bukása után szabadult ki, de börtönbe kerülése előtt akárhányszor hallhatta a *Marseillaise* nevét Párizsban. Rouget de Lisle 1836-ban halt meg egy faluban, szegényen, elfeledve. Az egy fenséges himnuszon kívül nem alkotott semmi maradandót, sőt még figyelemreméltót sem. Rossz verseket, napi fogyasztásnak szánt operalibrettókat irkált, és fordításokkal kereste kenyerét. „Csak egyszer látogatta őt meg a géniusz - mondja róla SAINTE-BEUVE -, és az naptól fogva, hogy szinte tudtán kívül megcsinálta a *Marseillaise*-t, attól fogva, hogy e dal kitört kebeléből, ő szinte nem volt egyéb, mint a halhatatlan éneknek a földön maradt hüvelye. A háborús himnusz születésével megölte atyját, vagy legalább megbénította."

És ezt a szegény Rouget de Lisle-et hányszor, de hányszor vádolták plágiummal! Már a marseillei-ek bevonulása után öt héttel, 1792. augusztus 27-én felszólalt valaki a *Chronique de Paris*-ban, hogy a himnusz zenéjének szerzője bizonyos Allemand. CASTIL-BLAZE 1852-ben *Molière musicien* könyvében azt állította, hogy a melódiát Rouget de Lisle valami Navoigille-től lopta: 1782-ben Montessonné hangversenyein akárhányszor lehetett hallani. A *Kölnische Zeitung* 1861. április 24-i számának egy közlése szerint, a *Marseillaise* kottárul kottára Holtzmann *Missa solemnis*-ének *Credó*jából lopódott ki. Szerencsére csakhamar kiderítették, hogy Holtzmann nevű zeneszerzőt nem ismer a muzsika története. Legújabban (1886) LOTH ARTÚR bizonyítgatta egy Párizsban megjelent füzetben, hogy a *Marseillaise* dalának eredetijét Grisons Saint-Omer-i székesegyházi karnagy *Esther* oratóriumában kell keresni.

Lamballe hercegné

Lamballe hercegné levágott fejét 1792. szeptember 3-án lándzsára tűzve vitte a dühös csőcselék a Temple elé, megmutatni Marie Antoinette-nek s a királyi családnak. Az azonban nem igaz, hogy a fejetlen testen ocsmány szemérmetlenségű csonkításokat követtek el, s hogy a fő egészségére ittak a korcsmában, egy fodrásszal pedig megfésültették és kikendőztették. A reakció idejében számos embert vádoltak azzal, hogy Lamballe hercegnő fejét a lándzsán hordozta. Egy Biennais nevű párizsi baromfikereskedőt annyira bántott e vád, hogy megölte magát. XVIII. Lajos idejében Tissot akadémikus felé fordult ez a rágalom. Egy szalonban

[61] A hetedik, az úgynevezett gyermekek strófája *(Nous entrerons dans la carrière)*, nem a Rouget de Lisle műve.

Dupuis des Islets ezredes megvetéssel méregette az akadémikust, és a lábára hágott. „Be magasan hordozza ön a fejét!” - szisszent föl Tissot. „Én legalább a magamét hordozom!” - vágott vissza az ezredes. Egyébiránt bebizonyított dolog, hogy Tissot a szeptemberi események idejében Savoyában volt.
[...]

La mort sans phrase

Számtalanszor megcáfolt dolog, hogy SIEYÈS a híres *la mort sans phrase*[LXI] szállóigével szavazott XVI. Lajos halálára. A konvent Marat indítványára kimondta, hogy a király sorsát megokolt szavazással dönti el. 1793. január 16-án este nyolc órakor kezdődött a szavazás, és teljes 24 óráig tartott. A képviselők egyenkint mentek föl a szószékre, és ki hosszabban, ki rövidebben adta elő szavazatát. Philippe-Égalité, XVI. Lajos unokaöccse, papirosról olvasta föl e szavakat: „Én csak kötelességemet ismerem. Meggyőződésem, hogy halált érdemel mindenki, aki a nép szuverénsége ellen tört vagy törni fog. Tehát a halálra szavazok.” Robespierre csaknem ugyane szavakkal fejezte be hosszú beszédét. Danton a zsarnokok ellen dörgött. Couthon hidegen okoskodott: „Lajost összeesküvésben bűnösnek mondották ki. Én, mint egyik bírája, elővesszem a törvénykönyvet; halálbüntetés van benne megírva. Kötelességem a büntetést alkalmazni: a halálra szavazok.” Sieyès, kitől pedig hosszabb beszédet vártak, csak ezt mondta a szószéken: *la mort.* A gyorsíró aztán ezt a két szót írta utána zárójel között: *(sans phrase).* Ebből keletkezett a híres szállóige, mely ellen Sieyès 1836-ban elkövetkezett haláláig nemegyszer tiltakozott.

XVI. Lajos kivégzése

Nem igaz, hogy Edgeworth de Firmont, az ír születésű gyóntatópap, XVI. Lajosnak ezt mondta a vérpad lábánál: „*Fils de saint Louis, montez au ciel!*” (Szent Lajos fia, szállj az égbe!) Edgeworth többször kijelentette, hogy ő e szavakat nem mondta. XVI. Lajos, mikor a hóhérok megragadták kezét, ellenkezett, és azt kérdezte: - „Mit akarnak?” - „Meg akarjuk önt kötözni.” A királyban föllázadt vérének egész büszkesége. - „Engemet megkötözni? Azt nem tűröm. Különben is fölösleges, bízok magamban.” A hóhérok most kiabálni kezdtek, s már-már birokra kerül a dolog, ha Edgeworth azt nem mondja a királynak: - „Felség, tegye meg még ez áldozatot, ezzel is hasonlóbbá válik az isteni példaképhez, Jézus Krisztushoz.” XVI. Lajos a vérpadon tudvalevőleg beszédet intézett a néphez. - „Ártatlanul halok meg - mondotta messzeható, csengő hangon -, ellenségeimnek megbocsátok, és óhajtom, hogy vérem hullása hasznára váljék Franciaországnak, és engesztelje meg Isten haragját.” Tovább is beszélt volna, de a vérpad lábánál álló harminchat dobos egy tiszt intésére riadót kezdett verni, s a király szavai nem hallatszottak többé. Ezt a tisztet hol Santerre-nek, hol XVI. Lajos egy volt apródjának, Beaufranchet-nek mondják. Ez a Beaufranchet némelyek szerint XV. Lajos és Morphise, a táncosnő fia. Mások azt állítják, hogy a dobokat a nemzetőrtisztként jelen volt Dugazon, a híres színész verette meg. Legbizonyosabb, hogy a kivégzésre kirendelt katonaság vezére, Berruyer generális szakította félbe XVI. Lajos utolsó szavait. Az csak jámbor fecsegés, hogy ha a király végigmondhatja beszédét, a nép kiszabadítja őt a bakók kezéből.
[...]

Marie Antoinette

Aligha igaz, hogy Marie Antoinette, mikor 1789-ben az éhező nép kenyeret kért, azt mondta: „Ha nincs kenyerök, egyenek zsemlyét.” Ez az anekdota régi; J. J. ROUSSEAU 1740-ben hallotta, hogy egy hercegnő, midőn a parasztoknak nem volt kenyere, így szólt: „*Qu'ils mangent de la brioche.*”[LXII] (*Confessions*, I. r. VI. könyv.) ALPHONSE KARR a *Guêpes* 1843. áprilisi füzetében azt írja, hogy ő egy 1760-ban megjelent könyvben olvasta ez anekdotát egy toscanai hercegnőről. KARR azonban így végzi: „Ez a mondás nem ered Marie Antoinettetől; ő csak feleleventette és forgalomba hozta.”

Igaz-e hogy Marie Antoinette egy éjszaka alatt megőszült, mikor a Temple-ba vitték (más adatok szerint: a Conciergerie-ben)? A hirtelen megőszülésnek ilyen példáit elég gyakran emlegetik furcsaságokkal bíbelődő könyvek, különösen Sanson, a párizsi hóhér emlékiratai. Ezt a rejtelmes tüneményt az én tudtommal eddig nem észlelte semmi jelenkori megfigyelő. Az ismeretes dolog, hogy búbánat, gond, betegség igen hamar, hónapok, sőt hetek alatt megőszítheti az embert; de hogy egynéhány óra közében történjék meg ez a változás, arról tudományos hitelű följegyzést nem ismerek. Az is alkalmasint mendemonda, hogy a szerencsétlen királyné a vérpadon abban a pillanatban, mikor már a deszkára akarták kötözni, rá talált hágni a hóhér lábára, s mikor ez az ember felszisszent, ő hideg udvariassággal azt mondta neki: „Pardon, Monsieur.”

XVII. Lajos

A kivégzett királyi pár tízéves fia, a boldogtalan Károly-Lajos, kit a történet XVII. Lajosnak nevez, 1795. június 8-án halt meg a Temple tornyában. Újabb kutatók azt állítják, hogy a hírhedt Simon varga meg a felesége nem is bánt vele valami rosszul. Még másfél évig élt, miután kikerült ez emberek kezéből; és [...] egész gyöngéd bánásmódban részesült. Labdázhatott a kertben, gyakran fölvitték a biliárdszobába is; sőt Párizs levéltárában ma is megvan a számla, mely szerint háromszáz livre-et fizettek egy órásnak, ki a gyermek automatamadarát megjavította. Később a kis foglyot már magányos cellába zárták, és nem bocsátották többé sétálni sem. 1795 februáriusában már elhatalmasodott rajta a skrofula. Mindig feküdt, gépiesen forgatva kártyáit és játékait. Május 6-án, Desault, a híres sebész járt nála, de nem tudott belőle kicsikarni egy szót sem. Mikor a szegény gyermek meghalt, Desault már nem élt. A boncolást négy orvos végezte, kik közül kettő életében is látta XVII. Lajost. A kis halottat a Saint-Marguerite temetőben földelték el, este. Bár egész Európa valóságnak tekintette a királyi gyermek halálát, s a Vesztfáliában bujdosó XVIII. Lajos fölvette a királyi címet, mégis sokan akadtak, akik azt suttogták, hogy a kis foglyot megszöktették a Temple-ból, s valami beteg fiúcskát csempésztek a helyébe.

Az ál XVII. Lajosok

Már a császárság idejében kezdtek felbukkanni az ál XVII. Lajosok. Az első talán Hervagault, egy szabó fia volt, kit Napóleon elzáratott, s ki 1812-ben halt meg a tömlöcben. A második Bruneau, a csavargó facipőkészítő, ki 1816-ban kezdte állítani, hogy ő Normandia hercege; sok időt töltött fogságban, s 1830 után nem követelődzött többé. Nevezetes volt az ál XVII. Lajosok között bizonyos Richemont báró (más néven: Perrein vagy Hébert), akit az osztrákok fogtak el, s a húszas évek elején sokáig tartottak a milánói Santa-Margherita börtönben.

Minden bizonnyal ő az, akivel SILVIO PELLICO együtt raboskodott egy darabig, s akiről amaz érdekes sorokat írja a *Mie Prigioni* XVIII. s következő fejezeteiben. Ez a világcsaló SILVIO PELLICO szerint kétségtelenül Bourbon típusú, igen előkelő viseletű, művelt úriember volt. Elmondta, miképpen szöktették meg őt a Temple-ból; a kocsi négy lova közül az egyik - masina volt, abba rejtették! Richemont esztendőkig vándorolt egyik börtönből a másikba. Közbe kiáltványokat is bocsátott ki a francia nemzethez, és könyvekkel védte ügyét. 1845-ben halt meg Londonban, hová párthíveinek segítségével 1830-ban menekült, mikor tizenkét évi tömlöcre ítélték. Nem foglalkozom a többi kisebbszerű imposztorral, ki e század első felében XVII. Lajos képében akarta ámítani a világot; még csak azt a fucsaságot említem, hogy 1850-ben egy philadelphiai quaker újság, a *Friend* egy Williams Eleazár nevű rézbőrű indián vezért híresztelt a kivégzett francia király fiának!

Naundorf

Mindezek azonban csak a *minorum gentium*[LXIII] trónkövetelők. A leghíresebb ál XVII. Lajos Naundorf,[62] a poroszországi órás, ez a rejtelmes alak († 1845), kinek „dinasztiája" világraszóló pörök elvesztése után még ma is küzd jogai mellett, számos jóhiszemű emberrel egyetemben. Mert a Naundorf családnak Franciaországban egész pártja van. Nem is említve az évenként még mindig megjelenő könyveket és füzeteket, Bordeaux-ban egy *Légitimité* című folyóiratot adnak ki Naundorfék hívei. E furcsa irodalom újabb jelenségei közül legérdekesebb F. DELROSAY *La question Louis XVII.* (Párizs, 1800) kötete, melyet ajánlok minden történetbúvárlattal foglalkozónak figyelmébe, mert hogy úgy mondjam: klasszikus példája a tudományos fegyverzetben megjelenő mendemondának. A szerző tudásának nagysága szinte megdöbbentő, dialektikája fényes, hite és lelkesedése pedig oly elragadó, hogy e könyvet olvasván, minden jóravaló ember kész volna azonnal a szerencsétlen Naundorf család pártjára kelni, ha az adatok és logikai következtetések e hatalmas szövevényében itt-ott nem volna egy hézag, amelyen át a józan ész legott meglátja a mendemonda csupaszságát.

Lehető röviden leírom, mit mond maga Naundorf. Szerinte 1794. október végén őrei, kiket alkalmasint Barras és Josephine Beauharnais vesztegettek meg, ópiumot adtak be neki, és fölvitték őt a torony legfelső emeletére valami lomtárba, és ott elrejtették. Lent a tömlöcben ágyába az ő képére és hasonlatosságára alkotott fabábut fektettek: de másnap már egy siketnéma gyermek játszotta szerepét. Ezt a siketnéma fiút látta a konvent három tagja, Harmand, Mathieu és Reverchon, aki a börtönben vizsgálódni járt, és meg nem érthette, hogy a kis foglyot semmiképpen sem tudja szólásra bírni. A siketnéma gyermeket később egy, a kórházból szerzett skrofulás fiúcskával cserélték ki, s ez a szerencsétlen meg is halt ott 1795. június 8-án. Most a királyfit barátai megint elaltatták ópiummal; éjszaka lecsempészték a torony legfelsőbb emeletéről a börtönbe, és belefektették a kis halottnak szánt koporsóba. Ama holt gyermeket viszont fölvitték a torony padlására, s később elföldelték a Temple egy sarkában. A temető felé menet a királyfit kivették a koporsóból, és holmi régi papirosokat raktak a helyébe, hogy a koporsó ne legyen feltűnő könnyű. XVII. Lajos, mikor magához tért, tiszta, barátságos szobában feküdt, s egy német asszonyság ápolta őt. Ezután agusztus 15-ig igen beteg volt. Mikor meggyógyult, nyugat felé vitték, s először egy kastélyban, majd egy falusi házban rejtegették. Mikor 1796 márciusában a Vendée-beliek letették a fegyvert, a kis király rejtekhelye kiderült. Börtönbe zárták, ahonnan azonban csakhamar megszöktették jó barátai,

[62] Párthívei következetesen Nauendorffnak írják.

és először Velencébe, aztán Triesztbe mentek vele; majd Olaszországban tartották őt titkon, a pápa pártfogása alatt. Fogadott anyja, egy elesett svájci testőr özvegye, férjhez ment egy német óráshoz, s ettől tanulta meg a szerencsétlen gyermek az órásmesterséget; apjától öröklött tulajdonsága volt, hogy a mechanikához vonzódjék. Mikor 1798 februáriusában VI. Piusnak távoznia kellett Rómából, a ház, melyben a királyfit rejtegették, leégett, a német asszonyság és férje egy nap hirtelen meghaltak; a királyfi legbuzgóbb híve B. (alkalmasint de Briges) szintén meghalt; megmérgezték. XVII. Lajos egy másik barátjával, de Montmorinnal menekült el a forradalom kezébe került városból, Angolország felé. Útközben elfogták, Franciaországba vitték, és börtönbe zárták; ott 1803-ig volt. Hol, micsoda tömlöcben, arról nem szól Naundorf; csak azt mondja, hogy egy nap hóhérok rohanták meg, és csomóba kötözött tűkkel összeszurkálták az arcát, hogy letörüljék róla a családi vonást, egyszersmind le akarták vágni combjáról az anyajegyet. Ama szörnyű operáció nyomai még 1828-ban is látszottak Naundorf arcán. Josephine pártfogásával de Montmorin 1803-ban kiszabadította, és Enghien herceg tartózkodó helye, Ettenheim felé indult vele. Strassburgban a királyfit Napóleon parancsára ismét elfogták, egy darabig a várban tartották, majd csendőrök kocsiba ültették, és három nap, három éjjel vitték. Végre ismeretlen helyen megálltak, és XVII. Lajost egy föld alatti sötét tömlöcbe zárták. Itt élt a boldogtalan kenyéren, vízen és patkányok között, 1808-ig. Ekkor de Montmorin ismét kiszabadította, és Majna-Frankfurtba vitte őt. A herceg életének huszonnégy évéből eddig tizenhetet töltött fogságban!

Németországban Schill őrnagy csapatához csatlakozik barátjával. A vesztfáliaiak megrohanják, szétverik a kis sereget. Montmorin elesik, a dauphin megsebesül, és nagy viszontagságok után Berlinbe jut. Egy titokzatos útitárstól Naundorf Károly Vilmos, berlini születésű, 43 éves, fekete hajú és szemű embernek szóló útlevelet kap; a személyleírás ugyan semmiképpen sem illik rá, de a rendőrség nem zaklatja. XVII. Lajos Berlinben óráskodik egy darabig, később Berlin rendőrfője, a francia születésű Lecoq előtt fölfedezi születésének titkát, s mindent bebizonyít a Montmorintól kapott iratokkal. Lecoq Naundorf névre szóló pátenst ad neki, de inti, hogy hallgasson. A királyfi erre Spandauba megy, hol 1818-ban feleségül vesz egy Einert Johanna nevű lutheránus leányt. Ugyanekkor erősebben kezd jogainak kivívására gondolni. Levelet ír testvérnénjének, az angoulême-i hercegnének és Berry hercegnek. Az angoulême-i hercegné nem is hederít rá, de Berry herceg legott pártjára kél, XVIII. Lajos előtt az igazságra és a becsületre hivatkozva követeli, hogy a szerencsétlen dauphint ismerjék el; de csakhamar meggyilkolják, mert a királyok keze hosszú!

Naundorf 1824 elején levelet ír XVIII. Lajosnak, kijelentve, hogy a francia nemzethez fog folyamodni, ha nem állanak vele szóba. Ezután súlyos csapások érik a szegény trónkövetelőt. Egy színház felgyújtásával gyanúsítják őt, majd, mikor ártatlannak bizonyult, hamispénzveréssel; és el is ítélik háromévi tömlöcre; „nem mintha a bizonyítékok elegendők volnának, de mert a tárgyalás alatt szemérmetlen hazugnak bizonyult: azt állította, hogy ő herceg, a fenséges Bourbon-család tagja” - így szól az ítélet megokolása. A börtönből 1828-ban szabadul ki. Két év múlva határozottan lép föl követelésével: leveleket ír Európa összes uralkodóinak, s elpanaszolja sorsát. Lépéseinek semmi foganatja nincs. 1833-ban Párizsba megy, s ott nyomorog három évig. Van nap, hogy a szabad ég alatt kénytelen hálni. De a régi versailles-i udvarbeliek közül számos hívet nyer meg magának. Az öreg de Rambaudné, Marie Antoinette első komornája, esküdni kész, hogy ez az ember a dauphin, akit ő születésétől fogva 1792. augusztus 10-ig ápolt, mert gyermekségéből oly részleteket mondott el neki, melyeket senki más nem tudhat a világon. Marco de Saint-Hilaire, XVI. Lajos ajtónállója, de Joly, XVI. Lajos utolsó igazságügyminisztere és még többen a forradalom előtt való időkből, mind azt vallják, hogy az az ötvenéves ember a holtnak hirdetett XVII. Lajos; annyira meggyőzők gyermekkori visszaemlékezései.

A trónkövetelő legfőbb kívánsága az lenne, ha testvérnénje, az angoulême-i hercegné is ráismerne. Most már naprul napra gyarapodó párthíveivel együtt minden követ megmozgat, hogy ötpercnyi kihallgatást nyerhessen a hercegnénél. Mert csak öt percre van szükség, hogy meggyőzze testvérét személyének azonosságáról. Ez a találkozás azonban sohasem következik be. Az angoulême-i hercegné ugyan hajlandó volna fogadni e rejtelmes embert; de a család attól tart, hogy a sok szenvedéstől gyönge idegű nőt megvesztegeti Naundorf erős Bourbon-típusa. Hiába utazik Prágába Mme de Rambaud, esküdözni a hercegnének, hogy Naundorf csakugyan a királyfi: a palota nem nyílik meg a trónkövetelő előtt. A szerencsétlen ember egy nap a kapu elé áll négy gyermekével; tizenhárom éves leánya megdöbbentően hasonlít Marie Antoinette-hez, Naundorf maga szakasztott XVI. Lajos, az egész család tiszta Bourbon-típus. Az angoulême-i hercegné sírva nézi ez alakokat, de nem bocsáthatja őket közelébe, mert nem szabad.

Naundorf végre 1830-ban pört indít családja ellen. A pör bíróság elé se kerül; de őt magát elfogják, s azon a címen, hogy idegen, Angliába számkivetik. Londonban írja meg történetét, négyszáz oldalas könyvben. Majd hollandiai szolgálatba áll, és az ágyúk javítása körül való találmányaiért nagy tiszteletdíjat kap. 1845. augusztus 15-én, Delftben elkövetkezett haláláig küzd ügye mellett. Sírkövére, a hollandi kormány beleegyezésével, ezt írják: „*Ici repose Louis XVII. Charles-Louis, duc de Normandie, roi de France et de Navarre*”[LXIV] stb.

Hátrahagyott kilenctagú családja 1851-ben ismét pört indított az angoulême-i hercegné, a bordeaux-i herceg és húga, a pármai hercegné ellen. Az ügyvéd Jules Favre volt, ki huszonhárom év múlva, 1874-ben szintén fényesen védelmezte a jogát most már Chambord grófon követelő Naundorf család ügyét; de az ítélet mind a kétszer elutasította a felpereseket. A megokolás mind a két esetben azonos: a dauphin megszöktetése be nem bizonyított dolog, Naundorf sohasem tudta megmondani: kik szabadították meg, kik rejtegették és hol raboskodott; emellett rosszul, németesen beszélt franciául. A trónkövetelő családja mindazáltal egy jótát sem enged, és párthíveivel együtt mindmáig folytatja a harcot. A furcsa dinasztia feje most Naundorf unokája, ki magát Bourbon Lajosnak nevezi, és tiszt a hollandiai hadseregben. Legutóbb 1895. június 8-án, XVII. Lajos „hivatalos” halálának százéves évfordulóján, bocsátott ki manifesztumot, Franciaországhoz való jogát hangoztatva.

E valóban csodálatosnak mondható kérdésnek az a rövid sommázatja, hogy a temple-i boldogtalan kis fogoly, XVII. Lajos halála mindmáig nem tökéletesen tisztázott dolog. Hogy egyebet se említsek e probléma óriás irodalmából: maga I. Napóleon se hitt benne, mint a *Mémorial de Sainte-Hélène* kétségtelenül bizonyítja. De viszont kétségtelen, hogy Naundorf nem volt az eltüntetett királyfi. A döntő ok az, hogy megszabadítói örökké homályban maradtak, és a trónkövetelő azt sem tudta megmondani: hol raboskodott annyit 1795-től 1808-ig. A régi versailles-i udvarbelieknek 1834-ben és azután tett kedvező vallomásai keveset nyomnak a latban. Igen öreg, gyönge emberek, asszonyok voltak azok, és könnyen megvesztegethette őket az, hogy Naundorfnak a kisujjában volt XVII. Lajos gyermekségének egész irodalma. Az viszont gyarló ellenvetés, hogy a trónkövetelő németesen beszélt franciául; valószínű, hogy Marie Antoinette gyermekeivel szeretett anyanyelvén, németül érintkezni, kivált fogságukban. Bebizonyított dolog, hogy az angoulême-i hercegné, mikor 1795. december 19-én kicserélték osztrák fogságba került tisztekért, alig tudta magát francia nyelven megértetni. Növeli a rejtelmetaz is, hogy Naundorf igazi neve és származása mindmáig nem derült ki.
[...]

Robespierre öngyilkossága

Rég megcáfolt mendemonda az is, hogy Robespierre bukása után (9 thermidor, 1794. július 27.) meg akarta magát ölni. BARRAS emlékiratai állítják csak, hogy Robespierre, mikor Merlin de Thionville kezében karddal tört be a tanácskozóterembe, pisztolyt sütött magára, és szétlőtte az állkapcáját. Ma már bizonyosan tudjuk, hogy egy Merda (másképp, de helytelenül, Méda vagy Medal) nevű fiatal csendőr lőtt rá Robespierre-re az Hôtel de ville-ben, éjfél után két órakor, mikor a diktátor épp a fölkelésre szólító kiáltványt akarta aláírni. Csak nevének két első betűjét vethette a papirosra, mert e pillanatban Merda a küszöbről, négy méter távolságról, rásütötte a pisztolyát. (A véres papiros ma is megvan.) BARRAS ezt tagadja. Hivatkozik az orvosok véleményére, mely szerint a lövés közvetlen közelből történt. Merda, ki a jelenetet hazugságokkal felcifrázva később maga is megírta, 1812-ben esett el Moszkvánál mint báró és ezredes; mert I. Napóleon megjutalmazta tettéért. - Az sem igaz, hogy Robespierre gyáván halt meg; csak felordított fájdalmában, mikor a hóhér a vérpadon letépte szétzúzott állkapcájáról a köteléket.

I. Napóleon

I. Napóleon nem 1769. augusztus 15-én született, hanem 1768. január 7-én, és ha igaz, amit JUNG állít (Vö. HERTSLET, id. m. 354. l.), *Nabulione* névre keresztelték. Születésének későbbi dátumát maga költötte, azért, hogy ne mondhassák rá, hogy nem született francia földön. Korzikát ti. csak 1768. május 15-én csatolták Franciaországhoz.

Egész könyvet lehetne megtölteni a Napóleonról szóló anekdoták cáfolatával. Ez anekdotáknak nagy része ókori paradigmák szerint gyártódott, de azért hatásos ma is. A legtöbb azon fordul meg, hogy Napóleont nem ismeri meg valaki. (Például a híres „*Personne ne passe, même si vous étiez le petit caporal.*”[LXV]) Csodálatos gyöngesége az embernek, hogy ez az együgyű és tönkre koptatott motívum még egyre hat. Irodalmak iskolái tűntek a semmiségbe, vagy ami rosszabb: nevetségesek a mai kor szemében. A hatásnak egy eszköze azonban örökkévaló. Valamint az athéni görög meghatottan olvasta az anekdotát, mely szerint Nagy Sándort valaki közlegénynek nézte; azonképpen ma is megindul az emberi szív annak hallatára, hogy valaki Berlinben tüzet kér az utcán egy úri embertől, s csak később értesül, hogy az az úri ember a császár vagy legalábbis valami herceg volt. Sokkal jobb és sokkal kevésbé nyúzott ötletek ezrei vesztek a semmiségbe, mint zsibvásárra való, ócska portékák: de ez a helyzet, mikor az ember egy pillanatig - csupa tévedésből - ember és nem kutya a királyok előtt, örökké mulatságos és örökké új.

Cambronne

Cambronne generálisnak, Napóleon vitéz hadvezérének (sz. 1770, † 1842) két híres szállóigét ajándékozott a mendemonda. Mind a kettőt a waterlooi csatában, 1815. június 18., harsogtatja a hőssel. Az egyik a „*la garde meurt et ne se rend pas*” (a francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja); a másik csak egy szó, kinyomtathatatlan öt betű, melyet a francia nyelv, ha körülírással él, *mot de Cambronne*-nak[LXVI] nevez. Gondos kutatások kiderítették, hogy Cambronne egyik igét sem mondta soha. A fönséges „*la garde meurt et ne se rend pas*” kitalálója alkalmasint egy ROUGEMONT nevű újságíró, ki az *Indépendant* című lapban írta,

a világrendítő csata után. Cambronne maga is tiltakozott ellene 1830-ban, a nantes-i liberálisok lakomáján. A másikat egy GENTY nevű bohém fogta rá vagy Michel generálisra 1857-ben. Puszta anekdota, hogy Cambronne - mihelyt a hölgyek távoztak - el szokott dicsekedni a társaságnak e mondásával. És egyszerű *bon mot* az is, hogy Cambronne, mikor egy úrnő nagyon faggatta, hogy mondja el azt a híres szót, így válaszolt: „Igazán nem emlékszem már, mit feleltem az angol tisztnek, aki rám kiáltott, hogy adjam meg magamat; de az angol tiszt nyilván tudott franciául, mert azt mondta rá: »Az orrodra!«"

Mindezek a dolgok nem egyszer voltak tudományos vizsgálat, sőt pörös eljárás tárgyai. A szobron, melyet Nantes városa 1843-ban állított Cambronne tábornoknak, ez a felirat van: „*La garde meurt et ne se rend pas!*" A Waterloonál elesett Michel tábornok két fia keresetet indított Nantes városa ellen, hogy a szoborról törüljék le ama felírást, mert az az ő családi tulajdonuk: azt nem Cambronne, hanem Michel tábornok mondta. A dologban a minisztérium döntött, és megokolás nélkül elutasította a panaszosokat.

De a kérdés akkor lett csak igazi nagy vita tárgyává, mikor HUGO VIKTOR *A nyomorultak* című regénye 1862-ben megjelent. E halhatatlan műben (III. kötet, 1. könyv, 2. rész, 15. fejezet) ezt olvassuk:

Az utolsó négyszög

„A gárda egynéhány négyszöge mozdulatlanul állt a felbomlás áradata közepett, mint a szikla a folyóvízben, és nem tágított egész éjszakáig. Jött az éj, jött a halál; ők megvárták e kettős homályt, és rendületlenül tűntek bele. Egyenkint haltak meg az ezredek, elszigetelve a többitől, nem függve már össze a széjjelzüllött sereggel. E végső küzdelemre egynéhány a Rossome magaslatán, a többi a Mont-Saint-Jean síkján készült. Rettentő vala az elhagyott, legyőzött, szörnyű négyszögek haldoklása. Ulm, Wagram, Jéna, Friedland halt meg bennök.

Szürkületkor, kilenc óra felé a Mont-Saint-Jean síkján már csak egy volt. A négyszög küzdött a gyászos völgyben, a vértesektől elárasztott magaslat lábánál, szemben az angol csapatokkal, a győzelmes ellenség kereszttüzében. E négyszög vezére egy ismeretlen tiszt, Cambronne volt. A négyszög minden lövésre fogyott, de visszatüzelt. Puskatűzzel felelt az ágyúzásra, és négy fala folyton összébb-összébb szorult. A futamodók messze meg-megálltak, és lihegve hallgatták a távolban elhaló mennydörgést.

Mikor ez a légió már csak egy maroknyi volt, mikor zászlaja már csak rongy volt, mikor puskái, töltés híján, már csak fütykösök voltak, mikor a testhalom nagyobb lett, mint az élők csoportja: a győzőkben valami szent félelem keletkezett e magasztos haldoklók körül, és az angol tüzérség, visszafojtva lélegzetét, elhallgatott. Valami szünetféle volt ez. A küzdők körül mintha kísértetraj hemzsegett volna; lovasemberek árnyékai, a fekete ágyúk, a kerekeken és ágyútalpakon át fehérlő ég; a roppant nagy halálfej, melyet a hősök mindig láttak a füstön át, most közeledett feléjök és rájok nézett. Hallhatták a szürkület homályában, hogyan töltik meg újra az ágyúkat; az égő kanócok olyanok voltak, mint a tigrisszemek az éjben; az angol pattantyúsok mind az ágyúk mellé állottak, és ekkor, e végső percben, egy angol tábornok, Colville, mások szerint Maitland, meghatottan kiáltotta: »Vitéz franciák, adjátok meg magatokat!« Cambronne azt felelte:
»M.....!«.....

A francia olvasó tiszteletet követel magának, tehát nem írható le a legszebb szó, amelyet valaha francia ember kiejtett a száján. A történelemben nem szabad a magasztosat említeni.

Mi a saját felelősségünkre és kárunkra megszegtük ezt a tilalmat.

.....

Cambronne szavára az angol szózat ezt felelte: »Tüzelj!« A batériák fellángoltak, a halom megreszketett, az érctorkokból egy utolsó irtózatos kartácsokádék tört ki; sűrű füst hömpölygött, gomolygására sejtelmes fehér világot vetett a kelő hold, és mikor a füst eloszlott, nem volt többé semmi. Az utolsó félelmes maradéknak vége volt, a gárda meghalt."

A nyomorultak megjelenése után egynéhány nappal a *Journal des Débats* sürgette, hogy ki kellene deríteni a Cambronne szavának historikumát. E felhívásnak lett is annyi foganatja, hogy egy öreg gránátos (Deleau-nak hívták) jelentkezett a lille-i prefektúra előtt, és tanúságot tett, hogy a waterlooi csatában ő kétszer is hallotta, mikor az angol tábornok affektált hangú felszólítására: „Gránátosok, adjátok meg magatokat! Úgy fogunk veletek bánni, mint a világ első katonáival!" Cambronne ezt válaszolta: „A francia gárda meghal, hanem magát meg nem adja." Deleau vallomását Mac Mahon írta alá mint tanú.

A negyvenhét év múlva megszólaló öreg gránátos nyilatkozatára a Waterloonál elesett Michel tábornok fia újra tiltakozott az ellen, hogy ezt az igét Cambronne-nak tulajdonítsák, mert azt az ő atyjuk mondotta. Sajnos, semmi sem bizonyítja, hogy akár Michel tábornok is mondotta volna e híres szavakat.

Cambronne pedig már csak azért sem mondhatta, mert Waterloonál nem halt meg, hanem megadta magát, és mikor Halkett ezredes elfogta őt - más forrás szerint: mikor megtalálták a sebesültek közt -, csak annyit mondott, hogy hozzanak felcsert, aki bekötözi sebeit. Cambronne tábornokot mint hadifoglyot Angliába vitték, de 1815. szeptember hó 25-én már visszatérhetett hazájába. A király kormánya rögtön elfogatta; a hős fél évig ült börtönben, pöre azonban fölmentéssel végződött.

Hudson Lowe

Hudson Lowe, a Szent Ilona sziget kormányzójának, I. Napóleon őrizőjének neve a francia nyelvben szállóige; azt jelenti: „nemes fogoly alávaló, durva porkolábja". Csakugyan ebben a színben tünteti őt fel a bonapartizmus irodalma, melyhez fogható részrehajlót és hatásvadászót alig ismer a világtörténet. Hudson Lowe nem volt semmi egyéb, csak Anglia hű tisztviselője, aki mindenekelőtt arról gondoskodott, hogy a fogoly meg ne szökjék. Napóleon gyűlölte ez embert, ki gátat vet legmerészebb terveinek, és mivel nem tudott ellene semmi komoly kifogást felhozni, azért kapcáskodott bele, hogy Hudson Lowe nem címezi őt felséges úrnak, hanem csak Bonaparte tábornoknak. Tudnivaló, hogy a sziget kormányzója ezt is csak Anglia megbízásából tette. Teljességgel be nem bizonyított dolog, hogy Napóleonnal durván bánt. Hudson Lowe Napóleon halála után visszatért Londonba, ahol 1822-ben Las Cases Emmanuel gróf, Napóleon Szent Ilona-i hívének fia, az utcán megverte őt, aztán párbajra hívta. Hudson Lowe, igazi angol létére, bolondságnak ítélte a duellumot, s nem ment párbajra Las Cases gróffal, hanem igen érdekes, történeti becsű könyvekben adta elő, hogyan viselkedett ő foglyával szemben. Három év múlva Las Cases grófot meg akarták gyilkolni Párizs mellett, Passy-ban. A közvélemény a bűnszerzőséggel Hudson Lowe-t vádolta, ki akkor épp Passy-ban lakott, és a gyilkos kísérlet után hirtelen elutazott. A fiatal gróf egyébiránt csak jelentéktelen sebet szenvedett; és ma senki sem hiszi, hogy Hudson Lowe küldött rá brávót. Asszony volt a dologban.

A reichstadti herceg

Napóleon egyetlen fia, az úgynevezett reichstadti herceg, (sz. 1811) osztrák kézen halt meg, Schönbrunnban, 1832. július 22-én. E boldogtalan epigon életéről és haláláról mindig rémséges dolgokat suttogott a mendemonda. Egyebek között, hogy Ferenc császár, a szerető nagyapa, mindenképpen rajta volt, hogy unokájából ne nőjön másik Napóleon a világ nyakára. Ezért a fiút, mikor hároméves korában Bécsbe került, olyan sapkában járatta, amelybe egy nagy darab ólom volt varrva. Ez a súly mindig nyomta a gyermek fejét: attól butult el. Majd korai kicsapongásokra csábították, csakhogy mielőbb elpusztuljon. Tizenhat éves korában Franciaország történetéből még egy kukkot sem tudott, és nem is sejtette, ki volt, mi volt az atyja. Leveleket, könyveket csak gondos cenzúra után adtak a kezébe. Szolgák és egynéhány „megbízható" ember között élt. Nem bocsátottak hozzá senkit. 1828-ban BARTHÉLEMY francia költő Bécsbe utazott, hogy átnyújtsa a reichstadti hercegnek *Napóleon Egyiptomban* hősköltemények egy példányát; de, mint érthető, nem sikerült a fogoly közelébe jutnia. Visszatérve Párizsba, egy *Az ember fia* című füzetben írta le Napóleon fiának sorsát; amiért aztán háromhavi fogságra és ezer frank bírságra ítélték. 1830-ban a bonapartisták a francia trónra akarták emelni a reichstadti herceget. A szegény ifjú levélben jelentette ki abbéli kívánságát, hogy hagyják őt békén. Huszonegy éves korában halt meg, mint testileg, lelkileg tönkrement sínylődő. Némelyek szerint az atyjától öröklött gyomorrák ölte meg. Ez nemigen hihető, mert nagy ritkaság, hogy ilyen fiatal ember rákbajba essék. Valószínű, hogy a tüdővész vitte el. Anyját alig látta egyszer-kétszer világéletében. Mária Lujza, míg fia bécsi fogságában senyvedt, Pármában élte világát Neipperg Ádám gróffal, akit egymás után ajándékozott meg gyermekekkel, az elsővel 1821. augusztus 9-én, tehát I. Napóleon halála (1821. május 21.) után nem egész három hónappal (Montenuovo herceg). A reichstadti herceg legbensőbb őrizője - bizonyos Hannakampf nevű német - a harmincas évek elején Ferenc József főherceg komornyikja lett, és közel ötven évig szolgálta gazdáját.
[...]

VIII. / AZ ANGOLOK

Hony soit qui mal y pense

Az angol térdszalagrend (order of the garter) híres devise-e: A *Hony*[63] *soit qui mal y pense* (átkozott, aki mellesleg rosszat gondol), egy igen ismeretes anekdota szerint 1349. január 19-én keletkezett. Az udvari bálon a szép Salisbury hercegné, III. Eduárd királlyal, kedvesével táncolva, elveszítette az egyik harisnyakötőjét. A király fölvette a harisnyakötőt, s átnyújtotta a hercegnének, éspedig látva, hogy az egész udvar mosolyog, e szavakkal: „Átkozott, aki mellesleg valami rosszat gondol. Aki ma nevet rajta, holnap nagy tisztességnek tekinti, ha viselheti." És legott megalapította a térdszalagrendet, melynek harisnyakötő formájú és feliratú kék jelvényét a lovagok a bal térdük alatt viselik. (A királynők a bal karjukon.) Ezt az anekdotát teljes lehetetlenné teszi minden okos ember szemében az a történeti valóság, hogy ama szép Salisbury hercegné teljes huszonöt esztendővel volt idősebb az 1349-ben harminchét éves királynál. Más, nem kevésbé ingatag hagyomány szerint, III. Eduárd a crécy-i csatában (1346. augusztus 26-án) mondotta e szavakat, midőn saját harisnyakötőjét tűzette kopjára zászló gyanánt. Kétségtelen, hogy az *hony soit qui mal y pense* régi francia közmondás, mely már III. Eduárd előtt ismeretes volt.

Stuart Mária

Stuart Mária és a szép olasz Rizzio énekes tragikus szerelme is mendemonda. Bebizonyított dolog, hogy a királynő íródeákja, Rizzio, csúf, púpos ember volt, és Darnley politikai ármánykodás miatt ölette őt meg. Mária oly nagy hálával viseltetett az ügyes cselszövő iránt, hogy tetemét később a királyi sírboltba helyeztette; talán ez keltette a gyanút, mely aztán az ismert regényes történetté dagadt. - SCHILLER *Maria Stuart* tragédiája a magyar közönségben is meggyökereztetett egynéhány történeti botlást. A két királyné sohasem látta egymást világéletében; a találkozás jelenete puszta költemény. Stuart Mária elmúlt negyvenöt éves, mikor lefejezték, tehát a tragédiában kevés joggal játssza a fiatal hősnőt.

Raleigh

Sir Walter Raleigh, a nagy kalandor és nagy tudós, Erzsébet királynő szívét azzal nyerte volna meg, hogy bíborbársony palástját leterítette a sárba, mikor a királynőnek át kellett mennie az utcán. WALTER SCOTT Essex grófnak ajándékozza ez ötletet; mások a többi, szépszámú kedvelteket emlegetik. Ezt a sokszor leírt és megfestett bíbor palástot alkalmasint sohasem tapodta a királynő lába. Igen ismeretes anekdota a sir Walter Raleigh történeti kritikájáról szóló is. A tudós a Tower falai között töltött tizenkét éves fogságában világtörténetet írt. Munkájában egy nap lárma zavarta meg. Ablaka alatt részeg legények vesztek össze, s

[63] Újabb helyesírással: honni.

csakhamar késre került a dolog. A fogoly csak a csetepaté végét figyelte meg; de látta, hogy a börtön őrsége mind a kapu elé csődült a verekedés csodájára. „Majd elmondják ők nekem tőrül-hegyre, mit történt” - gondolta magában. És mikor ebédjét hozták, megkérdezte a szolgáló legénytől, mi volt az a dulakodás. A legény elejétől végéig mindent látott, és apróra elmondta az esetet. Raleigh azonban észrevette, hogy a legény mást beszél, mint amit ő maga is tapasztalt. Kihallgatta tehát a porkoláb feleségét is, aki estefelé börtönébe jött. A bőbeszédű asszony elmesélte, mit látott: de az ő históriája egészen más volt, mint a legényé. Este a porkoláb is előadta a késelés dolgát; és egyetlenegy szava sem egyezett azzal, amit a legénye és a felesége beszélt. „Három tanú háromféleképpen, egymással hanyatt-homlok ellenkezően ad számot arról, ami ma, a szemök láttára történt!” - kiáltott a tudós. - „Én meg épp most a rómaiak históriáját akarom az igazság szerint megírni! Hiábavaló munka!” Azzal fogta a világtörténet kéziratát, és belehajította az égő kandallóba.

Hogy Raleigh toweri fogságában megírta és nem dobta a tűzbe az ő világtörténetét, eléggé bizonyítja, hogy ez a könyve kinyomtatódott; de ha nem is volna meg ez a kézzel fogható bizonyság: ki hihetné el ama fényes elméről azt a gyermekességet! Hiszen a historikusnak épp az a föladata, hogy az igazságot, mindig okot nyomozván, kihüvelyezze a mendemondából!

Shakespeare

Shakespeare életéről igen kevés hiteles adatunk van. Mintha csak valami évezredek előtt virágzott Homérosz vagy Aiszoposz volna: alig tudunk róla egyebet később keletkezett anekdotáknál. Ez mutatja legjobban, hogy kora nem méltatta őt világéletében. A Shakespeare-rel foglalkozó tudomány rettenetesen kevés dokumentumon rágódik; a nagy költőnek egy-egy fölfedezett semmitmondó levele vagy valami archívum mélységéből előkerülő számadása mindig új és új, természetöknél fogva negatív következtetésekre csábítja a búvárokat. A mester a saját neve körül nagyon ingatag ortográfus volt: *Shakspeare*, *Shakespeare*, *Shakespere*, *Shakespeyre*, *Saxper*, *Chacsper*; keresztlevelében *Shakspere*, legtöbbször így írta maga is, de műveinek első kiadásán *Shakespeare* van. És még egész kis lajstrom tellenék ki a többi változatból. Ez gyanús! Judit leánya nem tudott írni: házassági szerződése alatt csak a keresztvonása van. Ez arra vall, hogy a költő nem lehetett valami művelt ember. Testamentomában könyvtárról nincsen szó. Honnan szedte tehát ismereteinek töméntelenségét? Testamentoma drámáit sem említi. Hogyan hallgathat a költő erről a kincsről, ha csakugyan az övé? Ezekből és a többi negatív következtetések rajából lett aztán az a pozitív állítás, hogy Shakespeare nem írta a neki tulajdonított remekeket. Ezt a régi lappangó vádat határozott formában legelőször egy amerikai hölgy: MISS DELIA BACON fejezte ki 1856-ban, azt hangoztatva egy hazájabeli folyóirat hasábjain, hogy a shakespeare-i drámák igazi szerzője Francis Bacon (verulami Baco). A merész hölgy ellen igazi áradat zúdult mind Amerikában, mind Angolországban. MISS DELIA BACON 1858-ban halt meg, s nem érhette meg, hogy teóriája mellett csakhamar egész tábor kél. 1857-ben ugyan W. H. SMITH már a pártjára állott, de az igazi nagy irodalmi harc csak később kezdődött. A verulami Baco-teóriát legnagyobb művészettel védte az amerikai APPLETON MORGAN *The Shakespearean Myth* könyvében (Cincinnati, 1881). Ez igazi hitvallásnak Angliában ma már igen sok híve van; közéjük tartozott maga LORD PALMERSTON is. Mindazáltal a dolog nem egyéb a világ egyik legnagyobb mendemondájánál, melyen a komoly irodalomtörténet csak mosolyog.

És mégis nőttön-nő e „kérdés” irodalma. Egyre halmozzák a bizonyító okokat. Például 1900 tavaszán a következő „legújabb fölfedezés” járta be a világsajtót: „Shakespeare darabjaiban igen gyakran fordul elő a *Ferenc* név; hol angol *Francis,* hol spanyol *Francisco,* hol angol becéző *Frank* (Feri) alakjában. Ezt a Ferenc nevet csupa apró szereplő viseli. A *Vihar* vígjátékban van egy Francisco, aki *lord* és királyi tanácsos. A *Sok hűhó semmiért* vígjáték egy alakja, Francis Seacole jogtudós. IV. *Henrik király* második felében Francis Pickbone fiatal jogász London egyik jogi iskolájában. III. *Richard*ban is akad (az eredeti kiadás szerint) egy *sir* címet viselő Francis. A *Hamlet*ben szereplő Francisco katona gyomorbajáról panaszkodik. A *Szentiványéji álom*ban Francis Flute álarccal akar játszani, és el szeretné födni arcát. *A windsori víg nők*ben pedig van egy Frank (mister Ford), akinek a feleségét Alice-nak hívják. Úgyde a shakespeare-i drámák megjelenésének idejében élt Londonban egy ember, akinek Francis volt a neve, s akire ezek az egyes tulajdonságok mind ráillenek. Francis Bacon jogtudós volt, ifjúkora óta tagja a londoni Gray’s Inn jogi iskolának. Mikor pedig *A vihar* elsőben megjelent a könyvpiacon, *lord* és királyi tanácsos volt. Francis Bacon elébb a *sir* címet viselte. Szeretett a világ elől elrejtőzni, gyomorbajos is volt, a feleségét meg Alice-nak hívták. A Bacon-Shakespeare-elmélet hívei mindebben új bizonyságát látják annak, hogy a shakespeare-i drámákat Francis Bacon írta. Szántszándékos tréfa volt, hogy személyes tulajdonságait így szétosztotta a drámákban előforduló Ferencek között. Ezt mondhatják véletlenségnek; de a véletlenségek találkozása mégis bizonyos.”
[...]

I. Károly

I. Károly kivégzéséről is több furcsa anekdota van. Például, hogy a király, mielőtt halni ment volna, két inget vett magára, nehogy a hidegtől reszkessen, és ellenségei azt mondhassák, hogy félelmében remeg. Már SIR WALTER RALEIGH is azt mondta a vérpadon: „Uraim, harmadnapos hideg lel; most is ráz; nehogy azt higgyék, hogy félek!” XVI. Lajos hű komornyikja, Cléry, mikor a királyt veszteni vitték, meleg kabátot adott rá, mert félt, hogy reszketni fog a hidegtől. A tudós Bailly-nak a guillotine mellett azt mondta egy hóhér: - „*Tu trembles, Bailly!*”,[LXVII] mire az elítélt így szólt:, „*J’ai froid.*”[LXVIII] - I. Károlyt két matrózruhába öltözött, álarcos bakó várta a vérpadon. Ez historikum. De az már alkalmasint csak novellázás, hogy a végső pillanatban a hóhér fölemelte álarcát, és a király fülébe súgta: „Emlékezzél vissza!” Ez embernek ugyanis I. Károly valamikor elcsábította a menyasszonyát, és a megcsalt bosszúból vállalkozott a király lefejezésére, melytől a hivatásos bakók húzódoztak.

Milton

MUNKÁCSY MIHÁLY géniuszának legmélyebb alkotása a *Milton*-kép (1877): a világtalan költő két leányának tollba mondja az *Elveszett Paradicsom*ot. E megindító jelenet történeti hitelességét sokan kétségbe vonják. Ha nem is hisszük épp el, amit SAMUEL JOHNSON állít (idézi FOURNIER, *L’Esprit dans l’histoire* 21. l.), hogy Milton nem akarta leányait írni taníttatni, az kétségtelen, hogy a nagy költő szerencsétlen volt gyermekeiben. Első feleségétől való leányai rosszul bántak vele. Eladogatták becses könyveit, s a pénzt elfecsérelték. A legifjabb leányról, Deborahról ugyan azt mondják, hogy hárfázni szokott a világtalannak, sőt megtanulta kedvéért a héber és görög ábécét, és naphosszat olvasott neki oly textusokat,

amelyekből egy szót sem értett. Mások szerint azonban Milton kényszerítette a leányait a héber és görög felolvasásra, s a lelketlen teremtések épp ez unalmas robot meg a dictando írás elől szöktek meg tőle; vagy mint némelyek állítják: a költő maga kergette ki őket a házából.

Anna királynő

SCRIBE történeti vígjátéka, az *Egy pohár víz*, tudvalevőleg azon fordul meg, hogy Anna királyné egy pohár vizet kér Marlborough hercegnőtől, a hercegnő pedig véletlenül végigönti őfelsége ruháját. Ez az anekdota VOLTAIRE révén terjedt el. „Ha nem is vizsgáljuk valami mélyen a dolgot - írja FOURNIER (id. m. 346. l.) -, Anglia történetének ez epizódjában sok pohár bort találunk, mert Anna királyné, ki a fő szerepet játssza, keményen ivott, de vizet soha. Egy angol, látván a darabot, eleinte nem értette meg, olyan valószínűtlennek tűnt föl neki. Majd azt hitte: lady Marlborough azért lett kegyvesztes, mert a boros palackot összetévesztette a vizes üveggel, s a királynénak bor helyett vizet adott. Ettől fogva aztán méltatta az egész összeütközést." - Anna királyné, kit az angol nép csak *Brandy Nan*nek (pálinkás Náninak) hívott, az időben, melyben Scribe őt fiatal nőnek rajzolja, már tizenhárom gyermek anyja volt.

Malthus

A mendemonda szereti, ha a híres gondolkozók az életben hűtelenek önmagukhoz. A filozófus, ki könyvet ír a párbaj ellen, aztán párbajban esik el; a moralista, kit mindennap részegen szednek föl az utcán; a nagy nemzetgazda, ki maga csődbe kerül,[64] megannyi állandó figura a furcsaságok között. TH. R. MALTHUSról, az emberiség szertelen sokasodásától rettegő szociológusról, azt a régi tréfát találta ki a mendemonda, hogy maga - tizenegy leánygyermeket hagyott hátra. Ez nem igaz. Malthusnak mindössze egy fia és egy leánya volt.

Nelson

Nelson tengernagyról azt hirdetik, hogy halálát hiúsága okozta: a trafalgari csatában (1805. október 21.) díszegyenruháját öltötte fel, s az ellenségnek ezen a réven valóságos célpontot szolgált. Ez mendemonda. Természetesen admirálegyenruhát viselt, de épp a legkopottabb frakkja volt rajta, s érdemjeleit sem rakta föl. Vitás kérdés: igaz-e, hogy tengeri betegségben szenvedett az ütközet alatt. Ezt a dolgot sokszor emlegetik tengeri betegségben nyavalygók vigasztalására. Lehetetlenség nincsen benne, mert hiszen tudjuk, hogy vannak hajósok, akik évtizedeket töltöttek a tengeren, s néha, erős hullámzáskor, mégis rosszul lesznek. Viszont vannak mindig szárazföldön élő emberek, akiket, mikor életükben egyszer tengeren járnak, nem bánt a hajónak legszilajabb hánykolódása sem. Magam is ismertem ilyet egynéhányat. Viszont tudok régi kapitányokat, akik szélvészkor mindig betegek.
[...]

---

[64] Ennek a furcsaságnak legalább tudjuk egy bizonyos példáját: a Stein Lőrincét.

IX. / A NÉMETEK

Canossa

[...]
„Canossába nem megyünk!" BISMARCK híres szállóigéje (Vö. *Szájrul szájra* könyvemet) 1872-ben napi érdekűvé tette azt a kérdést: milyen is volt IV. Henrik német király és római császár híres vezeklése Canossa várában 1077. január 25-től 28-ig? E kérdésre így felel meg KOSCH *Der Kampf zwischen Papstthum und Königthum von Gregor VII. bis Calixt II.* (Frankfurt, 1884) művében:

„A Henrik által végzett rövid háromnapi vezeklés egész lefolyása egészen más jelleggel bír, mint amilyent olvasókönyveink és részrehajló történetírásunk szörnyűséges leírásai, különösen Rotteck, rá fognak. Most mindenekelőtt is Henrik nem egyedül egy vékony inget viselt, mint ezt a gyermekekkel elhitetik, a hideg, téli időben, minek természetesen hallatára is dideregnek a gyermekek; hanem gyapjúból való, hosszú bűnbánati ruhát, melyet egyszerűen a többi viselő ruha fölé terítettek, és övvel kötöttek át. Azután, hogy mezítláb (igazabban talpakon) is jártak a vezeklő menetek alatt, akkoriban általános szokás vala. Más császárok és pápák sem szégyenlették ezt a bűnbánati körmenetek alatt. A háromnapi, reggeltől estéig tartó böjt sem éppen valami borzasztóság egy bűnbánó királyra nézve, ha az egyház már az egyszerű hívektől is, kik nem nyilvános vezeklők, hasonló módon negyven napi böjtöt kívánt, legalább még akkor úgy, hogy csak este volt szabad enni. A várkapu előtt, a hóban való állás is elveszti tüzetesebb megfigyelés mellett borzasztóságát. A canossai vár ugyanis a középkori összes várakkal együtt három udvarral bírt. Az elsőben és legszélsőben laktak a vár védelmezői, a harcoló katonaság; a másodikban voltak az uraság cselédei, valamint az istállók és az éléstárak; végre a harmadikban lakott az uraság maga tornyokban és lakóházakban. Henriket azonban, mint a kortársak beszélik, beeresztették a második udvarba, oda, hol a cselédség lakik vala, és ezek lakásaiban tartózkodhatott. Ami meg nem volt neki engedve, az a harmadik udvarba való belépés volt, magához az urasághoz, és amit az tőle kívánt, csak az vala, hogy kint maradjon, míg be nem ereszti. Tehát semmi sem igaz abból a gyerekes előadásból, mintha Henrik mezítláb, vékony inggel puszta testén, étlen kényszerült volna három napon át a hóban állani. Hogy hideg és sok hó vala, az való. Ha Henrik éppen a kapu előtt akart állani, az az ő dolga; de nem kívánta tőle senki, tartózkodásra elég helyet adtak neki. Hogy többször állott ott, és hogy derekasan fázott is, igen igaz lehet; mivel bizonyos akkori írók szerint Gergely és Mathild látták ott állani. Kötelességévé nem volt téve; de hát szánakozást kellett keltenie. Így tehát mindaz, mit Henrik a vezeklés dolgában végbevitt, saját kora szellemében ítélve meg, és hasonlítva ahhoz, mit maga Henrik atyja és a középkor számos fejedelme, meg később franciaországi szent Lajos vezeklés dolgában vállaltak volt magukra, valóban jelentéktelennek és csekélynek tűnik föl, ha azt tekintjük, hogy mennyi volt a bűn és mennyi elégtételt kellett volna adni." (Idézi a *Történelmi hazugságok*, fordította HALLER JÓZSEF, Budapest, Szent-István társulat, 1890. 209. l.)
[...]

Tell Vilmos

Uri kanton 1760-ban ugyan hóhérral égettetett el egy francia könyvet,[65] mely azt merte mondani, hogy Svájc szabadságának kivívója, Tell, soha nem élt a világon, s az egész szép-história dán eredetű mese: mindazáltal ma már nincsen még Helvéciában sem írástudó ember, aki hinné ezt a régi regét. KOPP, a svájci történetíró, apróra bizonyítja, hogy Landenberg, Gessler, Melchthal, Baumgarten, Tell, a póznára tűzött kalap, az almalövés meg a monda többi része tudákos tollból eredt mese.
[...]

V. Károly

A hetvenes években nálunk is nagy port vert föl HANS MAKART, a bécsi képíró *V. Károly bevonulása Antwerpenbe* című festménye, melynek az a fő érdekessége, hogy a nehézkes pommerániai lovon ülő fiatal fejedelmet meztelen leányok kísérik. Ez a könyv nem elegyedik a művészet dolgaiba; az idő ítélőszéke előtt fog eldőlni: igazán az a nagyság volt-e MAKART, akinek Bécs hirdette, vagy csak a „szenzáció" és a nuditások szerzettek sikereket az epikureus hírében élő s ezért a világ legkíváncsiabb városában oly „érdekes" mesternek. Nekem itt csak azt kell elmondanom, hogy ama híres vagy hírhedt kép a historikum dolgában hazug: triumfusok pompáját a leleplezetlen női test szépségével növelni nem volt soha szokás, se Antwerpenben, se másutt. MAKART, mint mondják, ALBRECHT DÜRER németalföldi naplójából vette volna a motívumot. E naplóban azonban egy szó sincs meztelen leányokról; csak az említődik benne, hogy a város kapuját ritka szép szüzek is ékesítették ez alkalommal. VERACHTER levéltáros azonban a naplóhoz írott jegyzeteiben említi, hogy ama szép leányok csaknem egészen meztelenek voltak, holmi fátyolruhába lévén öltözve.

Ez az adat mindazáltal nem teszi hihetővé, hogy olyasmi történt, amit MAKART megfestett.

V. Károly yustei[66] életéről szól a legtöbb furcsa mendemonda. Mindenekelőtt nem igaz, hogy a császár a monostorban lakott, és barátcsuhát viselt. V. Károly már 1553-ban elrendelte, hogy építsenek számára egy, a monostorral összefüggő kis palotát. E parancsolatot Gaspar de Vega és Alonso de Covarrubias építőmesterek hajtották végre a legnagyobb titokban. A nyolc igen fényes teremből álló épületszárny csak annyiban függött össze a szerzetesek házával, hogy a császár hálószobája oratórium volt: ablak nyílott belőle a templomba, és a felséges úr fekve hallgathatott misét. MIGNET szerint negyvennégy flandriai kárpit díszítette a termeket, nem is szólva a sok drága keleti és mór szőnyegről. A falakon remek képek sokasága pompázott, közöttük Tizian számos festménye. A palota fejedelmi fényű teraszáról nagyszerű kilátás nyílott a vidékre. Mikor V. Károly 1557. február 3-án beköltözött palotájába, a monostorban harmincnyolc szerzetes lakott, de a császár csakhamar odarendelte Spanyolország legszebben éneklő papjait. Csak étekfogó tisztje húsz volt. Hogy éppenséggel nem élt aszkéta módjára, bizonyítják konyhamestereinek mai napig fennmaradt számadásai. Yustéban ejtette ki a spanyolok között ma is járatos szállóigéjét: „*Un melon ruin vale mas que un buen*

---

[65] FREUDENBERGER, Guillaume Tell, fable danoise.

[66] Yuste vagy Yust, Estremadura spanyol tartományban. A jeromos rendűek e monostorát a közelében folyó patakról nevezik így. Tehát se nem San Justo, se nem Saint-Juste, mint a franciák írják. Semmi szentnek nincs köze e névhez.

pepino." (A rothadt dinnye is jobb a jó töknél.) Francia szerzők még holmi parlagi szerelmi kalandjairól is tudnak. MIGNET bebizonyítja, hogy V. Károly ez elvonultságában is csak úgy intézte a világ sorsát, mint trónusáról; íródeákjainak egész nap diktált, és leveleit staféták hordták szüntelenül. Nem lehet igaz hát, amit az egykorú DE THOU ír; hogy V. Károly Yustéba érkezve a földre borult: „Üdvözöllek, mindnyájunknak édesanyja! Mezítelenül születtem e világra, és minekutána részem vala minden gazdagságban, mezítelenül térek hozzád vissza." Szerzetes ruhát sem viselt soha (DELEPIERRE). Azok után tehát, amiket fényes életmódjáról tudunk, mendemonda SANDOVAL püspök adata, mely szerint a császárnak Yustéban csak egy olyan ütött-kopott zsöllyéje volt, hogy a zsibárus nem adott volna érette négy realt.

ROBERTSON skót történetíró költötte azt a világszerte ismeretes anekdotát, hogy V. Károly yustei elvonultságában töméntelen sok óra regulázásával bíbelődött, s azt mondta: „Császárkoromban azt akartam, hogy az emberek milliói egyformán gondolkozzanak; most meg azt sem tudom elérni, hogy két óra egyformán járjon!" Ez a dolog nem igaz. V. Károly hagyatékában mindössze öt órát találtak. De bizonyos, hogy a pontosan járó órákat szerette, valamint vonzódott a mechanikához, és ezért tartotta magánál Yustéban az akkoron híres Juanelo Turriano órásmestert, ki mindenféle automatákkal mulattatta őt. Úgyszólván mindennap más mechanikai tréfát talált ki. Egyebek között olyan repülő fa madarat szerkesztett, hogy a jámbor barátok boszorkányságot sejtettek benne.

A yustei mendemondák közül mégis leghíresebb az, mikor V. Károly végignézi a saját temetését, s ez a gyászos komédia annyira hat rá, hogy nemsokára meghal. Ebben a dologban számos a kétség. Az bizonyos, hogy a császár igen sok halottas misét kívánt hallgatni. Valóságos *monomanie funèbre*[LXIX] szállotta meg, mint MIGNET mondja. Alig múlt el nap, hogy pompás requiemeket ne szolgáltattatott volna; eleinte csak családja tagjaiért, majd királyokért, pápákért és aranygyapjas vitézekért. A templom falairól szinte le sem került a fekete posztó; a hajóban állandóan ravatal magasodott. Hogy azonban a császár saját temetésének mintegy a főpróbáját nézte volna végig: a legújabb kritikusok kereken tagadják. V. Károly udvarbelijei, kik pedig minden aprólékos dolgot is följegyeztek, erről hallgatnak. Csupán azt írják, hogy a fejedelem halála előtt hat nappal a templomba vitette magát, s ott ülve fogadta az oltári szentséget. Ezt a különös temetést csak SIGUENZA, STRADA és ANGULO jeromos rendűek említik, ugyanazok, akik a császárt aszkéta barát színében akarják föltüntetni. ANGULO perjel szerint V. Károly egyszer azt mondta borbélyának: „Tudod, mire gondolok? Összekuporgattam kétezer koronát a temetésemre." - „Arra ne gondoljon felséged" - válaszolt a borbély. - Ha az úristen elszólítja felségedet, anélkül is eltakarítjuk mi tisztességgel." - „Haj, barátom - szólt a császár -, más az, mikor a gyertyát az ember után viszik és más, mikor előtte." SIGUENZA szerint V. Károly egy nap, midőn végighallgatta a szüleiért és a császárnéért mondott requiemet, azt kérdezte gyóntatójától, Juan Regla atyától: „Hátha végignézném az én saját obsequiáimat?" A páter elérzékenyedett: - „Isten segítségével még sok évig fog élni felséges uram." - „De én azt kérdezem tőled: lenne-e haszna ennek az ájtatosságnak?" - „Minden jó cselekedet hasznos, ha kellőképpen hajtják végre" - szólt a gyóntatóatya. És még aznap délután meglett a halottas ájtatosság, melyen a császár egész udvarával feketébe öltözve és kezében égő viaszgyertyával vett részt.

Ez a dolog 1558. augusztus 31-én történt volna. Teljesen hiteles adat nincsen róla. Azt ellenben följegyzik az udvarbeliek, hogy a császár augusztus 30-án vagy 31-én a palota teraszán ebédelve, napszúrást kapott, s ebből keletkezett betegsége, mely szeptember 21-én halállal végződött. A sötét ceremónia és a császár halála között tehát nehéz megtalálni az okbeli összefüggést.

Pedig VICTOR DUHAMEL még azt is állítja, hogy V. Károly a szertartás alatt koporsóban feküdt, szemfödéllel letakarva, s mikor az ájtatosság véget ért, magára hagyták őt a templomban; ekkor aztán a császár fölkelt, és az oltár elé borult, de csakhamar őrjöngés fogta el, és másnap meghalt „cellájában”.

Az egyház különben sohasem helyeselte az ilyen gyászos komédiákat, melyek a történetben nem példátlanok; például Descalquens toulouse-i capitoul 1326-ban ugyancsak végignézte a saját temetését - ép egészségben.
[...]

Savoyai Eugén

A bécsi stratégia hagyományos gyámoltalanságát már az a régi anekdota is festi, hogy Savoyai Eugén 1697. szeptember 11-én, a zentai csata napjának reggelén, levelet kapott a *Hofkriegsrat*tól vagy épp magától a császártól, s e levélben az a kemény parancsolat volt, hogy semmi szín alatt ne ütközzék. Savoyai Eugén azonban a levelet, sejtvén, mi van benne, föl se bontotta, és megverte a törököt a saját szakállára. Ez az anekdota jó, de nem igaz. Nagyrészt koholmányok a jeles hadvezérnek tulajdonított levelek is. Savoyai Eugén közkézen forgó önéletrajzát LIGNE HERCEG gyártotta. Mesének látszik a Csepel-szigetről szóló anekdota is. (Vö. TÓTH BÉLA, *A magyar anekdotakincs*, II. k. 360. l.)
[...]

II. József

II. József császár szabad gondolkozását, igazságosságát és jótékonyságát az érzékeny és furcsa anekdoták sokasága magasztalja. A legtöbb a még most is hatásos Harún ar-Rasíd motívum változata: álruha, gonosz hivatalbeliek meglepése, fejedelmi ajándék a szegényeknek, mindenféle mulatságos *qui pro quo*[LXX] a föl nem ismerés révén stb. E sok egy kaptára csinált történetecskénél érdekesebb az az anekdota, mellyel FORTIA DE PILES GRÓF akarja festeni, hogyan gondolkozott II. József a lovagiasságról: „Egy katonatiszt arcul ütötte a bajtársát. A császár mind a kettőt Bécsbe idézte. Parádé napján aztán a sértett tiszttel kilépett az erkélyre, és a sokaság szeme láttára megcsókolta. Ugyanekkor az erkély alatt fölállított vérpadon a hóhér pofozta meg a sértőt, kit különben legott várfogságba vittek.” Ilyen színpadi jeleneteket bizony nem játszott a filozófus fejedelem.

Megemlítek itt egy különös mendemondát, melyet ugyan nem sokan ismernek, de följegyzésre méltó, mert korfestő érdekessége van. II. Józsefnek világéletében kevés szerencséje volt az asszonyok körül. Fiatalságának kalandjai részint szánalmasak, részint nevetségesek. Első felesége, Izabella pármai hercegnő, kit szeretett, alig hároméves házasság után, 1763-ban elhunyt. A második, Mária Jozefa bajor hercegnő, kit csak politikai tekintetből vett el, megkeserítette életét, és József örült, mikor ez az asszony 1767-ben meghalt. Ezután mindvégig özvegységben élt, és nőgyűlölő híre volt. Ez igaz. De a mendemonda szerint József csak az európai asszonyokat gyűlölte, és úgy gondolkozott, hogy a keletiek az okosak, akik rabszolgálókat tartanak. Addig-addig gondolkozott ezen a dolgon, míg végre Konstantinápolyban, a topháne-i vásáron, két cserkesz leányt vásároltatott magának egy bizalmas francia emberével. Darabja tízezer forintba került. E leányokat aztán Bécsben tartotta, titkon ugyan, de az egész világ

tudtával. Mikor a cserkesz nők kocsiztak a Práterbe, mindenki ujjal mutatott rájok: „Ni, a császár háreme!” A hagyomány még azt is tudja, hogy a cserkesz leányok éppenséggel nem szép, egy kicsit köpcös, tiszta fehér bőrű, vöröses aranyszín hajú személyek voltak. Az egyik rövid idő múlva meghalt, a másikat pedig a császár, mikor beleunt, elajándékozta egy dunántúli magyar mágnásnak, E.....ynak; aki aztán elkövette azt a nagy ostobaságot, hogy a leányzót hites feleségül vette. Az egész, minden hitel nélkül való históriát említi, mint hallom, az a régi pasquillus, mely a főurak német voltát ostorozza *(„Der Landtag ist aus, kutyateringette, wir fahren nach Haus!”*[LXXI]*)*, s amely pasquilliust egy nagy prímási ebéden mindenik vendég az asztalkendőjében találta.

A mendemonda különben mindig szívesen settenkedett és settenkedik ma is a bécsi Burg szürke falai körül. És megvannak a maga kész, százéves sablonjai. II. József halálát Bécs nem akarta elhinni. Mindenek azt suttogták még tíz év múlva is, hogy a császár él - egy olaszországi várban, ahova a reakció dugta, új vasálarcos gyanánt. A magyarok pedig Sándor Lipót palatinus halálába (Vö. e mű 74. l.) nem bírtak belenyugodni. Mint a nálunk 1818 körül utazgatott ELLRICH írja *Die Ungarn wie sie sind* könyvében (Berlin, 1831; 64. l., jegyzet), a magyarság még egyre azt hiszi, hogy a palatinus nem halt meg: valami ispotályból került halottat terítettek ki helyette nagy pompával. A német író szerint a mendemondának az lehetett az indítója, hogy a nádornak a felrobbant tűzjáték lángjai között eléktelenedett ábrázatát álorcával födték el. Igaz-e ez? Nem tudom. De a régi mesék nemrég is megújultak. A nép nem akarja elhinni, hogy János Szalvátor herceg (Orth János) a tengerbe veszett, és kételkedik Rudolf trónörökös halálában is; újra emlegeti a ravatalra tett viaszfejű embert.

Goethe

Hogy a haldokló Goethe utolsó szava *mehr Licht*[LXXII] volt, számtalanszor megcáfolt dolog. A nyolcvanhárom éves öreg oly csöndesen szunnyadt el zsöllyeszékében, hogy menye, Ottilie, csak később vette észre halálát. Ama szállóige történetéről Walther Goethe, a nagy költő unokája, ezt mondta dr. Gerloffnak 1881-ben, a weimari Goethe-ház halottas szobájában: „Nemde látja, hogy ha nap süt, a szoba mennyezetén valami zöldes fény látszik? Nagyapám halála előtt három nappal ezt még egyszer akarta látni; s mivel az ablak kárpittal volt elhomályosítva, azt mondta *»Mehr Licht!«* Ostoba emberek aztán ezt tették meg az ő utolsó szavának.” Schiller sem e szavakkal adta ki lelkét: „*Einen Blick in die Sonne!*”[LXXIII] De az igaz, hogy halála előtt egy nappal látni kívánta a napot.
[...]

X. / SZLÁV NÉPEK

Žižka dobja

Ki nem hallotta, hogy Žižka János, a huszita hadvezér, halálos ágyán azt mondta feleinek: „Testemet vessétek ki a mezőre, legyen a fenevadak étke. De a bőrömből csináljatok dobot, és verjétek meg, valahányszor a husziták hadba mennek: szavától megszalad az ellenség.” Žižka hívei teljesítették e parancsolatot. A vezér bőréből (éspedig, hagyomány szerint, a hasa bőréből) dob lett, lelkesítette a huszitákat; és mint VOLTAIRE írja az *Essai sur les moeurs*-ben és az *Esprit des nations*-ban, sok gondot és bajt okozott Zsigmondnak. Žižka dobját AENEAS SYLVIUS említi elsőben. THEOBALD XVII. századbeli író mendemondának tartja e furcsaságot. HORMAYR azt hiszi, hogy Žižka csak a páncélja alatt hordott bőringből csináltatott dobot. A múlt század közepén állítólag Berlinbe került a dob. Azóta nincs híre.

Az emberbőrt tudvalevőleg éppúgy ki lehet dolgozni, mint bármely más bőrt. Anatómiai gyűjteményekben sűrűn látni. Szarvasbőr tapintatú és elég szívós. Szárítás és csiszolás révén dobnak való pergamen is lehet belőle. - Marco Antonio Bragadino bőrét állítólag szintén kicserezték a törökök. A velencések e szerencsétlen hadvezérét, Ciprus hősi védőjét, tudvalevőleg elevenen nyúzatta meg 1571-ben Musztafa; bőrét aztán a tímárhoz adta, kitömette, és tehénre kötve, vörös ernyő alatt hurcoltatta végig Famaguszta utcáin. A bőr később a konstantinápolyi gályarabok tömlöcébe került, a keresztyén foglyok elrettentésére. Egy velencei rabszolga aztán hazaszökött a bőrrel, mely 1596 óta a SS. Giovanni e Paolo templomban van, a hős mellszobra alatt, egy urnában.

Mazeppa

Mi igaz a Mazeppa regényes históriájából? Mazeppa némelyek szerint podóliai eredetű lengyel nemesember volt. GALICIN herceg egy kis tanulmányában azt írja, hogy Kijev mellett, Mažepnici falvában született, és igazi neve Sztyepanovics volt. Mások, nyilván több okkal, ukrajnai kozáknak mondják. Az bizonyos, hogy II. János Kázmér lengyel király mellett apródoskodott, és az udvarnál jó nevelésben részesült. Később egy lengyel nemes szolgálatába lépett. Ez időben esett meg vele a kaland, mely híressé tette. Szeretője volt egy főúri hölgynek. Egyszer meglepte őket a férj, és rettenetes büntetést mért a csábítóra. Mazeppát meztelenül vad lóra köttette, aztán neki eresztette a szilaj állatot az ukrajnai pusztának. A ló napokig, mérföldek százain át nyargalt az áldozattal. Végre elfogták valahol a kozákok, és leoldozták hátáról a félholt Mazeppát, aki értelmességével és vitézségével aztán hetmanná küzdte föl magát közöttük. Így írja ezt le XII. Károly történetében VOLTAIRE, kinek révén aztán ez a történet világszerte közkeletűvé, sőt cirkuszi mutatvány tárgya lett. PASZK lovag, ki Mazeppával János Kázmér udvarában barátkozott össze, másképpen és kevésbé regényesen írja le ezt a kalandot. Szerinte Mazeppa ukrajnai származású fiatal kozák volt, kit a király igen kedvelt és gondosan neveltetett. „Falibovski, a megcsalt férj, levetkőztette Mazeppát, és szolgáival a lovára kötöztette, arccal hátrafelé. A különben is tüzes paripát ezután megvesszőzték, és pisztolyt sütöttek el a füle mögött. A megbokrosodott állat vakon rohant Mazeppa háza felé, egy sűrű erdő szűk ösvényén át. A ló már nem egyszer járt e csapáson, és most mint a nyíl repült; gazdáját rettenetesen összecsapkodták, karcolták a gallyak. Vérbe fagyva érkezett házához Mazeppa, de volt még annyi ereje, hogy kiáltson cselédeinek: »Nyissatok kaput!« Hónapokig volt beteg, s mikor meggyógyult, kivándorolt Lengyelországból Ukrajnába.”

Patyomkin falvai

Patyomkin falvai, ez a híres történeti szállóige, szintén csak mendemonda. Pedig még igen modern iskolai könyvek is hirdetik azt az anekdotát, mely szerint Patyomkin, mikor II. Katalin 1789 első felében a nemrég meghódított Krím-fészigetén utazott, szemfényvesztéshez folyamodva, el akarta hitetni a cárnővel, hogy a barbárság és nyomorúság e földje csupa civilizáció és gazdagság.

Francia források szerint Katalin örömest indult az útra, mely izgatta kíváncsi képzelmét. Valamerre a cárnő járt, mérföldek százain által, mesés pompa tündöklött. A puszta sivatagban, az úttól jobbra, balra tornyos városok, falvak, kastélyok pompáztak. Mind vászonra festett színházi dekoráció, vagy, mint mások mondják, egy sor téglából rakott falak, melyek csak a mögöttük fehérlő pusztát takarták el. Minden város, minden falu mentén a lakosság tisztelgett a cárnő előtt; festői ruhába öltözött gyönyörű nép, mely harmóniás kardalokat énekelt és remekül táncolt.

Ez a szép, boldog nép színházi statiszták fölfogadott csoportja volt, mely éjszaka mindig egynéhány állomással előbbre utazott, s újra végigjátszotta más ruhában, amit már azelőtt elkomédiázott. Katalin cárnő nem sejtette a csalást. Gyönyörködött a virágzó országban, a boldog népben. Ha sötéttel utazott, hintajában kivilágított városokat, ragyogó tűzjátékokat látott; nem is gondolta, hogy azokon a helyeken, mihelyt ő odább vonult, megint csak nyájak legelik az avar füvet.

Mindebből azonban nem igaz egy szó sem. Mint a cárnőt kísérő LIGNE herceg írja, már útközben tudta mindenki, hogy Pétervárott festett falvakról és más ily szemfényvesztésekről beszélnek azok, akik haragusznak azért, mert II. Katalin nem hívta meg őket is erre a szép nagy kirándulásra. A vászonra pingált városok mendemondáját ESSEN, a szász követ terjesztette el; Patyomkin életrajzában említi.

Az sem való, hogy a cárnőt ezen az úton minden állomáson ez a fölírás fogadta: „*Erre visz az út Bizáncba.*” Az orosz aspirációk e híres jelszava akként keletkezett, hogy az angol nagykövet, Fitzherbert félreértette és rosszul fordította le a Herszon előtt állított diadalkapu görög fölírását. (Vö. FOURNIER. *L’esprit dans l’histoire*, 388. l.)

Finis Poloniae!

Finis Poloniae![LXXIV] - kiáltott a csatavesztés után a lengyel szabadság hőse, Kościuszko, vérében fetrengve és meghalt. Hogy melyik csata volt az? Mellékes. Hogy Kościuszko nem a harctéren, hanem mint svájci bujdosó, ágyban halt meg (1817. október 17.), az is mellékes. Hiszen Cambronne is mindig haldokolva kiáltja két híres szállóigéjét (azaz hogy hol az egyiket, hol a másikat) a waterlooi mezőn, ami azonban egy csöppet sem gátolja abban, hogy csak huszonhét év múlva, az aggastyánok szép csendes halálával hunyja le szemét. (Vö. e mű 186. l.)

Mindez, mondom, mellékes. A drámaiság a fő. Szegény Kościuszko azonban nem úgy gondolkozott, mint akik őt idézik, és mindig keményen tiltakozott a *finis Poloniae!* ellen. Ezt a híres szállóigét a hivatalos *Südpreussische Zeitung* 1794. október 25-i száma ajándékozta

neki, két héttel a szerencsétlen maciejowai csata után, mikor Kościuszko megsebesült, és fogságba került. E lap szerint a hős, midőn a kozákok elvették kardját, így kiáltott: „*Finis regni Poloniae!*” A dologban különben legérdekesebb az a levél, melyet e kérdést illetőleg a lengyel hadvezér 1803. november 12-én Ségur grófhoz intézett, s melyet, az eredeti francia betű híján, BÜCHMANN-ROBERT-TORNOW *Geflügelte Worté*-ja (18. kiad., 407. l.) német fordításából fordítok:

Gróf úr, midőn tegnap átszolgáltattam önnek a Poninski Ádám ügyére vonatkozó iratot, szólanom kellett volna még a maciejowai szerencsétlen csatát illető dologról is, melyet tisztázni kötelességem.

A tudatlanság vagy a rosszakarat arra vetemedett, hogy azt fogja rám, hogy én azon a szerencsétlen napon azt mondtam volna: „*Finis Poloniae.*” Hát először is én már az ütközet eldőlése előtt csaknem halálra sebesültem, és csak két nap múlva, az ellenség kezében eszméltem föl. Ha tehát az a kiáltás minden lengyel szájában értelmetlen és bűnös, még inkább az lett volna az enyémben.

Midőn a lengyel nép hazánk területe épségének, az ország függetlenségének, méltóságának, dicsőségének és szabadságának megvédelmezését reám bízta, tudta, hogy nem én vagyok az utolsó lengyel; s az én halálommal, akár a csatatéren veszek el, akár másutt, Lengyelországnak nem lehet vége, nem szabad végének lennie. Mindaz, amit a lengyelek azóta a dicső lengyel légiókban cselekedtek, és mindaz, amit a jövendőben cselekedni fognak hazájok visszanyerésére, elég bizonyság, hogyha mi, a haza hű harcosai, halandók vagyunk is, Lengyelország halhatatlan. Senkinek sem szabad tehát a gyalázatos „Finis Poloniae”-kifejezést használni vagy ismételni.

Mit szóltak volna a franciák, ha 1757-ben, a rossbachi szerencsétlen csata után Rohan tábornagy, Soubise hercege azt kiáltotta volna: „*Finis Galliae!*”, vagy ha életrajzai e kegyetlen szókat tulajdonítják vala neki?

Lekötelezne tehát engemet, ha műve[67] új kiadásában nem említené ezt a „*Finis Poloniae!*”-t; remélem, hogy nevének tekintélye hatni fog azokra, akik a jövendőben még emlegetni és nekem tulajdonítani akarnák e gyalázatos káromlást, mely ellen teljes lelkemből tiltakozom stb.

Páris, XII. Brumaire 20. T. KOŚCIUSZKO

[67] L. PH. SÉGUR *Tableau historique et politique de l'Europe de 1786-96* művében (Párizs, 1800) közli e mendemondát.

IDEGEN KIFEJEZÉSEK MAGYARÁZATA

[I] *„Lehel der XI. ...”:* Lehel, a tizenegyedik fejedelem Magyarországon, a 955. évben.

[II] *„mitis depone...”:* a sicamber (azaz germán), aki szelíden meghajtja nyakát (vagy: lehajtja fejét)

[III] *„Sippenwirtschaff”:* családi kapcsolatokon alapuló összeesküvés

[IV] *crescendo:* egyre hangosabban

[V] *persona grata:* kedvelt személy

[VI] *„ibis redibis...”:* kétféleképpen olvasható jóslat, aszerint, hová teszik a vesszőt: a) változat: elmégy, visszajössz, soha nem pusztulsz el a háborúban; b) változat: elmégy, soha nem jössz vissza, elpusztulsz a háborúban.

[VII] *vulgus:* nép, tömeg

[VIII] *ante diem natus:* idő előtt született

[IX] *ante diem barbatus:* idő előtt szakálla nőtt

[X] *ante diem uxoratus:* idő előtt nősült

[XI] *ante diem mortuus:* idő előtt halt meg

[XII] *mirabile dictu!:* mondani is csodálatos!

[XIII] *„morte repentino...”:* meghalt hirtelen halállal, kín nélkül, fény nélkül.

[XIV] *ad nunc etiam:* mind ez idáig

[XV] *kiknek numerusa moderno tempore már háromszázban van:* akiknek a száma újabban már háromszáz

[XVI] *a haza törvényeit teneáltuk ante oculos:* a haza törvényeit tartottuk szem előtt

[XVII] *„de infelici et insperato...”:* az ő szerencsétlen és nem várt haláláról, amely múlt hó 18-án esett meg, vadkanvadászaton.

[XVIII] *Den keines Türken Hand,...:* Kit sem török kéz, / sem tatár le nem győzött / az most egy vadászaton / vesztette el életét.

[XIX] *Ad Turcas,...:* A törökökhöz, gróf Zrínyi gyászos pusztulása alkalmával, akit vadászaton vadkan koncolt fel.

[XX] *OCto et bIS...:* a szöveg egésze magyarul így hangzik: Azon a tizennyolcadik napon, amely November derekán kelt, Phoebus ellovagolt; vadállat kegyetlen dühvel megölte Zrínyit. A nagybetűk összeolvasva kb. ezt jelentik: az istenek szokásuk szerint erőszakkal ölték meg a férfit.

[XXI] *cunctator:* késlekedő

[XXII] *Herr Gott Vater:* Atyaúristen

[XXIII] *Komm’morgen:* gyere holnap

[XXIV] *„cras, cras”:* holnap, holnap

[XXV] *Nec arte, nec Marte:* Sem csellel, sem erőszakkal.

[XXVI] *Franciscus Rákóczi...:* Rákóczi Ferenc népe nevében fegyverre kelt.

[XXVII] *misera plebs contribuens:* nyomorult adózó nép

[XXVIII] *modus procedendi:* eljárás

[XXIX] *Zurückerinnerungen an die...:* Visszaemlékezések Berlin másodszori elfoglalására.

[XXX] *nom de guerre:* hadi név

[XXXI] *mit Rebellen unterhandle ich nicht:* zendülőkkel nem tárgyalok.

[XXXII] *Die Ungarn sind brav.:* A magyarok derekasak (hősiesek).

[XXXIII] *An den Herrn Clark,...:*

Clark úrnak, a pesti Lánchíd főmérnökének.

Pesti főhadiszállás, 1849. július

A Lánchidat sürgősen bontassa le, máskülönben kénytelen vagyok parancsot foganatosítani, hogy mi magunk romboljuk szét.

[XXXIV] *obscure per obscurius:* a zavaros érveléstől még zavarosabb

[XXXV] *Ausa et iacentem visere regiam...* Felhőtlen arccal merte nézni a rombadőlt / királyi várat, és erős szívvel kézbe fogta / a bősz kígyókat, hogy fekete / mérgük testébe felszívódjék.

[XXXVI] *Brachia spectavi sacris admorsa colubris...:* Nézte, hogyan marnak alkarjába a szent kígyók / és tagjaiban hogyan kúszik titkosan a halál.

[XXXVII] *e naso hominis:* az emberek orra

[XXXVIII] *„Messer Lodovico...":* Lodovico úr, honnan a csudából szedte ezeket az ostobaságokat?

[XXXIX] *bel étage:* földszint

[XL] *Comitato di salute pubblica:* Közegészségügyi Bizottság

[XLI] *si guarda al fine... i...:* a cél a fő dolog... az eszközöket mindig tisztességeseknek ítéli majd és dicsérni fogja mindenki.

[XLII] *quart d'heure de Rabelais:* Rabelais negyedórája

[XLIII] *„Beati, qui moriuntur in Domino":* Boldogok, akik az Úr kegyelmében halnak meg.

[XLIV] *Toujours perdrix!:* Mindig csak fogolypecsenye!

[XLV] *roi vert galant:* a király nyíltan és szókimondóan

[XLVI] *Toujours reine!:* Mindig csak a királyné!

[XLVII] *crambe repetita mors est:* fölfordulunk, ha folyvást káposztát eszünk!

[XLVIII] - *Eh, compère,...:* - Hé, cimbora, az anyja eszerint járt Béarn-ban?

[XLIX] - *Non, Sire,...:* - Nem, uram, apám volt az, aki ott időzött.

[L] - *Ventre-saint-gris,...:* - Teringettét, ezt jól megadta nekem!

[LI] - *Pends-toi,...:* - Akaszd föl magad, derék Crillon, győztünk Arques-nál, s te nem voltál ott... Isten veled, Crillon, én azért mindezek ellenére szeretlek.

[LII] - *Brave Gryllon,...:* - Derék Gryllon, akassza föl magát, mert nem volt itt mellettem hétfőn.

[LIII] - *„Je veux que chaque...":* - Azt akarom, hogy királyságom minden dolgozója tyúkot tehessen a fazekába vasárnaponként.

[LIV] *„L'État c'est moi":* Az Állam én vagyok.

[LV] *abime de Pascal:* Pascal szakadéka

[LVI] *„Sanctus Paulus...":* Remete Szent Pál rendjének főnöke, emlékezz a halálra!

[LVII] *„frères de la mort”:* a halál szerzetesei

[LVIII] *femme galante:* hódító asszony

[LIX] *post mortem:* halál után

[LX] *Chant de guerre pour l'armée du Rhin:* A rajnai hadsereg harcidala

[LXI] *la mort sans phrase:* a halál szónoklás nélkül

[LXII] *„Qu'ils mangent de la brioche”:* Hát akkor egyenek kalácsot.

[LXIII] *minorum genticum:* (latin) közrendű

[LXIV] *„Ici repose Louis XVII. Charles-Louis,...”:* Itt nyugszik XVII. Lajos, Károly-Lajos, Normandia hercege, Franciaország és Navarra királya.

[LXV] *„Personne ne passe,...”:* Tilos az átjárás, még magának a kis káplárnak is.

[LXVI] *mot de Cambronne:* Cambronne mondása

[LXVII] - *„Tu trembles, Bailly!”:* - Te reszketsz, Bailly!

[LXVIII] - *„J'ai froid.”:* - Fázom.

[LXIX] *monomanie funèbre:* temetési rögeszme

[LXX] *qui pro quo:* összetévesztés

[LXXI] *„Der Landtag ist aus,...:* Vége az országgyűlésnek, utazunk haza!

[LXXII] *mehr Licht!:* több fényt!

[LXXIII] *„Einen Blick in die Sonne!”:* Egy pillantás a Napba!

[LXXIV] *Finis Poloniae!:* Vége Lengyelországnak!